

ใบรับรองวิทยานิพนธ์
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (รัฐศาสตร์)

ปริญญา

รัฐศาสตร์

รัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์

สาขา

ภาควิชา

เรื่อง โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
(พ.ศ. 2367 -2394)

Governing Power Structure during the Reign of King Rama III (1824-1851)

นามผู้วิจัย นายปฏิพัทธ์ วรโพธิพัฒน์

ได้พิจารณาเห็นชอบโดย

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

(รองศาสตราจารย์สมเกียรติ วันทะนะ, Ph.D.)

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม

(รองศาสตราจารย์ไกรวิทย์ วงศ์สุวรรณ, กศ.ด.)

หัวหน้าภาควิชา

(รองศาสตราจารย์วัชรินทร์ ชาญศิลป์, Ph.D.)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์รับรองแล้ว

(รองศาสตราจารย์กัญญา ชีระกุล, D.Agr.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่ เดือน พ.ศ.

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

วิทยานิพนธ์

เรื่อง

โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2367-2394)

Governing Power Structure during the Reign of King Rama III (1824-1851)

โดย

นายปฏิพัทธ์ วรโพธิพัฒน์

เสนอ

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

เพื่อความสมบูรณ์แห่งปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (รัฐศาสตร์)

พ.ศ. 2557

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ปฏิพัทธ์ วรโพธิพัฒน์ 2557: โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2367-2394) ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (รัฐศาสตร์)
สาขาวิชารัฐศาสตร์ ภาควิชารัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ อาจารย์ที่ปรึกษา
วิทยานิพนธ์หลัก: รองศาสตราจารย์สมเกียรติ วันทะนะ, Ph.D. 179 หน้า

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยวิเคราะห์จากจดหมายหลวงอุดมสมบัติเพื่อเป็นตัวอย่างพิสูจนถึงการปกครองหัวเมืองต่างๆ ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตามที่เป็นจริง

ผลการศึกษาชี้ให้เห็นว่า โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติมีลักษณะอย่าง “ผู้ใหญ่กับผู้น้อย” คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีสถานะเป็น “ราชาธิราช” เหนือผู้ปกครองแคว้นใหญ่ทางใต้ ได้แก่ เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช และเจ้าเมืองสงขลา การปกครองอาศัยเครือข่ายอุปถัมภ์ ค้ำชู และความจงรักภักดีเป็นเครื่องผูกมัดรักษาผลประโยชน์ร่วมกัน อำนาจอันชอบธรรมของราชาธิราชดำรงอยู่ด้วยหน้าที่การคุ้มครองป้องกันพระราชอาณาจักร

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นศูนย์รวมอำนาจว่าราชการแผ่นดิน ขุนนางต้องขอรับพระราชทานกระแสดพระราชมติ พระองค์มีอำนาจแต่งตั้งเจ้าบ้านการเมือง แต่ในทางปฏิบัติ คุณลักษณะเจ้าบ้านการเมืองท้องถิ่น และกองกำลังเป็นปัจจัยกำหนดเสถียรภาพการเมืองและปริณทลแห่งอำนาจ สัมฤทธิ์ผลแห่งอำนาจของพระองค์ขึ้นอยู่กับปัจจัย 3 ประการ คือ 1) การรับรู้ข้อมูลข่าวสาร 2) ความเข้าใจและรอบรู้งานราชการแผ่นดิน 3) ความร่วมมือของขุนนาง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้อำนาจปกครองแผ่นดิน 2 ลักษณะ คือ 1) อำนาจปราบปรามเสี้ยนหนาม 2) อำนาจแต่งตั้งเจ้าบ้านการเมือง ยิ่งกว่านั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดสรรผลประโยชน์ระหว่างผู้ปกครอง ได้แก่ เกียรติยศ ตำแหน่ง อำนาจ และความมั่งคั่ง เพื่อรักษาอำนาจของพระองค์และความเป็นระเบียบเรียบร้อยของพระราชอาณาจักร

Patiphat Varapothipathana 2014: Governing Power Structure during the Reign of King Rama III (1824-1851). Master of Arts (Political Science), Major Field: Political Science, Department of Political Science and Public Administration. Thesis Advisor: Associate Professor Somkiat Wanthana, Ph.D. 179 pages.

The purpose of this research was to study the governing power structure during the Reign of King Rama III (1824-1851) by analyzing Chotmai Luang Udomsombat (Dispatches of Luang Udomsombat), in order to understand how concretely the governing power of the centre operated over its surrounding cities.

The research found out that the governing power structure of the kingdom followed the conception of Rachathirat (Suzerainty). The king had power over all the rulers of the cities in the kingdom. This governing power structure was surviving under the networks of patron-client relationship and mutual interests among different levels of the ruling strata of the kingdom.

King Rama III, according to Dispatches of Luang Udomsombat, was the apex of the governing power structure, appointing all important positions in the kingdom. His considerations must be carried out by all concerned courtiers and officials. However, in reality, the effectiveness of this governing power structure depended on three major attributes: 1) access of information; 2) knowledge and understanding of the statecraft; and 3) cooperation of the lesser rulers. Power of the king was demonstrated in two areas: 1) to uphold peace and order and 2) to appoint persons into proper positions, with appropriate mutual interests of the realm.

Student's signature

Thesis Advisor's signature

กิตติกรรมประกาศ

การจัดทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จล่วงไปได้ ผู้เขียนต้องเผชิญกับอุปสรรคหลายประการ แต่ฝ่าฟันผ่านพ้นไปด้วยดี ประการแรก “อย่าดีกับผู้ใหญ่” ควรนำคำแนะนำของท่านมาไตร่ตรอง ลองทำตามดูก่อน ผู้เขียนคือ เชื้อมันตนเอง และรู้ทางประวัติศาสตร์น้อย จึงยึดมั่นถือมั่นว่างานวิจัยทางประวัติศาสตร์ที่ดี ต้องอ่านเอกสารจำนวนมาก ประชานกรรมการที่ปรึกษา รองศาสตราจารย์ ดร.สมเกียรติ วันทะนะ ได้กรุณาชี้แนะและให้คำปรึกษา อ่านเอกสารจดหมายเหตุอุดมสมบัติ เมื่อได้ประเด็นน่าสนใจ จึงศึกษาข้อมูลเอกสารอื่นๆ แต่ผู้เขียนอยู่ในวังวนความยึดมั่นถือมั่น สุดท้ายมารู้ตัวว่า “เข็นครกขึ้นภูเขาผิดลูก” ทำให้เสียทั้งเงินทอง สุขภาพ และ “เวลา” ประการที่สอง ผู้เขียนต้องทำงานวิจัย และทำงานไปด้วย อาจารย์ที่นับถือท่านหนึ่งสอนว่า “คนจะต้องเป็นที่พึ่งของคนก่อน จึงจะเป็นที่พึ่งแก่ผู้อื่นได้” ผู้เขียนก็คืออีกเช่นเคย เมื่อคาดหวังสูงเกินไป เขียนวิจัยไม่เสร็จ ทำให้คนรอบข้างทั้ง มารดา พี่น้อง ญาติสนิท กัลยามิตร ตลอดจนครูอาจารย์ เป็นห่วงกังวล คอยติดตามไต่ถามและเป็นที่กำลังใจเสมอมา อาทิ อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม รองศาสตราจารย์ ดร.โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ ซึ่งมีพระคุณแก่ผู้เขียนมาตั้งแต่ศึกษาชั้นปริญญาตรี อาจารย์ กิตติศักดิ์ เจริญสิทธิประเสริฐ “รุ่นพี่” อาจารย์ ภัทรพิมพ์ เส็งเสน “เพื่อนร่วมรุ่น” และ นายสมศักดิ์ ยศกลาง “เพื่อนร่วมงาน” ทุกท่านคอยช่วยเหลือและให้คำปรึกษาเสมอมา และ ดร.นภา วรรางกูร ได้ชี้แนะการเขียนรายงานวิจัย แรงบันดาลใจที่สำคัญ คือคำบอกเล่าของ คุณย่าพร้อม โอพึ่ง อายุ 101 ปี เกี่ยวกับประวัติบรรพบุรุษซึ่งเคยตั้งถิ่นฐานเมืองไทรบุรี ขอขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ เชื้อวชาญ อาศุวัฒนกุล ประธานการสอบ และ รองศาสตราจารย์ วุฒิชัย มุลศิลป์ ผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก ได้กรุณาให้ข้อคิด และคำแนะนำที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่ง เพื่อให้เนื้อหาวิทยานิพนธ์เล่มนี้สมบูรณ์มากขึ้น ขอขอบคุณบรรณารักษ์ ศูนย์สารสนเทศ สำนักราชเลขาธิการ 3 ท่าน คุณนนทิยา เจนจิต คุณอังก์ วรา ธารสารโสภณ และคุณวาริดา สวัสดิมงคล ที่ช่วยเหลือเป็นอย่างดีเสมอมา ประการที่สาม คือ “ชัยชนะอื่นจะยิ่งใหญ่เท่ากับชนะใจตนเอง” เพราะอุปสรรคที่สำคัญ คือ ความเกียจคร้าน ภายหลังได้คิดทบทวน ทั้งคำพูดเตือนสติของ นางชลลดา โอพึ่ง มารดา ให้รู้จักบริหารเวลา คำสอนของครูบาอาจารย์ที่นับถือ ผู้เขียนมีสติและปรับปรุงตัว รวมจิตเป็นหนึ่งตั้งใจอย่างแน่วแน่ทุกๆ วัน “จงต้องลงมือทำ” จนสำเร็จล่วง จึงขอขอบพระคุณและขอบคุณทุกท่านมา ณ โอกาสนี้

ปฏิพัทธ์ วรโพธิพัฒน์

พฤษภาคม 2557

สารบัญ

หน้า

สารบัญตาราง	(3)
สารบัญภาพ	(4)
บทที่ 1 บทนำ	1
ความสำคัญของปัญหา	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย	4
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	4
วิธีการวิจัย	4
ขอบเขตการวิจัย	6
ข้อตกลงเบื้องต้น และนิยามศัพท์	7
บทที่ 2 การตรวจเอกสาร	8
งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	8
สมมติฐาน	10
บทที่ 3 ลักษณะของรัฐสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์และโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินในรัฐราชาธิราช	11
ลักษณะของรัฐสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2325-2367)	11
โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินในรัฐราชาธิราช	20
บทที่ 4 โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	65
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้อำนาจปกครองแผ่นดินอย่างไร	66
การรับรู้ข้อมูลและข่าวสาร	91
ความเข้าใจและรอบรู้งานราชการแผ่นดิน	98
บทที่ 5 สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ	133
สรุปผลการวิจัย	133
ข้อเสนอแนะ	139

สารบัญ (ต่อ)

หน้า

เอกสารและสิ่งอ้างอิง	141
ภาคผนวก	156
ภาคผนวก ก ตารางเทียบปีต่างๆ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	157
ภาคผนวก ข แผนผังหมู่พระมหามณเฑียรในพระบรมมหาราชวัง	160
ภาคผนวก ค อธิบายการค้าสำเภา	162
ภาคผนวก ง แผนผังแสดงลำดับพระมหากษัตริย์ในพระบรมราชจักรีวงศ์	170
ภาคผนวก จ แผนที่แสดงหัวเมืองปักษ์ใต้ และบรรดาหัวเมืองประเทศราช มลายู สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ปรากฏในจดหมาย หลวงอุดมสมบัติ	172
ภาคผนวก ฉ แผนที่เส้นทางเดินทัพเรือที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ	175
ประวัติการศึกษา และการทำงาน	179

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
1	ตารางแสดงลักษณะความสัมพันธ์อันผู้ใหญ่กับผู้เยาว์ที่ปรากฏในจดหมาย หลวงอุดมสมบัติ	67
2	ตารางเปรียบเทียบช่วงอายุของขุนนางที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาคัดเลือกเป็นแม่ทัพใหญ่ยกทัพไปจัดแจงเมืองไทรบุรี เมื่อ พ.ศ. 2381	82
3	ตารางแสดงรายละเอียดของเรือรบมีชื่อสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัว	106
ตารางผนวกที่		
1	ตารางเทียบปีต่างๆ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	158
2	เปรียบเทียบชื่อเรียกลมของชาวสยามกับจุดของเข็มทิศ	169

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
1	แผนที่สยามสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น	11
2	แผนภาพแสดงขอบเขตอำนาจกษัตริย์ในนครรัฐ	15
3	แผนภาพแสดงความสัมพันธ์ระหว่างกำลังอำนาจ อำนาจอันชอบธรรมกับการคุ้มครองป้องกันความเป็นระเบียบเรียบร้อย และความยุติธรรม	19
4	แผนผังโครงสร้างของระบบการจัดระเบียบชนชั้นของไทย	23
5	ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับรัฐโดยมีมูลนายเป็นตัวกลางในฐานะตัวแทนและรูปแบบจำลองของรัฐ	24
6	แผนภาพแสดงองค์ประกอบของจิตเทวภิบาลสี่องค์	48
7	แผนภาพแสดงลักษณะทางทฤษฎีของการใช้อำนาจปกครองรัฐราชาธิราช	52
8	ภาพแสดงลักษณะอำนาจปกครองแผ่นดินหลังสนธิสัญญาเบอร์นี พ.ศ.2369	62
9	การปราบปรามฝิ่น	72
10	โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินหัวเมืองปักษ์ใต้ก่อนเจ้าพระยาหนครฯ (น้อย) อภัยธรรม (พ.ศ. 2382)	78
11	แผนที่เมืองสงขลาสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น	85

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่		หน้า
12	ภาพกระบวนการวินิจฉัยสั่งงานราชการแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	91
13	การจัดเตรียมทัพใหญ่พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา (ทัต บุนนาค) พ.ศ. 2381	100
14	การรักษาความสงบเรียบร้อยเมืองกลันตัน	116
15	การชำระครว้ที่เมืองไทรบุรีและบรรดาเมืองแขกที่กระด้างกระเดื่อง	118
16	โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินหัวเมืองปักษ์ใต้ภายหลังเจ้าพระยานครฯ (น้อย) อภัยธรรม (พ.ศ.2382)	126
17	โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ	132
ภาพผนวกที่		
1	แผนผังหมู่พระมหามณเฑียรในพระบรมมหาราชวัง	161
2	แผนผังแสดงลำดับพระมหากษัตริย์ในพระบรมราชจักรีวงศ์	171
3	แผนที่แสดงหัวเมืองปักษ์ใต้และบรรดาหัวเมืองประเทศราชมลายูสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ ส่วนที่ 1	173
4	แผนที่แสดงหัวเมืองปักษ์ใต้และบรรดาหัวเมืองประเทศราชมลายูสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ ส่วนที่ 2	174

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพผนวกที่

5	แม่น้ำเจ้าพระยา	176
6	แผนที่เส้นทางเดินทัพเรือที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ	177

บทที่ 1

บทนำ

ความสำคัญของปัญหา

ความเข้าใจเกี่ยวกับโครงสร้างอำนาจปกครองแผ่นดินของไทยสมัยโบราณมักจะอธิบายถึงสถานะ บทบาท และที่มา ตลอดจนการใช้อำนาจของพระเจ้าแผ่นดินมักยึดโยงกับแนวคิด ศาสนาพราหมณ์ เช่น แนวคิด “เทวราชา” แนวคิด “พรหมลิขิต” และพุทธปรัชญา เช่น แนวคิด “สมมติราชา” แนวคิด “จักรพรรดิราชา” และ “ธรรมราชา” เป็นต้น อำนาจของพระเจ้าแผ่นดินในมโนทัศน์ของบุคคลส่วนใหญ่จึงอยู่ในลักษณะอุดมคติ กล่าวคือ พระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นสมมติเทพสามารถใช้อำนาจทำให้บรรลุผลสมดังพระราชหฤทัย หรือเปรียบเสมือนพระโพธิสัตว์มีอำนาจล้นพ้นทั้งทางโลกและทางธรรม แต่ในโลกแห่งความเป็นจริงแล้ว ลักษณะการปกครองที่ว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงพระราชทานความพิทักษ์รักษาบ้านเมืองให้ปลอดภัยและให้ไพร่บ้านพลเมืองอยู่ร่วมกันอย่างปรกติสุข ทั้งนี้ โดยถือหลักการทหารเป็นสำคัญ (แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์, 2523: 139) นั้น พระเจ้าแผ่นดินจำต้องอาศัยผู้แทนต่างพระเนตรพระกรรณปกครองดูแลแทน อีกทั้งอำนาจการปกครองปกครองแผ่นดินของพระเจ้าแผ่นดินที่ศูนย์กลางอาณาจักร มีข้อจำกัดในเรื่องการสื่อสารและการเดินทางที่ไม่สะดวก ทำให้หลายสิ่งหลายอย่างที่ถือปฏิบัติตามกฎหมายตราสามดวงในส่วนกลาง ไม่จำเป็นต้องเป็นเช่นนั้นในทุกหัวเมือง (เสกสรรค์ ประเสริฐกุล, 2538: 83) โดยเฉพาะในดินแดนซึ่งตั้งอยู่ห่างไกล ดังที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ (2471: 24-25) ได้แสดงอธิบายถึงลักษณะอำนาจปกครองแผ่นดินของสมัยกรุงศรีอยุธยาและถือปฏิบัติสืบต่อมาในตอนต้นกรุงรัตนโกสินทร์ว่า

...บรรดาเมืองชั้นนอกนั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ทรงตั้งพระราชวงศ์หรือข้าราชการชั้นสูงศักดิ์เป็นผู้สำเร็จราชการเมือง มีอำนาจบังคับบัญชาสิทธิขาด อย่างเปนผู้ต่างประเทศองค์ทุกอย่าง และมีกรมการพนักงานปกครองทุกแผนกอย่างเช่นในราชธานี หัวเมืองต่อจากนั้นออกไป ซึ่งเป็นเมืองชนต่างชาติ ต่างภาษาอยู่ชายแดนต่อกับประเทศอื่น ให้เปนเมืองประเทศราช มีเจ้านายของชนชาตินั้นเองปกครองตามจารีตประเพณีของชนชาตินั้นๆ เปนแต่ใครจะเปนเจ้าเมืองต้องบอกเข้ามา ทูลขอให้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ณ กรุงศรีอยุธยาทรงตั้ง...

ในสมัยตอนต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ปรากฏว่าหัวเมืองประเทศราชมลายูซึ่งเป็นส่วนหนึ่งภายในพระราชอาณาจักรได้แสดงการขัดขึ้นและต่อต้านอำนาจการปกครองของเจ้าเมืองหลายครั้ง อาทิ ผลจากเจ้าพระยาบันทึ (น้อย) ขยายความสัมพันธ์ระบบบรรณาการไปเมืองไทรบุรี (Kedah) จับไล่เจ้าพระยาไทรบุรี (ประจักษ์) เจ้าเมืองคนเก่าออกไป และแต่งตั้งบุตรของตนเป็นเจ้าเมืองแทน ตั้งแต่ปี พ.ศ.2365 หลังจากนั้น เมืองไทรบุรีได้กลายเป็นจุดศูนย์กลางเหตุการณ์ความวุ่นวายในหัวเมืองปักษ์ใต้ ต่อมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อังกฤษและฮอลันดาได้ทำข้อตกลงร่วมกันในปี พ.ศ.2367 ฮอลันดายอมยกสิทธิ์ในดินแดนแหลมมลายูให้เป็นเขตอิทธิพลของอังกฤษ จึงเหลือเพียงไทยที่เป็นอุปสรรคขัดขวางการขยายอำนาจ และการตั้งศูนย์กลางการค้าของอังกฤษในแหลมมลายู (นิจ ทองโสภิต, 2530: 118) อังกฤษประสบความล้มเหลวในการเจรจากับไทยเพื่อให้เจ้าพระยาไทรบุรี (ประจักษ์) กลับมาครองตำแหน่งสุลต่านแห่งไทรบุรี (Kedah) ต่อมาไทยและบริษัทยังกฤษได้ให้สัตยาบันสนธิสัญญาเบอร์นี เมื่อ พ.ศ.2369 ทำให้อังกฤษมีพันธะผูกพันที่จะต้องกันสุลต่าน (ประจักษ์) ให้ออกไปจากดินแดนเมืองไทรบุรี อย่างไรก็ตาม พระยาไทรบุรี (ประจักษ์) และพวกพ้องยังสามารถเข้ามาก่อการเพื่อยึดเมืองไทรบุรีคืนในปี พ.ศ.2374 และ พ.ศ.2381 แม้ว่าเจ้าหน้าที่อังกฤษในท้องถิ่นได้กระทำนอกเหนืออำนาจหน้าที่เพราะได้ร่วมมือกับไทยโจมตีสุลต่านไทรบุรี (ประจักษ์) มีส่วนทำให้ไทยสามารถรักษาอำนาจในดินแดนเมืองไทรบุรีไว้ได้ แต่เหตุการณ์ต่อต้านอำนาจดังกล่าวมีส่วนทำให้ไทยต้องตัดสินใจแต่งตั้งสุลต่านเกดะห์ (ประจักษ์) เป็นเจ้าบ้านการเมืองไทรบุรีอีกครั้ง เมื่อ พ.ศ.2384 เมืองไทรบุรี ซึ่งมีฐานะเป็นเมืองประเทศราชของไทย จึงเป็นเสมือนตัวแทนที่แสดงถึงอำนาจการปกครองแผ่นดินที่ร่วมเกลี้ยอำนาจในลักษณะที่ไทยถือครองเป็นใหญ่ มีการปกครองของชาวพื้นเมือง (ชาวมลายู) และมีอิทธิพลจากอังกฤษ (มัทนา เกษกมล, 2552: 40) จึงชวนให้สงสัยว่าโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีลักษณะเช่นไร พระองค์ทรงมีอำนาจปกครองแผ่นดิน “หัวเมืองชั้นนอก” และ “เมืองประเทศราช” เพียงใด

บรรดาเอกสารที่บันทึกเรื่องราวของสงคราม จดหมายหลวงอุดมสมบัติจัดเป็นหลักฐานชั้นต้นชิ้นหนึ่งที่บริสุทธิ์ เพราะมีลักษณะเป็นจดหมายส่วนตัวเพื่อสื่อสารรับรู้เฉพาะบุคคลสองคนเท่านั้น คือ หลวงอุดมสมบัติและพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา (ทัต บุนนาค) แม้ทัพใหญ่ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ไปปราบการทัพทางหัวเมืองปักษ์ใต้เมื่อปี พ.ศ.2381 อีกทั้งหลวงอุดมสมบัติจดบันทึก “วันต่อวัน” เพื่อแจ้งให้พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาทราบเหตุการณ์และแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ข้อมูลที่ปรากฏมีความเที่ยงตรงและ

น่าเชื่อถือ ด้วยเหตุผลที่กล่าวมาข้างต้น จดหมายเหตุลวงอุดมสมบัติจึงน่าจะสะท้อนภาพเบื้องหลังการใช้อำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นอย่างดี

พรชัย นาคสีทอง (2548: 248) ได้ทำวิจัยเรื่อง การศึกษาจดหมายเหตุลวงอุดมสมบัติในฐานะที่เป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์ และชี้ให้เห็นว่า

...ลักษณะและวิธีการบันทึกของลวงอุดมสมบัติที่มีลักษณะของจดหมายเหตุรายวันส่งผลให้จดหมายเหตุลวงอุดมสมบัติเป็นแหล่งรวบรวมเอกสารร่วมสมัยที่ว่าด้วยเรื่องหัวเมืองปักษ์ใต้และเมืองประเทศราชมลายูซึ่งครอบคลุมช่วงเวลาตั้งแต่เดือนกันยายน พ.ศ.2381 ถึงเดือนสิงหาคม พ.ศ.2382 ประเภทต่างๆ ได้แก่ สารตรา ท้องตรา ใบบอก จดหมายและคำให้การ ลักษณะดังกล่าวนี้ทำให้จดหมายเหตุลวงอุดมสมบัติมีคุณค่าในฐานะที่เป็นแหล่งรวบรวมรายชื่อเอกสารร่วมสมัย...

นอกจากนี้ จดหมายเหตุลวงอุดมสมบัติได้แสดงภาพการเคลื่อนไหวของอำนาจทางการเมืองและเบื้องหลังการเปลี่ยนแปลงผู้ปกครองหัวเมืองปักษ์ใต้หลายเมือง ภายหลังเจ้าพระยานคร (น้อย) ผู้ปกครองเมืองนครศรีธรรมราชได้ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ.2382 ขณะที่พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา (ทัต บุนนาค) แม่ทัพใหญ่ยังไม่สามารถจัดแจงตั้งเจ้าเมืองไทรบุรี และระงับเหตุวิวาทที่เมืองกลันตัน และหัวเมืองปักษ์ใต้เป็นที่สงบเรียบร้อย เจ้าพระยานครฯ (น้อย) ท่านผู้นี้มีบทบาทสำคัญในการปกครองหัวเมืองปักษ์ใต้และเมืองประเทศราชมลายู จนนักสังเกตการณ์ชาวยุโรปทั้งหลายมักเข้าใจผิดว่าเป็นเจ้าเมืองประเทศราชของไทย และมีอำนาจในการตัดสินใจต่างๆ อย่างอิสระ โดยไม่ต้องคอยฟังคำสั่งจากพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพฯ (นิจ ทองโสภิต, 2530: 116) หากศึกษาโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวภายใต้บริบทดังกล่าว น่าจะแสดงให้เห็นถึงโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดิน อีกทั้งรูปแบบความสัมพันธ์ทางการเมืองสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ผู้วิจัยจึงประสงค์ที่จะศึกษา “โครงสร้างอำนาจปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” โดยอาศัยข้อมูลจากจดหมายเหตุลวงอุดมสมบัติเป็นเอกสารหลัก เพื่อชี้ให้เห็นภาพโครงสร้างอำนาจปกครองแผ่นดิน สถานะอำนาจทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในโลกแห่งความเป็นจริง ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจทางการเมืองที่สมาชิกในสังคมรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยอมรับและยินยอมปฏิบัติตาม

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินและรูปแบบความสัมพันธ์อำนาจทางการเมืองที่สมาชิกในสังคมสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยอมรับและยินยอมปฏิบัติตามเฉพาะที่ปรากฏในจดหมายเหตุหอสมุดสมบัติ

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

ผลจากการศึกษาโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ศึกษาจากจดหมายเหตุหอสมุดสมบัติ (จีน) ครั้งนี้ คาดว่าน่าจะได้รับ คือ

1. ความรู้และเข้าใจเกี่ยวอำนาจทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะพระเจ้าแผ่นดินมากขึ้น
2. สามารถอธิบายถึงโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏในจดหมายเหตุหอสมุดสมบัติ และข้อค้นพบต่างๆ ที่น่าสนใจ
3. ข้อมูลที่ค้นพบจะเป็นประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าของผู้ที่สนใจศึกษาโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นต่อไป

วิธีการวิจัย

การศึกษาค้นคว้าในครั้งนี้ได้ใช้วิธีการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยใช้จดหมายเหตุหอสมุดสมบัติ ซึ่งจัดเป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) และอาศัยเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) ควบคู่กันไป นำเสนอผลการวิจัยในรูปแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description)

โดยมีแนวทางการดำเนินการศึกษาค้นคว้า ดังนี้

แหล่งศึกษาค้นคว้าที่สำคัญ

1. หอสมุดแห่งชาติ
2. สำนักหอสมุดมหาวิทยาลัยต่างๆ

วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล

1. ข้อมูลจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ และหอสมุดแห่งชาติ
2. ข้อมูลวิทยานิพนธ์ และหนังสือต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง

การจัดกระทำกับข้อมูล

1. ตรวจสอบข้อมูลแบ่งออกเป็น 2 ขั้นตอน คือ
 - 1.1 การตรวจสอบภายนอกว่าข้อมูลที่ได้นั้น มีแหล่งที่มาที่น่าเชื่อถือได้มากน้อยเพียงใด
 - 1.2 ตรวจสอบภายใน โดยเปรียบเทียบข้อมูล และข้อคิดเห็นที่ปรากฏในเอกสารชั้นต้น และชั้นรองมาประมวลเขียนเป็นรายงานผลการวิจัย
2. สรุปและตอบคำถามเชิงวิจัยที่ตั้งไว้ โดยนำข้อมูลที่ผ่านการตรวจสอบความน่าเชื่อถือมาเสนอรายงานแบบพรรณนาเชิงวิเคราะห์

ขั้นตอนในการศึกษา

1. ขั้นเก็บรวบรวมข้อมูล รวบรวมเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยในครั้งนี้ ตลอดจนบริบทแวดล้อมต่างๆ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

2. ชั้นวิเคราะห์ข้อมูล วิเคราะห์รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคมที่มาประกอบกันเป็นกลุ่มอำนาจประเภทต่างๆ ที่ปรากฏในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ เป็นกรอบในการศึกษาโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และนำเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องมาประกอบ

3. ชั้นจำแนกประเภท จัดกลุ่มรูปแบบความสัมพันธ์ ระหว่างสมาชิกในสังคมที่มาประกอบกันเป็น กลุ่มอำนาจประเภทต่างๆ ที่ปรากฏในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ

4. ชั้นสรุปผล แสดงให้เห็นถึงโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยใช้รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคมที่ปรากฏในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติเป็นตัวแบบในการวิเคราะห์

ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2367-พ.ศ.2394) ผู้วิจัยใช้หนังสือ “จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ” ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 6 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเฉลิมพลทิฆัมพรโปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระรัตนธัชมุนี (อิสสรญาณเถระ) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ 31 พฤษภาคม 2505 เป็นเอกสารหลัก เนื่องจากเหตุผลสองประการ คือ

ประการแรก นับตั้งแต่จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติได้ตีพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ.2449 จวบจนปัจจุบัน พ.ศ.2554 มีการตีพิมพ์แล้วจำนวน 9 ครั้ง งานศึกษาของ พรชัย นาคสีทอง ขณะนั้นได้ศึกษาจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติต้นฉบับตัวเขียนสมุดไทยคำ 15 ฉบับ แต่ไม่ได้นำมาเปรียบเทียบกับฉบับที่พิมพ์ครั้งแรก เพราะไม่สามารถหาได้ จึงตรวจสอบกับฉบับที่พิมพ์ครั้งที่ 2 (พ.ศ.2458) ฉบับที่พิมพ์ พ.ศ.2515 และฉบับที่พิมพ์ พ.ศ.2530 เท่านั้น ผลปรากฏว่า คำและข้อความบางส่วนผิดแตกต่างไปจากต้นฉบับตัวเขียนสมุดไทยคำ แม้นั้น ความหมายอาจไม่เปลี่ยนแปลง แต่อาจส่งผลให้การตีความทางประวัติศาสตร์ผิดพลาดได้

ประการที่สอง จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติฉบับที่พิมพ์ครั้งที่ 9 (พ.ศ.2554) ได้นำต้นฉบับพิมพ์ครั้งแรก (พ.ศ.2449) มาตีพิมพ์อีกครั้ง คงรูปแบบอักษรวิธีดั้งเดิม และพระราชานิพนธ์อธิบาย

ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ตลอดจนบทความอธิบายเพิ่มเติมของนักวิชาการ อาทิ พรชัย นาคสีทอง เป็นต้น แม้ว่าคณะกรรมการได้จัดทำคำอธิบายเพิ่มเติมมากขึ้น แต่น่าเสียดายที่ไม่ปรากฏเชิงอรรถพระบรมราชาธิบายเพิ่มเติมของรัชกาลที่ 5 เหมือนฉบับที่พิมพ์ พ.ศ.2505

งานวิจัยชิ้นนี้ จึงศึกษาจดหมายเหตุอุดมสมบัตินับที่พิมพ์ พ.ศ.2505 เป็นเอกสารหลัก และสอบทานข้อมูลกับฉบับพิมพ์ครั้งที่ 9 (ปี 2554) ถ้ามีคำและข้อความที่นำมาอ้างอิงจากฉบับที่พิมพ์ พ.ศ.2505 คิดพลาดจนส่งผลทำให้ตีความทางประวัติศาสตร์คลาดเคลื่อน ผู้วิจัยจะหมายเหตุแสดงไว้ จากนั้นนำงานศึกษาค้นคว้าที่มีผู้เคยศึกษามาบรรยายบริบทของเหตุการณ์ และสภาพสังคมตอนต้นรัตนโกสินทร์มาประกอบ

ข้อตกลงเบื้องต้นและนิยามศัพท์

โครงสร้างอำนาจปกครองแผ่นดิน (Governing power structure) หมายถึง เนื้อหาที่เป็นแบบแผน¹ความสัมพันธ์ภายในอาณาจักร² แสดงความสามารถของพระเจ้าแผ่นดินในการบังคับ³บัญชาราชการ ซึ่งสัมพันธ์กันอย่างมีระเบียบ⁴และดำรงอยู่ได้ถาวรตามสมควร เพื่อความสงบเรียบร้อย⁵ เป็นปรกติสุข

¹ แบบแผน เป็นคำนาม หมายถึง ขนบธรรมเนียมที่กำหนดใช้หรือที่เคยประพฤติปฏิบัติสืบต่อกันมา (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 641); แบบแผน, เช่นว่าแล้ว, แผนนั้นคือแผนทำอย่างที่มีสันดานโลกย์นั้น (แบรดเลย์, 2514: 373)

² อาณาจักร อาณาจักร คือ อาณา เช่น จักรอันพัดผ่นอยู่นั้น เช่น อำนาท อาญา พระมหากษัตริย์ เป็นต้น (แบรดเลย์, 2514: 784)

³ บังคับ เป็นคำนามใช้ในภาษาโบราณ หมายถึง การว่ากล่าวปกครอง เป็นคำกริยา หมายถึง ใช้อำนาจสั่งให้ทำ หรือให้ปฏิบัติ; ให้จำต้องทำ; ให้เป็นไปตามความประสงค์ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 614); บังคับ, คือ สั่งกำชับ, คนมีวาสนว่ากำชับสั่ง, ให้คนทำการตามใจตัวจงได้ (แบรดเลย์, 2514: 359)

⁴ ระเบียบ, คือ ถ้องแถว, ของตั้งอยู่เรียบเรียงกันเป็นแนวแถวเนื่องกันไปเป็นลำดับ (แบรดเลย์, 2514: 572)

⁵ เรียบร้อย เป็นคำวิเศษณ์ หมายถึง เป็นระเบียบ; สงบราบคาบ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 969) เมื่อสืบค้นความหมายของ “สงบราบคาบ” เป็นคำกริยา หมายถึง เรียบร้อยปราศจากเสียงหนาม หรือความกระด้างกระเดื่อง เช่น บ้านเมืองสงบราบคาบ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 1113); เสียงหนามแผ่นดิน, หนามเสียงแผ่นดิน, คือ คนเป็นศัตรูต่อเจ้าแผ่นดิน, เป็นคนคิดขบถจะประทุษร้ายเจ้าชีวิต (แบรดเลย์, 2514: 731)

บทที่ 2

การตรวจเอกสาร

ในการวิจัยเรื่อง โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2367 - 2394) ครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทำการสำรวจ ผลงานวิจัย บทความ และบทวิเคราะห์ต่างๆ ที่มีผู้เคยศึกษา เพื่อเป็นแนวทางในการวิจัย ดังนี้

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

อริยา เสถียรสุด (2514) ทำวิจัยเรื่อง “เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชสมัยการปกครองแบบเก่าแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2325-2435)” เนื้อหาศึกษาเกี่ยวกับ เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 และเน้นเฉพาะบทบาทของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ในด้านการเมืองการปกครอง

ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม (2515) ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับหัวเมืองประเทศมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)” เนื้อหาศึกษาเกี่ยวกับการปกครองหัวเมืองมลายูอันได้แก่ ไทรบุรี กลันตัน ตรังกานุ และปัตตานี และพระบรมราโชบายของพระมหากษัตริย์ไทยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ในการแก้ปัญหาในการปกครองหัวเมืองมลายู

สงบ ส่งเมือง (2518) ทำวิจัยเรื่อง “ความสัมพันธ์ระหว่างราชธานีกับหัวเมืองนครศรีธรรมราชในสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น” เนื้อหาศึกษาเกี่ยวกับ ความสัมพันธ์ระหว่างราชธานีในสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นกับหัวเมืองนครศรีธรรมราช ทั้งด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ รวมทั้งอำนาจหน้าที่การปกครองดูแลหัวเมืองมลายูของหัวเมืองนครศรีธรรมราช

สุภาภรณ์ ดันศลารักษ์ (2519) ทำวิจัยเรื่อง “บทบาทของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ที่มีต่อรัฐบาลกลางและหัวเมืองภาคใต้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” เนื้อหาศึกษาเกี่ยวกับ บทบาทของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช

(น้อย) พ.ศ.2354-พ.ศ.2382 ทั้งด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจและวัฒนธรรมที่มีต่อราชธานี และความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าพระยานครศรีธรรมราชกับเจ้าเมืองอื่นๆ ในปักษ์ใต้ รวมถึงการกำกับดูแลหัวเมืองประเทศราชมลายู

อุดม นิปรีชา (2521) ทำวิจัยเรื่อง “นครศรีธรรมราชกับการปกครองหัวเมืองมลายูในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” เนื้อหาศึกษาเกี่ยวกับ บทบาทและความสำคัญของเมืองนครศรีธรรมราชทั้งก่อนจะมาอยู่ในราชอาณาจักรไทย ตลอดจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และชี้ให้เห็นว่าความสำเร็จหรือล้มเหลวในการปกครองหัวเมืองมลายู ซึ่งเป็นเมืองประเทศราชนั้นเป็นเพราะนโยบายที่ไม่แน่นอนของราชธานี โดยเฉพาะในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พรรณงาม เก้าธรรมสาร (2550: 385-432) ในบทความเรื่อง “การเมืองไทยในหัวเมืองปักษ์ใต้ในอดีตกับจดหมายเหตุอุดมสมบัตินี้” ได้เสนอถึงลักษณะของสภาพการเมืองในหัวเมืองปักษ์ใต้ของไทยสมัยอดีต โดยนำเอาจดหมายเหตุอุดมสมบัตินี้มาเป็นหลักฐานในการวิเคราะห์ ปัญหาทางการเมืองการปกครองหัวเมืองปักษ์ใต้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ล้อม เฟื่องแก้ว (2534: 106-113) ในบทความ “พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ขึ้นครองราชสมบัติได้อย่างไร” เนื้อหากล่าวถึง การประชุมพระราชมวงษ์และขุนนางเพื่อหาเจ้านายผู้สมควรสืบราชสมบัติ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคตนั้นไม่มีจริง เป็นที่น่าเชื่อได้ว่าการที่พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในปี พ.ศ.2367 นำมาจากการสนับสนุนกลุ่มขุนนางผู้ใหญ่ที่พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงคุ้นเคยสนิทมาก่อน เช่น พระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) และพระยาราชสุภาวดี (สิงห์ สิงหเสนี)

นันทนา กปิลกาญจน์ (2541) ทำวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์ในเชิงประวัติศาสตร์ เรื่องการเมืองการปกครองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว: พ.ศ.2367-2394” เนื้อหากล่าวถึง โครงสร้างทางสังคมและสภาพการเมืองการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในตั้งแต่ปี พ.ศ.2367 ถึงปี พ.ศ.2394

พรชัย นาคสีทอง (2548) ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติในฐานะที่เป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์” เนื้อหาศึกษาเกี่ยวกับ เรื่องราวที่ปรากฏในจดหมายเหตุหลวงอุดม

สมบัติในรายละเอียดและในฐานะที่เป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์ โดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ พร้อมกับนำหลักฐานทางประวัติศาสตร์ชั้นต้นอื่นๆ ได้แก่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1200-จ.ศ.1201 มาวิเคราะห์เปรียบเทียบข้อมูลที่ปรากฏในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ รวมทั้งอธิบายและยกตัวอย่างประกอบ เพื่อความเข้าใจเรื่องราวที่ปรากฏในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ ทั้งในรายละเอียดและภาพรวม

สมมติฐาน

ในการศึกษาครั้งนี้ได้ตั้งสมมติฐานไว้ดังนี้ โครงสร้างอำนาจปกครองแผ่นดินที่ปรากฏในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ แสดงให้เห็นถึงสถานะของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และการใช้อำนาจ ของพระองค์ตามที่เป็นจริง

บทที่ 3

ลักษณะของรัฐสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ และโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินในรัฐราชาธิราช

ลักษณะของรัฐสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2325-2367)

ภาพที่ 1 แผนที่สยามสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น
ที่มา: กรมศิลปากร (2525)

รูปร่างหน้าตาของรัฐก่อนต้นกรุงรัตนโกสินทร์เป็นอย่างไร

ลักษณะการปกครองบ้านเมืองแต่เดิม ประเทศเดียวแต่แบ่งเป็นหลายเขตแดน⁶ พระเจ้าแผ่นดิน แ่พระราชอำนาจกว้างขวางออกไป ด้วยวิธีการส่งพระราชโอรสออกไปครองหัวเมืองล้อมกรุงรับหน้าศึก และมีขุนนางอันประจำหน้าที่ทุกเมือง จำนวนขุนนางขึ้นอยู่กับว่าเป็นเมืองใหญ่หรือเมืองน้อย ดังปรากฏตามกฎหมายเทียรบาลที่ถือปฏิบัติโดยอนุโลมสืบมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ความว่า (วินัย พงศ์ศรีเพียร, 2548: 73)

...กำหนดพระราชกฤษฎีกาไอยการ พระราชกุมาร พระราชนัดดา ฝ่ายพระราชกุมารเกิดด้วยพระอัครมเหสี คือ สมเด็จพระพุทธเจ้า อันเกิดด้วยแม่หัวเมือง⁷ เปนพระมหาอุปราช⁸ เกิดด้วยลูกหลวง กินเมืองเอก เกิดด้วยหลานหลวง กินเมืองโท เกิดด้วยพระสนม เปน พระเยาวราช...

เมื่อพระราชบิดายังดำรงพระชนม์อยู่ ก็มีอำนาจสามารถบังคับบัญชากันได้ตามฉันทบิดากับบุตร ครั้นสิ้นพระราชบิดา พระราชโอรสต่างมีวัยและกำลังเสมอกัน ครั้นยังปรองดองอยู่ ก็นับถือกันฉันทเป็นเมืองญาติ หากเกิดวิวาทกันขึ้น ก็ประพฤติดอกันดุจกันที่ผู้อื่น (วชิรญาณวโรรส, 2514: 18) ดังนั้น เมื่อสิ้น เจ้าผู้ครองเมือง ข้าราชการก็ล้มสูญหายไปตามเจ้า เหลือแต่เมืองใหญ่อันเป็นเมืองวังหน้า เดิมที่ตั้งเมืองอันเป็นวังหน้าขยายกว้างออกไปตามสถานการณ์บังคับ ประเพณีการตั้งพระราชกุมารไปครองหัวเมืองถูกยกเลิกในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ต่อมาในแผ่นดินพระเอกาทศรถทรงตั้งพระราชโอรสองค์โต ครองตำแหน่งมหาอุปราช หรือ เจ้าฝ่ายหน้าอยู่ในราชธานี มีหน้าที่เป็นทัพหน้าในเวลาพระเจ้าแผ่นดินเสด็จทำสงคราม หรือเจ้าฝ่ายหน้าต้องออกทำสงครามแทนพระเจ้าแผ่นดินเป็นประเพณีปฏิบัติสืบมาจนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (ดำรงราชานุภาพ, 2514ข: 240-242) แต่เมื่อหาพระสวามีพระราชโอรสจะช่วงชิงกันเป็นใหญ่ ภายหลังจึงมีลักษณะหุบเข้าๆ มารวมอยู่ในราชธานี โดยกวาดเอาวังหน้าเข้ามารวมอยู่ในกรุงฯ ข้าราชการ

⁶ เขตแดน คือ ที่กำหนดแคว้นแคว้น (แบรดเลย์, 2514: 80)

⁷ แม่หัวเมือง เป็นคำไทยเก่า เห็นจะใช้กันมาก่อนตั้งกฎหมายเทียรบาล พ.ศ.2011 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศฯ ทรงสันนิษฐานว่าจะตรงกับ “แม่อยู่เมือง” นับเป็นยศรอง “แม่อยู่หัว” คือ พระมเหสี (ดำรงราชานุภาพ, 2514ข: 237)

⁸ คือ “พระอุปราช” ในกฎหมายเทียรบาล มาตรา 4 และมาตรา 6 (วรุณยุพา:สนิทวงศ์ ณ อุทยา, 2546: 126)

⁹ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2514ข: 241) ทรงสันนิษฐาน คำว่า “ฝ่ายหน้า” น่าจะเป็นคำสำหรับเรียกรัชทายาทในภาษาไทยมาแต่โบราณ

เหนือและใต้จึงมารวมกันเป็นงบนเดียวอยู่ในกรุง การรวมไม่ได้รวมไม่ได้รวมแต่คน สิ่งของก็จะรวมเข้ามาด้วย เช่น พระกรรภิรม และกระบี่ชูศ คุรุทพาท (ดำรงราชานุภาพ และ นริศรานูวัตติวงศ์, 2505: 231-232)

ส่วนบรรดาเจ้าบ้านการเมืองอื่นๆ คงมีอิสระจัดการปกครองตามสภาวะหรือประเพณีนิยมของตน มีเมืองขึ้น และการแผ่ขยายอาณาเขต คราวใดเกิดการต่อสู้แย่งชิงความเป็นใหญ่ระหว่างแว่นแคว้น ฝ่ายพวกน้อยๆ ที่ทนอำนาจพวกใหญ่ๆ อยู่ไม่ไหวก็ต้องอ่อนน้อมยอมอยู่ใต้อำนาจของพวกใหญ่ๆ ซึ่งตั้งอยู่ใกล้ถิ่นของตนๆ หรือที่มีอำนาจปราบไปทั่วถึง (วชิรญาณวโรรส, 2514: 8) ขอบขันทสิมาจึงไม่คงที่เพราะขึ้นอยู่กับพระบรมราชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดิน (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2542: 21)

...พระราชอาณาจักรกรุงสยามนี้ บางทีกว้าง บางทีแคบ คอดๆ กว้างๆ ตามพระบรมราชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองในครั้งนั้น คราวนั้น บางทีพระเจ้าแผ่นดินจะมีอำนาจปกแผ่ไปในเมืองลาว และเมืองมลายูทั้งปวง บางทีอำนาจเจ้าแผ่นดินอื่นก็จะทับเข้ามาบ้าง...

สำหรับตำแหน่งเจ้าผู้ครองเมือง สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงสันนิษฐานว่า เดิมเจ้าที่ครองหัวเมืองเอกคงมีตำแหน่งเป็น “อุปราช” (Vice Roy) เหมือนอย่างตำราอินเดีย ครั้นตั้งกฎหมายเทียรบาลได้กำหนดตำแหน่ง “พระมหาอุปราช” ให้มีศักดิ์สูงยิ่งขึ้นไป แต่ระหว่างที่ไม่มีพระราชกุมารอันเกิดด้วยพระอัคมเหสี จึงตั้งพระราชกุมารอันเกิดด้วยแม่หัวเมืองไปครองเมืองอย่างอุปราช แต่คงเรียกว่า “พระมหาอุปราช” เพื่อเป็นรัชทายาท (Heir Presumptive) ลำดับถัดมา ส่วนพระราชกุมารอันเกิดด้วยลูกหลวงตั้งเป็นตำแหน่งอุปราชครองหัวเมืองใหญ่เช่นเดิม (ดำรงราชานุภาพ, 2514: 238) แตกต่างกับข้อสังเกตของ หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช (2510: 93) ที่เห็นว่าคำว่าพระมหาอุปราชในสมัยอยุธยา นั้น มิได้หมายถึงองค์รัชทายาท แต่หมายถึงพระราชโอรสอันดับรองรัชทายาทลงมา ผู้วิจัยออกจะเห็นด้วยกับหม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช รายละเอียดประเด็นนี้จะอธิบายในลำดับต่อไป ครั้นยกเลิกธรรมเนียมส่งพระราชโอรสไปครองเมืองลูกหลวง หลานหลวงแล้ว แต่ก็ยังคงเรียกพระราชโอรสเหล่านั้นว่าเจ้าฟ้าอยู่เสมอ ภายหลังถึงเป็นบุตรพระมหากษัตริย์ก็เรียกเพียงเจ้าฟ้า ไม่เรียกว่าสมเด็จพระเจ้าตามกฎหมายเทียรบาล ดังพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2546: 80) ตอนหนึ่งความว่า

...อยู่มาพระเจ้าแผ่นดินไม่ใคร่จะมีพระอักรมเหลือที่ยกย่องเหลือเกินกว่ากันที่จะให้เป็น สมเด็จพระพุทธเจ้า จึงได้คงมีอยู่แต่เจ้าฟ้า ต่อมาสมเด็จหน่อพุทธเจ้านั้น ก็หายไปทีเดียว ถึงเป็นลูกพระมเหสีก็เรียกเพียงเจ้าฟ้า เหมือนลูกเธอที่เกิดด้วยลูกหลวง แลหลานหลวง...

อย่างไรก็ตาม ซากของการแบ่งอาณาเขตแบบเดิมยังคงเหลืออยู่ คือ ธรรมเนียมที่ตั้งผู้ว่า ราชการบางเมืองสืบเนื่องกันลงไปตามเชื้อสายไม่มีผู้อื่นเข้าไปปะปน (วชิรญาณวิโรฒ, 2514: 18) เสถียรภาพการปกครองในเขตรแดนจึงขึ้นอยู่กับความสามารถของพระเจ้าแผ่นดินศูนย์กลาง อาณาจักร ที่จะต้องจัดวางโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดิน กำหนดตำแหน่งและหน้าที่ รับผิดชอบในการใช้อำนาจ เพื่อจัดสรรอำนาจและแบ่งปันผลประโยชน์ ให้ลงตัวทั้งในส่วน ศูนย์กลางอาณาจักร และระหว่างศูนย์กลางอาณาจักรกับบรรดาเจ้าบ้านการเมืองต่างๆ

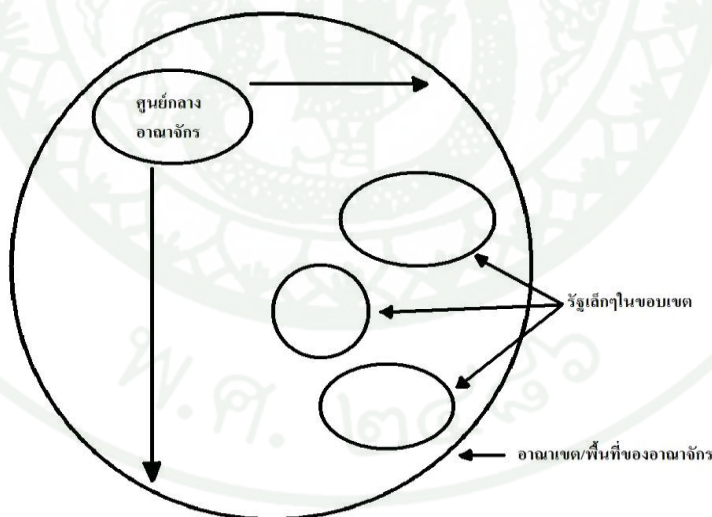
จัดโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์เป็นรูปแบบเช่นใด

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนากรุงเทพมหานคร เป็น เมือง หลวง¹⁰ ขณะนั้นเมืองศูนย์กลางอำนาจไม่ได้มีอยู่เพียงแห่งเดียว ปัญหาสำคัญจึงเกิดขึ้นว่าทำอย่างไร พระองค์จึง จะสามารถเชื่อมโยงกลุ่มอำนาจต่างๆ ซึ่งรวมตัวในลักษณะแวนแคว้น (region) เข้าไว้ในพระราชอาณาจักรได้ ครั้นนั้นพระองค์ได้ยึดธรรมเนียมการปกครองแผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยา เป็นต้นแบบ กล่าวคือ ลักษณะแบบเมืองศูนย์กลางและบริวาร (galactic polity) ลดหลั่นกันตาม ความสำคัญของแต่ละเมืองและระยะทางที่ห่างจากศูนย์กลาง (Tambiah, 1976: 4, 112, 114 อ้างใน สุเทพ สุนทรเกสัช, 2525: 140-141) มีอัครมหาเสนาบดี 2 ท่าน เป็นหัวหน้าสำหรับตรวจตราว่า กล่าวการฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือนทุกหัวเมืองในพระราชอาณาจักร (Dominions) ส่วนการบังคับบัญชาหัวเมืองแบ่งแยกกันโดยเอาท้องที่เป็นหลัก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรง โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายการบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายใต้กลับไปขึ้นกลาโหมเหมือนครั้งสมัยพระเพท ราชา กล่าวคือ บรรดาหัวเมืองฝ่ายเหนือให้มหาดไทยบังคับบัญชาทั้งในฝ่ายทหารและพลเรือน หัว เมืองฝ่ายใต้ก็ให้กลาโหมบังคับบัญชาทั้งการฝ่ายทหารและพลเรือนเช่นเดียวกัน แต่โปรดให้หัว

¹⁰ เมืองหลวง แปลว่า เมืองใหญ่ ประเทศที่ใหญ่จะมีเมืองใหญ่หลายเมืองก็อย่างว่าเมืองเอก ย่อมไม่ประหลาดอะไร คำว่า เขาหลวง ก็หมายความว่า เขาใหญ่ นายหลวง ก็หมายความว่านายใหญ่ แล้วก็เคลื่อนไปเป็น ในหลวง ซึ่งไม่ สมควรจะหมายว่าเป็นองค์พระราชฯ คำว่าหลวง ก็เข้าใจเคลื่อนไปเป็นว่า Royal (นริศรานุวัดติวงศ์ และ ดำรง ราชานุภาพ, 2505: 181)

เมืองท่าเดิมซึ่งเมื่อครั้งสมัยพระเจ้าบรมโกศตรัสสั่งให้ไปขึ้นอยู่ในกรมพระคลังคงไว้เช่นเดิม มีพระยาโกษาธิบดีบังคับบัญชา ตลอดจนได้รับผิดชอบด้านการค้า และการต่างประเทศ

การบังคับบัญชาหัวเมืองทั้งปวงจึงแยกกันขึ้นอยู่ใน 3 กรม เพื่อเมืองหลวงสะดวกในการควบคุมกำลังคนสามารถเรียกเกณฑ์เป็นทหารยามศึกสงคราม และเป็นแรงงานยามปรกติ ตลอดจนเพื่อเก็บส่วย แต่ข้าราชการทั้ง 2 ฝ่ายยังมีหน้าที่ต้องทำทั้งการทหารและการพลเรือนด้วยกันอยู่อย่างเดิม นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับตระกูลขุนนางผู้มีอำนาจในการบริหารบ้านเมืองทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ทั้งในส่วนกลางและหัวเมือง เช่น หัวเมืองภาคใต้ หัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตลอดจนเมืองเวียงจันทน์ซึ่งเป็นเมืองประเทศราชด้วย ทำให้ฐานะของพระองค์และพระราชวงศ์มีเสถียรภาพมั่นคงมากยิ่งขึ้น (ปิยนดา บุนนาค และ มรรยาท กิจสุวรรณ, 2526: 215) เหตุนี้พระเจ้าแผ่นดินผู้ครองกรุงเทพมหานคร จึงมีกำลังอำนาจที่เข้มแข็งเหนือกว่าเจ้าบ้านการเมืองต่างๆ และสามารถเชื่อมโยงกลุ่มอำนาจ และกลุ่มผลประโยชน์ในบ้านเมือง¹¹ ต่างๆ ไว้ได้ ภายในอาณาจักร (Dominions) เดียวกันได้ยั่งยืนต่อไปในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ (นริศรานุกัตติวงศ์ และ ดำรงราชานุภาพ, 2504: 19-20)

ภาพที่ 2 แผนภาพแสดงขอบเขตอำนาจกษัตริย์ในนครรัฐ

ที่มา: วรวิทย์ บารู (2555: 54)

¹¹ คำว่า เมือง มีนัยหมายความว่าประเทศด้วย และลักษณะที่มีประเทศที่ปกครองตนเองรวม อยู่ด้วย ใช้คำว่า อาณาจักร (Dominions) ก็ได้ (วรวรรณ ไวยากร, 2481: 62)

ในทางปฏิบัติ อำนาจการปกครองแผ่นดินยังคงอยู่ที่เมืองศูนย์กลางแต่ละแห่งเหมือนเดิม และศูนย์กลางอาณาจักรไม่ได้ดูแลปกครองให้ทั่วถึงจริงๆ ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะไม่สามารถหรือมีอำนาจจริงๆ เพื่อปกครองดูแลบ้านเมืองอย่างทั่วถึง... เมื่อรักษาอำนาจไว้ให้เสมอไม่ได้ ก็เป็นช่องให้พวกที่อยู่ในอำนาจ คิดฝ่าฝืนต่อข้างนี้บ้าง ข้างโน้นบ้าง ซึ่งอยู่ใกล้กับถิ่นของตัว คอยเอาอำนาจของข้างหนึ่งกับของข้างหนึ่ง... (วชิรญาณวโรรส, 2514: 8) ลักษณะขอบขันฑสีมาของรัฐจึงไม่คงเส้นคงวาชัดเจนแน่นอน ดังที่โวลเตอร์ส (O. Wolters) ได้ใช้คำว่า มณฑล (Mandala) เพื่ออธิบายสภาพการณ์ทางการเมืองดังกล่าว ...มณฑลจะแผ่ขยายและหดตัวคล้ายหีบเพลง แต่ละแวนแคว้นประกอบด้วยเจ้าประเทศราชหลายราย เมื่อสถานการณ์อำนาจเจ้าประเทศราชบางรายอาจปฏิเสธสถานะเป็นบริวารของตนและพยายามสร้างเครือข่ายบริวารของตนเองขึ้นมา... (ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช, 2556: 141)

ลักษณะธรรมเนียมการปกครองแผ่นดินแต่โบราณก่อนการปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน พ.ศ.2435¹² ให้ความสำคัญกับอำนาจเชิง “เกียรติ¹³ ศักดิ์¹⁴” หรือ “อำนาจแห่งชื่อเสียง” ดังจะเห็นได้ว่าหากพระเจ้าแผ่นดินผู้ใด มีเจ้าบ้านการเมืองแวนแคว้นต่างๆ ขอมอ่อนน้อมนับถือ และมีบ้านเมืองของคนต่างชาติต่างภาษา (เมืองประเทศราช) อยู่ในปริมณฑลอำนาจ ด้วยแล้ว กิตติยศ¹⁵ ของพระเจ้าแผ่นดินผู้นั้นจะยิ่งปรากฏยิ่งเลื่องลือออกไป ดังเช่นในโคลงปราบดาภิเษก เถลิงพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้เมื่อครั้งดำรงพระราชอิสริยยศเป็นพระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530: 2) ตอนหนึ่งความว่า

¹² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงตรัสถึงพระบรมราชาบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะทรงเปลี่ยน วิธีการปกครองพระราชอาณาเขต ก่อนปีพุทธศักราช 2435 ซึ่งมีลักษณะอย่าง “ราชาราช” มาเป็นอย่าง “สหชาติ” (นริศรานุกิตติวงศ์ และ ดำรงราชานุภาพ, 2504: 16-17) แต่ในอีกแห่งหนึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพอ้างพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรียกลักษณะการปกครองหลัง พ.ศ.2435 ว่าเป็นอย่างพระราชอาณาเขต (Kingdom) ประเทศไทยรวมกัน (ดำรงราชานุภาพ, 2504: 10 อ้างใน สมเกียรติ วันทะนะ, 2533: 26)

¹³ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิต พุทธศักราช 2542 ให้นิยาม “เกียรติ” หมายถึง ชื่อเสียง, ความยกย่องนับถือ, ความมีหน้ามีตา (ส. กิริติ; ป. กิตติ ว่า คำเล่าลือ, คำสรรเสริญ).

¹⁴ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิต พุทธศักราช 2542 ให้นิยาม “ศักดิ์” หมายถึง อำนาจ, ความสามารถ, กำลัง, ฐานะ (ส. ศกฺติ; ป. สดฺติ).

¹⁵ กิตติยศ หมายถึง ว่าข่าวที่เขาเล่าปากกล่าวถึงชว่, ท่านผู้นั้นมียศศักดิ์มาก (แบรดเลย์, 2514: 34)

...ยศไกรกรุงรุ่งเรือง มีเมืองออกนอกเนก เอกโทตรีจัตวา พระยาพระหลวงรัง คังพลเมืองหมื่น
แสน ไตรแดนประเทศราช ชาติชวากัมพูชลาว ชาวนคมพันนา มาลาทองเงินงาม แต่งตาม
กำหนดนอบตบบรรณาล้นเหลือ ฝ่ายเหนือศรีสมุหะ พระกระลาโหมหนได้ นูรพทศให้บัว
ตรา คัดประชาปรีดีเปรม ต่างเกษมสุขสวัสดิ วิบัติภัยบมิแผ้ว...

เราจะเรียกลักษณะรูปแบบความสัมพันธ์ และสถานะของพระเจ้าแผ่นดินผู้ครอง
กรุงเทพมหานครภายในโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินข้างต้นว่าอย่างไร เมื่อพิจารณาจาก
ลักษณะธรรมเนียมที่ยังคงนิยมมีเมืองคนต่างชาติต่างภาษาเป็นเมืองขึ้นอยู่ในพระราชอาณาจักร
พระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพมหานครอยู่ในสถานะเป็น “ผู้รับความสวามิภักดิ์” จากบรรดาเจ้าบ้านการ
เมืองผู้น้อย อย่างที่เรียกกันว่า อธิราช (Suzerainty) หรือ “ราชาธิราช”¹⁶ ดั่งนิยามปรากฏคำว่า บรม
ราชาธิราช เป็นส่วนหนึ่งในพระนามของ พระเจ้าแผ่นดินอย่างแพร่หลาย เพื่อประสงค์จะยกย่อง
พระเจ้าแผ่นดินซึ่งมีฐานะเหนือกว่าเจ้าผู้ครองแคว้นแคว้นทั่วไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว (2546ข: 166) ทรงพระบรมราชวินิจฉัยเกี่ยวกับคำบรมราชาธิราช ความว่า

...นามบรมราชาธิราช เปนพระราชที่เปนใหญ่กว่าราชา จะต่อเข้ากับพระนามใดต่อได้ ถ้า
จะไม่ต่อกับอะไรเรียกเปล่าๆ ก็ได้ ราชาสามัญนั้น คือ อินทราชา, ไชยราชา, บรมราชา,
นครินทราชา, เทียรราชา, แลอะไรๆ อื่นๆ เหล่านี้ ครองเมืองก็ตาม ไม่ได้ครองเมืองก็ตาม
เปนชั้นพระราช คือเจ้านายแท้ ผู้ซึ่งเปนใหญ่กว่าราชาเหล่านี้ จึงเปนบรมราชาธิราช...

ดังปรากฏลักษณะขึ้นต้นพระนามพระเจ้าแผ่นดินในพระสุพรรณบัฏสมัยต้นรัตนโกสินทร์
ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 เหมือนกันทั้งสามพระองค์ว่า “สมเด็จพระบรมราชาธิราช
รามาชินดี” ในที่นี้จะขอยกมาเป็นตัวอย่างเพียงพระนามของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่
จารึกปรากฏในพระสุพรรณบัฏความว่า (คณะกรรมการเฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530ก: 24)

สมเด็จพระบรมราชาธิราช รามาชินดีสิรินทรบรมมหาจักรพรรดิศวรค ราชาชินดินทร
ธรณินทปรมาชินเบศรตรีภูวนตรวนารณนายก ดิลกรัตนราชชาติอณาไพโรสมุทไทยคโรมน
สกล จักรวาพาธิเบนทรสุริยเอนทราธิบดินทร หริหรินทรา ราชาชินดีศรีสุวิบูลยคุณ

¹⁶ เกิดจากการสนธิระหว่างคำว่า “ราชา+อธิ+ราช”, “อธิ” เป็นศัพท์บาลีสันสกฤตแปลว่า “ยิ่งใหญ่” คำว่า
“ราชาธิราช” จึงแปลว่า “ราชาที่ยิ่งใหญ่เหนือกว่าราชาทั้งหลาย” (ปรีดี พนมยงค์, 2543: 5)

อัคริณัฐฤทธิราเมศร ธรรมมิกราชาธิราช เดโชไชยพรพรหมเทพาติเทพ ศรีภูวนาธิเบศร์ โลก
เชษฐวิสุทธีมกุฎประเทศ คตามหาพุทททางกูรบรมบพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัว ถวัลยราช
กรุงเทพมหานครศรีอยุธยามหาดิลกภพนพรัตน์ราชธานีบุรีรมย์อัครมพระราชมหาสถาน
ทฤษฎาสุสมศรีสวัสดิ์

ส่วนที่มาของคำว่า “ราชาธิราช” ปรีดี พนมยงค์ (2543: 10) รัฐบาลอานาโต ได้อธิบายขยาย
ความไว้อย่างน่าสนใจว่า

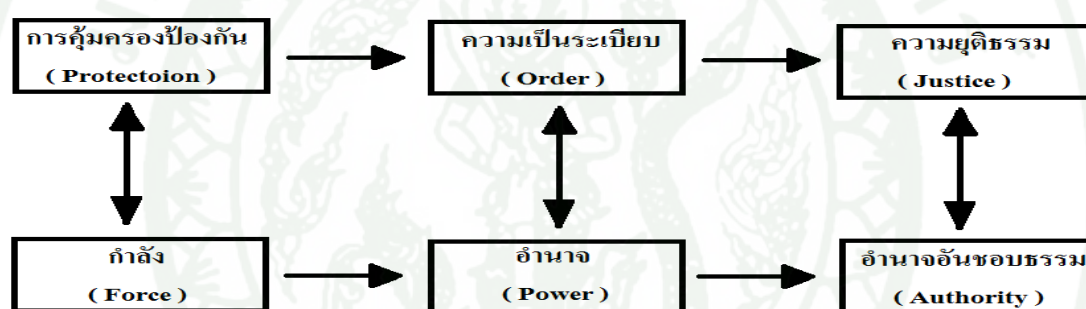
...ในสมัยโบราณนั้นชมพูทวีปแยกออกเป็นรัฐใหญ่น้อยมากมาย ประมุขรัฐเล็กที่สุด
เรียกว่า “ราชา” ประมุขของรัฐที่ใหญ่กว่าเรียกว่า “มหाराชา” ส่วนประมุขของรัฐยิ่งใหญ่โดยมีราชา
หลายคนขึ้นอยู่ก็เรียกว่า “ราชาธิราช” ประมุขของรัฐที่กว้างใหญ่มีมหाराชาและราชามากมายขึ้นอยู่
ก็เรียกว่า “มหाराชาธิราช” ...

พระองค์เจ้าวรารม ไวยากร (2481: 67) ได้อธิบายรากศัพท์ของคำ “อริราช” ว่า

...เป็นคำเก่า ใช้แต่สมัยจักรวรรดิออตโตมัน (Ottoman Empire) หรือจักรวรรดิตุรกี คือใช้คู่
กับ Feudatory State อันได้แก่ เจ้าผู้ครองนครซึ่งเราเรียกว่า ประเทศราช แต่ตามศัพท์ซึ่งใช้
ในราชการอังกฤษเรียก Suzerain หรือ อริราช ว่า Paramount Power และเรียก Feudatory
States หรือประเทศราชว่า Princes...

ข้อมูลดังกล่าวข้างต้นน่าจะเป็นหลักฐานเพียงพอสนับสนุนข้อสรุปเกี่ยวกับลักษณะ
รูปแบบความสัมพันธ์ และสถานะของพระเจ้าแผ่นดินผู้ครองกรุงเทพมหานคร สมัยต้นกรุง
รัตนโกสินทร์ว่าเป็นอย่าง “ราชาธิราช” ในประเพณีของกษัตริราช พระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้
พระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่ผู้ทำหน้าที่รักษาบ้านรักษาเมือง แต่ถ้าผู้ใดทำผิดก็ต้องลงพระราช
อาญา ...ผู้ใดมีความชอบปูนบำเหน็จรางวัลให้รั้งเมืองครองเมืองตามฐานานุกรมลำดับ ถ้าโทษผิด
ควรจะดีก็ดี ควรจะฆ่า ก็ฆ่าเสีย จึงจะชอบด้วยราชการแผ่นดิน... (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2546ข:
156) แม้ว่าความเกรงกลัวโทษทัณฑ์ อาจจะทำให้ผู้ปกครองได้รับการเชื่อฟัง (Obedience) แต่อาจ
ไม่ได้รับความภักดี พระเจ้าแผ่นดินจึงต้องศึกษาพระธรรมศาสตร์เพื่อจะทรงใช้ทัณฑ์ได้อย่าง
ถูกต้องและเกิดความยุติธรรม ซึ่งจะแปรความเชื่อฟังให้เป็นความภักดีด้วย ผู้ปกครองโดยทั่วไป
หรือ รัฐ จำเป็นต้องมีอำนาจ (Power) เพื่อสร้างความเป็นระเบียบในสังคม (order) (Lipson, 1960:

61 อ้างอิงใน ชัยอนันต์ สมุทรวานิช, ม.ป.ป.: 73) แต่พื้นฐานอำนาจตามคติจักรพรรดิราช¹⁷ นั้น ไม่ได้หมายถึงพระเจ้าแผ่นดินที่มีกำลัง (Force) หรือ อำนาจ (Power) สามารถแผ่อำนาจจักรได้กว้างขวางเท่านั้น แต่เป็นลักษณะของพระเจ้าแผ่นดินที่มีคุณธรรมสูงส่งอย่างมหาศาล (สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทรวานิช, 2523: 60) จนเกิดเป็นกิตติศัพท์ ทำให้บรรดาผู้ครองแว่นแคว้นน้อยๆ ยินยอมอยู่ภายใต้อำนาจักร¹⁸ โดยมิต้องใช้กำลังสู้รบ นอกจากนี้การเป็นผู้ปกครองโดยมีธรรมเป็นที่ตั้ง การครอบครองสัญลักษณ์แห่ง “อำนาจ”¹⁹ ได้สร้างความชอบธรรมในการปกครองแว่นแคว้นต่างๆ ดังปรากฏในจักรกัสดิสูตร พระสูตรต้นปึก ทิพนิกาย ปาฏิกวรรคว่า พระยาจักรพรรดิราชเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยแก้วเจ็ดประการ... คือ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว ฤดูหบดีแก้ว ปริณายกแก้วเป็นที่ 7 ...พระองค์ทรงชำระโดยธรรมสม่าเสมอ มิต้องใช้อาชญา มิต้องใช้ศัสตรา ครอบครองแผ่นดินมีสาครเป็นขอบเขต... (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2546: 100)

ภาพที่ 3 ความสัมพันธ์ระหว่างกำลัง อำนาจ อำนาจอันชอบธรรม กับการคุ้มครองป้องกัน ความเป็นระเบียบเรียบร้อย และความยุติธรรม

ที่มา: Lipson (1960: 61 อ้างอิง สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทรวานิช, 2523: 69)

ดังนั้น พระเจ้าแผ่นดินผู้หนึ่งผู้ใดจะได้รับการยกย่องอยู่ในสถานะ “ราชาธิราช” เพราะมีกฤษฎาภิหารเหมือนอย่างพระยาจักรพรรดิราช (Cakravartin) 2 ประการ ประการแรก คือ ความเป็นผู้มีคุณธรรมในการปกครองแผ่นดิน กล่าวคือ เข้าถึงสภาวะแห่งบรมจักรพรรดิ ถือวัตรปฏิบัติ

¹⁷ จักรพรรดิ, เป็นชื่อแห่งกระษัตริย์ในโลกย์, มีฤทธิ์มากด้วยอาณุภาพแห่งจักรแก้ว (แบรดเลย์, 2514: 141)

¹⁸ อาณาจักร อาณาจักร, คือ อาณา เช่น จักรอันพัดผ่นอยู่นั้น เช่น อำนาท อาญา พระมหากษัตริย์ เป็นต้น (แบรดเลย์, 2514: 784)

¹⁹ อำนาท, คือ อาณุภาพ, เช่น คนวาศนามาก, มีบุญมาก, และมีสง่าอาณุภาพ, คนทั้งปวงเกรงกลัวคำนับการะวะ นั้น (แบรดเลย์, 2514: 792)

เยี่ยงบรมจักรพรรดิหรือหลักจักรวรรดิวัตร 12 ประการ เมื่อนั้นจะยังให้พระองค์ครอบครอง จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว คหบดีแก้ว และปรีณายกแก้ว เฉลยบุญอำนาจแห่งจักรแก้วทำให้พระองค์สามารถแผ่ขยายพระราชอำนาจออกไปกว้างไพศาล ประการที่สอง คือ ความเป็นผู้มีความสามารถแผ่ขยายพระราชอำนาจปกครองแว่นแคว้น ต่างๆ (สุเนตร ชุตินธรานนท์, 2543: 180)

กล่าวโดยสรุป ธรรมเนียมการปกครองแผ่นดินก่อนการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินเมื่อ พ.ศ.2435 มีลักษณะเป็นอย่าง “ราชาธิราช” คือ การเป็นประมุขของรัฐยิ่งใหญ่โดยมีราชาหลายคน ขึ้นอยู่รูปแบบการปกครองดังกล่าวนี้ พระเจ้าแผ่นดินอยู่ในฐานะเหนือบรรดาเจ้าผู้ครองแว่นแคว้นต่างๆ ทำหน้าที่เป็นตัวแทนของส่วนรวม (totality) ในการจัดสรรอำนาจปกครองแผ่นดิน และแบ่งปันผลประโยชน์ในพระราชอาณาจักร ขอบเขตอำนาจปกครอง (territorial jurisdiction) จึงยืดหยุ่นได้ขึ้นอยู่กับความสามารถ และคุณธรรมของพระเจ้าแผ่นดินเป็นสำคัญ

โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินในรัฐราชาธิราช

ลักษณะการปกครองสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นผลอันสืบเนื่องจาก การต่อสู้ช่วงชิงและรักษาสถานะแห่งอำนาจของบุคคลและสถาบันต่างๆ ในยุคสมัยที่ผ่านมาเป็นเวลานาน และผสมผสานความเชื่อจากพราหมณ์ และพุทธศาสนาอย่างกลมกลืน จนยอมรับเป็นระเบียบแบบแผนการปกครองระดับหนึ่ง เพราะวิถีชีวิต วิถีความคิด และค่านิยมของผู้คน ซึ่งเคยชินว่าอำนาจที่ชอบธรรมนั้นต้องสัมพันธ์กันอย่างน้อยๆ ถือเป็นข้อกำหนดสูงสุดจริงๆ ในเรื่องสัมพันธ์ภาพทางอำนาจในสังคมหนึ่งๆ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2538: 136) โดยที่สังคมสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก่อนการปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน พ.ศ.2435 มีลักษณะการปกครองอย่าง “ราชาธิราช” ดังนั้น ข้อที่ควรทราบและทำความเข้าใจต่อไปคือ ผู้คนสมัยนั้นเข้าใจว่าอำนาจที่ชอบธรรมนั้นต้องสัมพันธ์กันเช่นไร? ผู้วิจัยขอแยกอธิบายประเด็นดังกล่าวใน 3 ประการ คือ ประการแรก เป้าหมายของการใช้อำนาจการปกครองแผ่นดิน ประการที่สอง อำนาจการปกครองแผ่นดินอยู่ที่ใคร และประการที่สาม ทำอย่างไรจึงจะบรรลุเป้าหมายในการใช้อำนาจปกครองแผ่นดิน

เป้าหมายของการใช้อำนาจการปกครองแผ่นดิน

สถานะเยี่ยงราชาธิราช หรือพระจักรพรรดิราช ย่อมเป็นที่พึงปรารถนาของพระเจ้าแผ่นดินในแว่นแคว้นต่างๆ เหตุนี้ ราชาธิราชจึงจะต้องพิสูจน์หรือแสดงกฤษฎาภินิหารให้เป็นที่ปรากฏ

ประจักษ์ชัด เพื่อสร้างความยอมรับนับถือจากกลุ่มอำนาจ และผลประโยชน์ต่างๆ ในอาณาจักร กล่าวคือ ต้องสามารถให้ทั้งคุณประโยชน์ และโทษานุโทษ เหมือนอย่างเช่นสำนวนกล่าวถึงอำนาจ พระยาจักรพรรดิราชขณะทรงจักรแก้ว “แผ้วพื้นแผ่นดินเลื่อนราบระเหมือนน้ำกลอง ไม่มีเสียง น้อยระฆังหนาม” (คณะกรรมการเฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530ก: 105) เมื่อพิจารณาจากสถานการณ์และบริบททางสังคมและการเมืองยุคสมัยนั้นพบว่า ภารกิจสำคัญที่พระเจ้าแผ่นดินผู้ปรารถนาสถานะเยี่ยงพระเจ้าจักรพรรดิราช พึงกระทำมี 2 ประการ ได้แก่ ประการแรก คือ จะต้องมีความสามารถจัดการรักษาป้องกันและคุ้มครองอันเป็นธรรมแก่ สิ่งมีชีวิตทุกชนิดในพระราชอาณาจักร ดังปรากฏในจกกวัดติสูตร ที่ฉนิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 1 ที่พระราชยาธิบดีรสแก่พระเจ้าจักรพรรดิซึ่งเป็นผู้ใหญ่ในแผ่นดิน ให้ทรงประพฤติหนทาง อันประเสริฐเพื่อสมณพราหมณ์และบรรดาผู้น้อยซึ่งอาศัยอยู่ในแผ่นดินอย่างสงบสุข ตอนหนึ่ง ความว่า (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2546: 102)

...จงจัดการรักษาป้องกันและคุ้มครองอันเป็นธรรม ในชนภายใน ในหมู่พล ในหมู่กษัตริย์ ผู้ได้รับราชาภิเษก ในหมู่กษัตริย์ประเทศราช ในพวกพราหมณ์ และคฤหบดี ในชาวนิกม และชาวชนบททั้งหลาย ในพวกสมณพราหมณ์ ในเหล่าเนื้อ และนก...

ภารกิจสำคัญประการที่สองของพระเจ้าจักรพรรดิราช คือ จะต้องแสดงคุณธรรมของ พระองค์ให้ปรากฏประจักษ์ชัดเป็นรูปธรรม วิธีการที่จะทำให้บังเกิดผลเป็นรูปธรรมนั้น จะต้อง หลบเลี่ยงความเชื่อและเลื่อมใสศรัทธาของชนทุกหมู่เหล่าในพระราชอาณาจักร และโดยที่พระพุทธ ศาสนาเป็นรากฐานที่สำคัญรองรับคตินี้เกี่ยวกับพระเจ้าจักรพรรดิราช เหตุนี้พระเจ้าแผ่นดินผู้ ปรารถนาอยู่ในสถานะอย่างพระเจ้าจักรพรรดิราชจึงต้องให้ความสำคัญกับการทำนุบำรุงพระบวร พุทธศาสนา มากกว่าศาสนาหรือลัทธิความเชื่ออื่นใด จนเกิดเป็นกิตติศัพท์เลื่องลือ เมื่อนั้น กฤษฎาภินิหารจะปรากฏประจักษ์ชัด พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารถนาเป็น “เอก อัครมหाराชาธิราช” ผู้มีอำนาจยิ่งใหญ่เหนือบรรดาแว่นแคว้นต่างๆ ในพระราชอาณาจักร ดัง ปรากฏในพระราชปณิธานที่พระองค์ตรัสตาม กรมฯ สมเด็จพระปรมาณูชิตชิโรต (พระองค์เจ้า วาสุกรี) ซึ่งเป็นประธานแห่งหมู่สงฆ์ พร้อมด้วยพระราชาคณะ พระองค์ทรงเปรียบพระบรมวงศานุ วงศ์ เสนาบดีและขุนนางของพระองค์เป็นเบญจกมล²⁰ (ประยูรธ ลิทธิพันธ์, 2505ข: 291-296)

²⁰ ได้แก่ 1.บ่อแก้ว คือ พระราชมนตรี (ภู) 2.ช้างแก้ว คือ พระเทพกษัตริย์ พระยาเสวตกษัตริย์ และพระยามงคคช พงศ์ 3.นางแก้ว คือ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าวิลาสกรมหมื่นอัปสรสุดา 4.ขุนพลแก้ว คือ เจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ นุชิต (สิงห์ สิงหเสนี) 5.ขุนคลังแก้ว คือ พระยาศรีสุทเทพ (ศรีทองเพ็ง)

เห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับสัญลักษณ์แห่งอำนาจพระเจ้าจักรพรรดิราช เช่น ช้างเผือก ดังปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตรัสถามเกี่ยวกับช้างพังสีประหลาดที่เมืองพัทลุง ว่า ...เป็นสีลูกหว่าอ่อนนั้นมากหนักไปแล้ว ก็ข้างนอกเขาเรียกว่าช้างเผือกบ้างแล้วหรือยัง... (อุดมสมบัติ, 2505: 312) นอกจากนี้หลักฐานที่ยืนยันชัดแจ้งว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีน้ำพระทัยยึดมั่นในประเพณีของสมเด็จพระมหาบรมกษัตริราช คือ พระราชโองทานุศาสน์ของพระองค์ตอนหนึ่ง ความว่า (คณะกรรมการเฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530: 26-27)

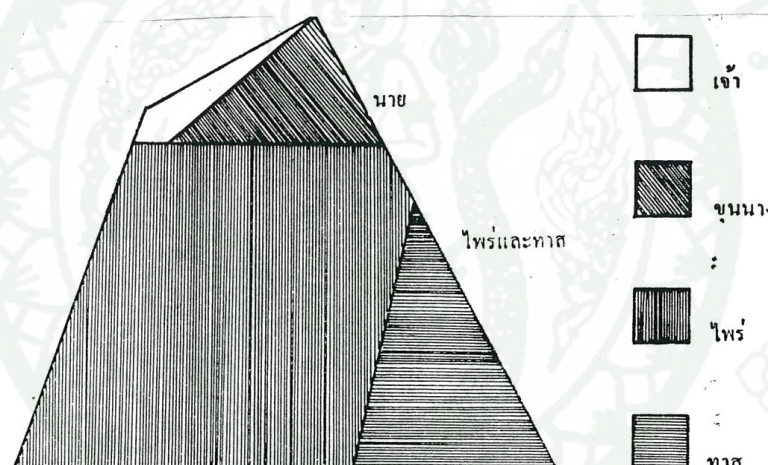
...พระราชทานไทยยินดีมั่นในสรรพการก่อกุศล จักธรรมาบำรุงรักษาพระบวรพระพุทธศาสนา ให้ถาวรวัฒนาการรุ่งเรืองไปให้ทั่ว 5000 พระวษา ทรงพระบวรราชเมตตากรุณาสัตว์โลก จักดำรงรักษาแผ่นดินไว้ ให้สมณชีพราหมณ์ ไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎร์ แลข้าทูลละอองทูลีพระบาททั้งปวงอยู่เย็นเป็นสุขทุกประเทศ เขตขอบจันทรสีมา...

การใช้อำนาจภายใต้การปกครองรูปแบบอย่าง “ราชาธิราช” มีลักษณะสำคัญ 2 ประการ คือ ประการแรก เพื่อปกป้องรักษาสถานะและอำนาจของพระเจ้าแผ่นดิน ประการที่สอง เพื่อแผ่ขยายพระราชอาณาจักรให้กว้างขวางไพศาล กิตติศัพท์ของพระเจ้าราชาธิราช (Suzerain) จะปรากฏประจักษ์ชัด เมื่อพระองค์ประพาศและปฏิบัติการกิจ จัดการคุ้มครองแก่ชนทุกหมู่เหล่าประการหนึ่ง และการทำงานบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นสำคัญ

อำนาจการปกครองแผ่นดินอยู่ที่ใคร

เมื่อครั้งวชิรญาณภิกษุ หรือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังผนวชอยู่ (พ.ศ. 2367-2394) พระองค์ทรงเคยส่งจดหมายฉบับหนึ่งไปยังกลุ่มพ่อค้าอังกฤษ กล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าทรงเป็น “Most absolute Monarch in the world” และวชิรญาณภิกษุทรงเห็นว่าลักษณะการปกครองโดยบุคคลคนเดียวดังเช่นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติไม่มีผลดีต่อไทย (Wilson, 1977: 238 อ้างใน พงศ์ธิดา เกษมสิน, 2531: 62) เราคงมีอาจทราบแน่นอนว่า วชิรญาณภิกษุทรงใช้เกณฑ์ใดในการตัดสินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอยู่ในสถานะทางอำนาจดังกล่าว แต่เนื้อความจดหมายส่วนหนึ่งอาจประสงค์เพื่อให้พระองค์เป็นที่รู้จักและยอมรับอย่างกว้างขวางในหมู่ชาวต่างประเทศประการหนึ่ง แสดงให้เห็นวชิรญาณภิกษุมีแนวคิดทันสมัย ไม่ยึดติดกับขนบธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิม เช่น การค้าแบบผูกขาดโดยระบบพระ

คลังสินค้า ซึ่งขัดแย้งกับธรรมเนียมการค้าของประเทศตะวันตกที่ยึดมั่นในระบบการค้าแบบเสรีนิยมอีกประการหนึ่ง ดังนั้น วิชาญาณภิกษุจึงต้องแสดงคุณลักษณะส่วนพระองค์ และทำที่ที่ตรงกันข้ามกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวปฏิบัติ หากพระองค์ได้เสด็จขึ้นเสวยราชย์สมบัติ เพื่อเป็นความหวังแก่ชาวต่างประเทศที่เข้ามาเจรจาการค้ามากขึ้น ไม่ประสบความสำเร็จเหมือนครั้งเซอร์ เจมส์ บรู๊ค เข้ามาเจรจาการค้าในปี พ.ศ.2393 แสดงแนวพระราชดำริของวชิรญาณภิกษุอย่างหนึ่งที่ประสงค์จะเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่มีพระราชอำนาจอย่างจำกัด (Bradley, 1969 อ้างใน พงศ์ธิดาเกษมสิน, 2531: 62) ก่อนอื่นเราต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับสถานภาพของชนชั้นไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อพิจารณาจากแผนผังโครงสร้างของระบบการจัดระเบียบชนชั้นของไทยอย่างคร่าวๆ ประกอบด้วย 4 ประเภทตามกฎหมาย กล่าวคือ เจ้า ขุนนาง ไพร่ และทาส (ประกายทอง สิริสุข และ พรณี สรวงบุญมี, 2518: 246)

ภาพที่ 4 แผนผังโครงสร้างของระบบการจัดระเบียบชนชั้นของไทย
ที่มา: ประกายทอง สิริสุข และ พรณี สรวงบุญมี (2518: 251)

หากนำมาจัดแบ่งโดยยึดอำนาจและบทบาทหน้าที่ในโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินแล้ว เราสามารถแบ่งออกเป็น 2 ชั้น กล่าวคือ ผู้ปกครอง²¹ ได้แก่ เจ้า และขุนนางชนชั้นหนึ่ง ผู้ถูกปกครอง ได้แก่ ไพร่และทาส อีกชนชั้นหนึ่ง หรือหากถือการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ตอบแทนที่ถือปฏิบัติสืบทอดระหว่างชนในสังคมต้นรัตนโกสินทร์ เป็นเกณฑ์พิจารณา อาจจำแนก

²¹ ราชนิติ ข้อ 9 ให้นิยาม ผู้ปกครอง หมายถึง ทั้งพระเจ้าแผ่นดิน และขุนนางทั้งหลายที่มีหน้าที่รับผิดชอบในการปกครองโดยตรง

คนเป็น 2 จำพวก ได้แก่ ลักษณะผู้อุปถัมภ์ และผู้รับการอุปถัมภ์ (Patron-Client Model) ซึ่งเป็นเทคนิคอันหนึ่งของคนสมัยนั้นในการควบคุมกำลังคนในอาณาจักรสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ (สถาบันไทยคดีศึกษา, 2524: 42) ผู้อุปถัมภ์คือ มุลนายหรือ เรียกว่า “นาย” ซึ่งอยู่ในฐานะความเป็นอยู่ที่ดีกว่า และได้รับมอบหมายให้ดูแลผู้อยู่ใต้ปกครอง หรือผู้รับผู้รับการอุปถัมภ์ อัน ได้แก่ ไพร่หลวง เพื่อที่รัฐจะสามารถเรียกเกณฑ์ใช้แรงงานหรือเป็นไพร่พลยามศึกสงครามได้สะดวก และไพร่สมซึ่งอยู่ในสังกัดมุลนาย คอยรับใช้มุลนายแต่ละคน ทั้งมุลนายและไพร่ต่างมีผลประโยชน์ที่ร้อยรัดร่วมกันและช่วยกันฝ่าฝืนเพื่อให้ไพร่หลุดพ้นจากอำนาจรัฐ หากนายไม่ทำประโยชน์ให้ไพร่ สิ่งที่จะเกิดขึ้นกับความสัมพันธ์ของนายและไพร่คือนั้นก็คือ ไพร่จะต้องตีจากและหลบหนีจากนายอาจจะหนีเข้าป่าเข้าเป็นทาส หรือเปลี่ยนนายใหม่ (วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธ์, 2536: 94) ความสัมพันธ์ระหว่างมุลนายซึ่งเป็นตัวแทนอำนาจรัฐกับไพร่บ้านพลเมืองจึงเป็นเสมือนรูปแบบจำลองของรัฐ

ภาพที่ 5 ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับรัฐโดยมีมุลนายเป็นตัวกลางในฐานะตัวแทน และ รูปแบบจำลองของรัฐ

ที่มา: วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธ์ (2536: 93)

ลักษณะสำคัญประการหนึ่งที่ถือปฏิบัติและปรากฏสืบเนื่องในสมัยรัตนโกสินทร์จนกระทั่งปฏิรูปการปกครองแผ่นดินใน พ.ศ.2435 คือ “การแบ่งสันปันส่วนอำนาจการปกครองแผ่นดิน” ระหว่างบุคคล หรือกลุ่มบุคคลซึ่งอยู่ในชนชั้นผู้ปกครอง เราสามารถจำแนกชนชั้นผู้ปกครองออกได้เป็น 5 จำพวก ตามตำแหน่งและหน้าที่รับผิดชอบในโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดิน ได้แก่ 1) พระเจ้าแผ่นดิน 2) พระมหาอุปราช หรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคล²² 3) เจ้านาย และเชื้อ

²² คนเรียกกันตามสะดวกปากว่า วังหน้า สันนิษฐานว่ามีขึ้นครั้งแรกในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา (พ.ศ.2115) ใช้เรียกวังจันทรถัย ครั้นมาในสมัยสมเด็จพระนเรศวรจึงเรียกว่า “พระราชวังบวรสถานมงคล” (ดำรงราชานุภาพ, 2553: 7)

พระวงศ์ 4) เสนาบดีและมุขมนตรี 5) เจ้าบ้านการเมืองต่างๆ (วิษณุ เครืองาม, 2556) ดังจะอธิบายต่อไป

ลักษณะโครงสร้างสังคมที่เป็นทางการ ส่วนบนยอดสุดของแผนผังโครงสร้างของระบบการจัดระเบียบชนชั้นของไทย คือ ตำแหน่ง พระเจ้าแผ่นดิน ขุนนางต้องรับใช้พระเจ้าแผ่นดินเพื่อเป็นการตอบแทนพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเป็นผู้อุปถัมภ์ ค้ำครองและพระราชทานรางวัลแก่ขุนนาง ขุนนางเป็นผู้อุปถัมภ์ให้ความคุ้มครองแก่ไพร่ และขุนนางยังชีพอยู่ได้ด้วยสิ่งที่ไพร่ให้หรือสิ่งที่ตนเรียกร้องเอาจากไพร่ และจากงานของไพร่ (ประกายทอง สิริสุข และ พรรณี สรงบุญมี, 2518: 378) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับรัฐจึงมีมูลนายเป็นตัวกลางในฐานะตัวแทนของรัฐ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะพระเจ้าแผ่นดินต้องเผชิญกับข้อจำกัดทางธรรมชาติ เช่น เรื่องระยะทาง การติดต่อสื่อสาร ทำให้ไม่อาจปกครองได้ทั่วอาณาบริเวณ (Yano, 1978:116-117 อ้างใน สมเกียรติ วันทะนะ, 2533: 31) อีกทั้งข้อจำกัดเรื่องโบราณราชประเพณี พระเจ้าแผ่นดินไม่อาจจะมีความสัมพันธ์พบปะได้กับทุกคนไป (face to face relation) จึงต้องอาศัยพิธีกรรมหรือพระราชพิธีเป็นกิจกรรมทางสังคม (Social action) เพื่อดึงผู้คนหลากหลายกลุ่มในสังคมให้มาพบปะสังสรรค์ ลดความห่างเหินทางสังคม (Social distance) ระหว่างพระเจ้าแผ่นดิน กับบุคคลทั่วไป และเกิดศรัทธาในการสื่อสารให้เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2545: 36) เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษก การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ธรรมเนียมถวายเครื่องราชบรรณาการของเจ้าเมืองและเจ้าประเทศ และการแต่งตั้งบรรดาเจ้าบ้านการเมือง เป็นต้น ความชอบธรรมของชนชั้นปกครองจึงดำรงอยู่ได้เพราะพิธีกรรมและประเพณี ภายใต้โครงสร้างทางการเมืองในรัฐอาณาจักร ชนชั้นปกครองได้ให้ความสนใจเรื่องนี้เป็นพิเศษ (Yano, 1978: 116-117 อ้างใน สมเกียรติ วันทะนะ, 2533: 31)

โดยเฉพาะพระราชพิธีราชาภิเษกนับว่าเป็นพิธีสำคัญแสดงถึงการได้รับมอบอำนาจเป็นพระเจ้าแผ่นดินอย่างสมบูรณ์ ดังปรากฏในพระราชพิธีราชาภิเษกครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า บรรดาเสนาบดีมุขมนตรี ประกอบด้วย เจ้าพระยาอภัยภูธร เจ้าพระยาอัครมหาเสนาธิบดี เจ้าพระยาธรรมาธิบดี เจ้าพระยาบวรราชนิทรธิบดี เจ้าพระยาพลเทพเกษตราธิบดี และเจ้าพระยาพระคลัง ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวาย สิ่งของอันอยู่ในความรับผิดชอบดูแลของตนตามลำดับได้แก่

1. พญาช้างพระที่นั่งคัน พญาม้าพระที่นั่งคัน กับเมืองเอก โต ศรี จัตุวา ทั้งฝ่ายพลเรือน

2. พระมหาพิไชยราชรถ เรือพระที่นั่งศรีสมรรถไชย เรือพระที่นั่งไกรสรสมุทร
3. เครื่องสรรพยุทธ กับเมืองเอก โท ศรี จัตวา ทั้งฝ่ายพลทหาร
4. มณเฑียรปราสาท ราชนิเวศมหาสถาน พระราชนิเวศน์²³ ทั้งเครื่องสูงเฉลิมเกียรติยศ
5. กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา
6. ัญญาหารแดนสถานลานนาเขต ประเทศตำบล
7. เครื่องพระพิทักษ์การ²⁴ราชสมบัติทั้ง 12 พระคลัง

ลำดับสุดท้าย พระมหाराษฎุพิธิและเสนาบดีมุขมนตรีทั้งปวงขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวาย สิริราชสมบัติ ซึ่งหาพระมหากษัตริย์จะครองมิได้ และพระบรมเศฎฐ์ที่ถวัลย์ราชสมบัติ สำหรับบรมกษัตริย์สืบมา ขอให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นที่พึงแก่ สมณพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎร์สืบไป (คณะกรรมการเฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530ก: 25-26)

อีกตัวอย่างหนึ่ง คือ พิธีแต่งตั้งเจ้าประเทศราช²⁵ มาแต่โบราณ สมมติว่า“พระราชโองการ”²⁶ นั้นต่างพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน เมื่อกระบวนแห่เชิญพระราชโองการกับสุพรรณบัฏผ่านหัวเมืองใด

²³ จิตรพัฒน์ ประพันธ์วิทย์ อธิบายว่า ราชยาน มาจาก ราชยน ทน หมายถึง รถศึก วินัย: พงศ์ศรีเพียร เชื่อว่า ราชยาน มาจากคำภาษาสันสกฤตว่า ราช + รย (belonging or relating to a carriage or chariot) + ยาน (ภาษาไทย) แปลโดยรวมว่า รถพระที่นั่งของพระราช (วินัย พงศ์ศรีเพียร, 2548: 74)

²⁴ พัทธการ น่าจะมีความหมายคล้ายกับ คำว่า พัทธการ-คำภาคลวง พัทธ-จำนวนที่หักหรือรับเอาไว้เป็น คำภาคลวง (วินัย พงศ์ศรีเพียร, 2548: 127)

²⁵ เมื่อครั้งกรุงธนบุรี โปรดให้แต่งตั้งเจ้าพระยาฯ (หนู) ครองเมืองนครศรีธรรมราชและเป็นพระเจ้าชั้นหัตถ์มา โดยมีข้าหลวงและกระบวนแห่เชิญ “พระราชโองการ” กับสุพรรณบัฏแหล่งไปทางบก เณท์หัวเมืองปลุกคำหนัก “รับเสด็จพระราชโองการ” ไปทุกกระยะ เมื่อถึงที่พักเชิญพระราชโองการขึ้นประดิษฐานไว้บนคำหนัก ตัวข้าหลวงและเจ้าบ้านการเมืองท้องถิ่นพร้อมกันเข้าเฝ้าถวายบังคมราชโองการเข้าครั้ง 1 เียนครั้ง 1 และประ โคมกลองชนะทุกยามเหมือนกระบวนเสด็จทั้งขาไปและกลับ

ทั้งขาไปและกลับ เจ้าบ้านการเมืองท้องถิ่นและเจ้าประเทศราชต้องถวายบังคม เพื่อแสดงเป็นข้าขอบ
ขัณฑสีมาต่อหน้าธารกำนัลในเมืองของตน (นิรศรานุวัตติวงศ์ และ คำรงราชานุภาพ, 2526: 114)
หรืออีกนัยหนึ่งเพื่อเป็นที่รับทราบพระราชโองการโดยทั่วกัน และบรรดาเจ้าบ้านการเมืองทั้งหลาย
ได้แสดงตนยอมรับฐานะผู้น้อยที่ต้องเคารพอ่อนน้อม และจงรักภักดีต่อผู้ใหญ่

ประเด็นต่อมา คือ อำนาจการปกครองแผ่นดินของพระเจ้าแผ่นดินก่อนการปฏิรูปการ
ปกครองสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นอย่างไร เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหมู่
ชาวต่างประเทศเกิดข่าวลือเกี่ยวกับพระเจ้าแผ่นดินสยามสามเรื่อง หนึ่งในข่าวลือเหล่านั้นกล่าวกันว่า
ประเทศสยามในรัชสมัยพระองค์อยู่ภายใต้อำนาจสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (Absolute Monarchy)
เพราะ...ไม่ว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหญ่ จะมีพระบรมราชโองการมาประการใด ก็ต้องปฏิบัติ
ตามจะคัดค้านมิได้ไม่ว่าจะเป็นราษฎรผู้ใดก็ตาม... (กรมศิลปากร, 2550: 170) พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีลายพระราชหัตถเลขาเพื่อประกาศแก่ข่าวลือดังกล่าว พระองค์ทรงยืนยันว่า
ถ้าพึ่งพระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียวไม่สามารถปกครองประเทศให้เป็นไปอย่างราบรื่นได้ อีกทั้งพระ
ราชอำนาจของพระองค์มิได้ยิ่งใหญ่ไปกว่าความสุขส่วนรวมในประเทศ และที่สำคัญพระองค์นั้น
ย้ำว่า พระเจ้าแผ่นดินจะรักษาอำนาจและครอบครองความมั่งคั่งได้เท่าที่เสนาบดี ข้าราชการ และ
ประชาชนจะยินยอม ดังปรากฏในลายพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งความว่า (กรมศิลปากร, 2550:
172)

...ไม่สามารถจะรวบเงินโดยปิดบังจากการล่วงรู้ของผู้อื่นที่อยู่ในประเทศได้ มิฉะนั้นก็จะ
เกิดการขบถ การจลาจล และการเกลียดชังต่อพระมหากษัตริย์ผู้ซึ่งทรงมีพระราชอำนาจได้
ก็ด้วยความเห็นชอบและยินยอมจากคนทั้งปวงในประเทศ ซึ่งให้ความคุ้มครองป้องกัน
พระองค์ โดยร่วมเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน องค์พระมหากษัตริย์ก็จะทรงมีความสุขพร้อมด้วย
พระราชวงศ์ทุกพระองค์...

ครั้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้านายและข้าราชการกราบ
บังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103 (พ.ศ.2427) ได้เรียกประเพณี
ปกครองดั้งเดิมซึ่งพระเจ้าแผ่นดินต้องพระราชวินิจฉัยราชการบ้านเมืองทุกสิ่งด้วยด้วยพระองค์เอง

²⁶ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเข้าพระทัยว่าที่เรียกพระราชโองการนั้นเป็นแห่งครั้งประทับพระราช
ลัญจกร

และคงถือปฏิบัติในขณะนั้นว่า “แอฟโสลุด โมนาเกี²⁷” เช่นเดียวกัน (กรมศิลปากร, 2515: 31) ทั้ๆ ที่ขอบเขตอำนาจของราชธานีก่อนการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2435 ในทางปฏิบัติมีอำนาจการปกครองแผ่นดินขยายไปในส่วนที่เรียกว่า “วังราชธานี” ทางทิศเหนือแค่ปทุมธานีและนนทบุรี ส่วนทิศใต้เพียงแค่พระประแดงและสมุทรปราการเท่านั้น (ภรณ์ กาญจนันธุ์, 2548: 23) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า (2427-2475) อ้างใน ชัยอนันต์ สมุทรวนิช, 2513: 90) ทรงตอบกลุ่มเจ้านายและข้าราชการว่า พระองค์ทรงคิดเรื่องที่จะราบังคมทูตมาอยู่แล้ว และไม่ขัดขวางการที่จะ “สูญเสียอำนาจซึ่งเรียกว่าแอฟโสลุด” เราจึงต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับพระราชอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินในมุมมองและความเข้าใจคนยุคสมัยนั้น หรือที่ใกล้เคียงที่สุดมาเป็นกรอบในการวิเคราะห์ เมื่อสืบค้นและพิจารณาย้อนไปครั้งแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศปรากฏพระราชกำหนดเกล้าว่าถึงที่มาของอำนาจและอำนาจพระเจ้าแผ่นดินตอนหนึ่งความว่า (บริดเก, 2439: 383)

...อนึ่งแผ่นดินเป็นใหญ่แต่สมเด็จพระมหากษัตริย์ ด้วยเหตุว่าพระมหากษัตริย์เจ้านั้นเป็นสมมติเทวดา จะให้ผู้อยู่ใหญ่เป็นผู้น้อยๆ เป็นใหญ่ก็ได้ ถ้าสมเด็จพระมหากษัตริย์มีพระราชโองการด้วยกิจสิ่งใดๆ ก็ดี ดุจดั่งขวานฟ้าถึงมาตรว่าผ่าถูกต้องต้นไม้มิรู้เขามิอาจสามารถจะทนทานได้ ย่อมจะหักทำลายไป ถ้าจะมีพระราชโองการตรัสสั่งให้ห้ามสิ่งใดก็ขาดเป็นสิทธิ์สิ่งนั้น...

พระราชอำนาจดังกล่าวของพระเจ้าแผ่นดินนั้นตั้งอยู่บนฐานความเป็นสมมติเทวดา กล่าวคือ ไม่ใช่เทวดาจริงๆ แต่เป็นมนุษย์ธรรมดาซึ่งได้รับการยกขึ้นอยู่ในสถานะเสมือนเทวดา ซึ่งคนทั่วไปเข้าใจกันว่าด้วยสถานะของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นผู้มีอำนาจสูงสุด พระองค์สามารถพระราชทานเพิ่มหรือลดยศบรรดาศักดิ์ หรือประกาศพระบรมราชโองการโดยไม่ต้องฟังเสียงทัดทาน หรือขออนุญาตจากผู้ใดก่อน เพราะอำนาจการปกครองแผ่นดินของพระองค์ ... ไม่ได้มีปรากฏในกฎหมายอันหนึ่งอันใด ด้วยเหตุถือว่าเป็นที่ล้นพ้นไม่มีข้อใดสิ่งอันใดหรือผู้ใดจะเป็นผู้บังคับขัดขวางได้... (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2551: 211) แม้อำนาจการปกครองแผ่นดินของพระเจ้าแผ่นดินจะเป็นที่ล้นพ้น แต่ตามที่เป็นจริงแล้ว พระเจ้าแผ่นดินในการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ยังคงมีสภาพร่างกายเป็นมนุษย์ และต้องเผชิญกับอารมณ์ ความรู้สึกทุกข์สุข เฉกเช่นเดียวกับมนุษย์ธรรมดาสามัญ ดังนั้นเชื่อว่าพระองค์มีพระราชประสงค์จะทำสิ่งใด ก็ทำได้ทุก

²⁷ พจนานุกรมศัพท์รัฐศาสตร์ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2552 นิยาม “สมบูรณาญาสิทธิราชย์” (Absolute monarchy) คือ “ระบอบราชาธิปไตยที่พระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งอำนาจสูงสุดในการปกครองประเทศ และพระมหากษัตริย์ทรงใช้อำนาจนั้นได้อย่างเด็ดขาด โดยไม่มีข้อจำกัด” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2552: 2)

อย่างตามพระทัย ...แต่เมื่อว่าตามความเป็นจริงแล้ว พระเจ้าแผ่นดินจะทรงประพฤติกการอันใด ก็ต้องเป็นไปตามทางที่สมควรและเป็นที่ยุติธรรม... (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2551: 211) เราอาจสรุปลักษณะอำนาจการปกครองแผ่นดินของพระเจ้าแผ่นดินในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ คือ ผู้ที่มีตำแหน่งและอำนาจการปกครองแผ่นดินสูงสุดและไม่มีขอบเขตกำหนด อย่างไรก็ตาม พระองค์คือมนุษย์ซึ่งมีข้อจำกัดหลายเรื่องที่มนุษย์ไม่สามารถจะทำได้ และอีกหลายเรื่องที่มนุษย์สามารถทำได้ เช่นเดียวกัน แต่ก็อาจจะทำสำเร็จดั่งใจบ้าง สำเร็จแต่ไม่ได้ดั่งใจบ้าง และไม่สำเร็จเลย หรือมนุษย์เลือกที่จะไม่ทำสิ่งนั้น ทั้งๆ ที่มีอำนาจจะทำได้ บุคลิกภาพของพระเจ้าแผ่นดินเป็นตัวกำหนดพระราชอำนาจเหนือเชื้อพระวงศ์ และขุนนางที่ใกล้ชิดมากน้อยเพียงใด (กาญจณีย์ ละอองศรี และ ยุพา หุมจันทร์, 2527: 15) ซึ่งในงานวิจัยชิ้นนี้จะนำนิยามข้างต้นมาเป็นแนวทางประกอบการวิเคราะห์ลักษณะการบริหารงานราชการแผ่นดินของพระเจ้าแผ่นดินสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ โดยจะมุ่งเน้นศึกษาสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มมีบทบาทและมีอำนาจปกครองแผ่นดินส่วนหนึ่งนับตั้งแต่พระองค์ทรงดำรงตำแหน่ง “ผู้กำกับราชการกรม” กรมท่า (พระคลัง) และกรมพระตำรวจว่าความภูิกา ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงจำเป็นต้องย้อนไปพิจารณาเหตุการณ์ก่อนเสด็จขึ้นเสวยราชย์ของพระองค์ด้วย

จากการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงริเริ่มโปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์ดำรงตำแหน่งผู้กำกับราชการกรม เสมือนเป็นที่ปรึกษาราชการให้กับพระเจ้าแผ่นดิน และเสนาบดี (จุฬารัตน์ ชูจิตรมย์, 2528: 89) ผู้กำกับราชการกรมมีอำนาจครอบคลุมในกรมที่ตนได้รับมอบหมาย ทั้งสมุหพระกลาโหมสมุหนายก และพระยาโกษาธิบดี ก็ต้องอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของผู้กำกับราชการกรมเช่นเดียวกัน ลักษณะดังกล่าวทำให้อำนาจบังคับบัญชาราชการกรมต่างๆ ไม่ผูกขาดอยู่ที่ตัวเสนาบดีผู้ดำรงตำแหน่ง เพราะมีผู้กำกับราชการกรมคอยเป็นที่ปรึกษาข้อราชการต่างๆ ของพระเจ้าแผ่นดิน ตลอดจนทำหน้าที่แทนเสนาบดีในบางกรณีอีกด้วย ตำแหน่งผู้กำกับราชการกรมนอกจากจะช่วยคานกับอำนาจของเสนาบดีและมุขนมนตรีแล้ว ยังจะช่วยแบ่งเบาพระราชภาระราชการแผ่นดินของพระเจ้าแผ่นดิน พระราชานุกิจประจำวันของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเหมือนครั้งสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา แต่ตลอดรัชสมัยของพระองค์ว่างเว้นจากการศึกสงคราม ในเวลากลางวันพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงการช่างโดยเฉพาะการแกะสลัก แทนประภาษราชกิจฝ่ายใน พระองค์โปรดฯ ให้ตั้งโรงงานสำหรับช่างมหาดเล็กขึ้นข้างในพระราชวัง มีเวลาเสด็จลงประภาษการช่างทุกๆ วัน ส่วนเวลาสำหรับสำราญพระราชอิริยาบถตอนบ่าย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จประทับที่เฉลียงท้องพระ

โรง ทรงฟังรายงานการก่อสร้างบ้าง และเบิกกวีเข้าเฝ้าทรงพระราชนิพนธ์บทละครบ้าง (สำนักราชเลขาธิการ, 2555: 6-7) กล่าวได้ว่ารัชสมัยของพระองค์เป็น “ยุคทองของวรรณคดี”

ผู้วิจัยต้องการตอบข้อสงสัยเกี่ยวกับอำนาจการปกครองแผ่นดินของพระเจ้าแผ่นดิน ในทางปฏิบัติแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีข้อจำกัดในการใช้อำนาจหรือไม่ โดยวิเคราะห์ในสองประเด็น ประเด็นแรก คือ อำนาจการแต่งตั้งหรือลดยศถาบรรดาศักดิ์ จะขอยกตัวอย่างเฉพาะการแต่งตั้งรัชทายาทเพื่อสืบสันตติวงศ์ ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินน่าจะมีอำนาจดังกล่าวอย่างสมบูรณ์ เป็นต้น และประเด็นที่สอง คือ การใช้อำนาจปกครองแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตามความเป็นจริง เพื่อวิเคราะห์ว่าพระองค์ทรงใช้อำนาจทำอะไรก็ได้ตามพระทัยทุกอย่างโดยไม่มีข้อจำกัดหรือไม่ ดังจะอธิบายในบทต่อไป

อำนาจการแต่งตั้งรัชทายาท

พระเจ้าแผ่นดินมีสิทธิ์ขาดในการแต่งตั้งรัชทายาทเพียงใด แม้ว่ามีกฎหมายเพื่อบาลกำหนดและการตีความทำให้พระราชกุมารที่เป็นสมเด็จพระน้อยพระพุทธเจ้าอยู่ในลำดับการสืบราชสมบัติก่อน พระราชกุมารองค์อื่น แต่ในทางปฏิบัติบางครั้งก็ยุ่งยาก หากพระเจ้าแผ่นดินสวรรคต แทบจะกล่าวได้ว่าตลอดสมัยอยุธยา พระอนุชาหรือผู้ซึ่งได้รับโปรดเกล้าฯ ดำรงตำแหน่ง “มหาอุปราช” หรือ วังหน้า กลับจะเป็นผู้มีอำนาจแท้จริงยิ่งกว่าพระราชโอรสที่ประสูติจากพระอัครมเหสี (วิญญูเกรียงาม, 2555: 19) บางสมัยไม่มีปัญหาเรื่องใครคือรัชทายาทสืบราชสมบัติ เพราะพระเจ้าแผ่นดินตั้งสมเด็จพระน้อยพระพุทธรูปครองตำแหน่งมหาอุปราชด้วย ภายหลัง จึงเข้าใจคลาดเคลื่อนว่าตำแหน่งพระมหาอุปราช หรือ วังหน้า เป็นตำแหน่งรัชทายาทสืบราชสมบัติเช่นเดียวกับสมเด็จพระน้อยพระพุทธรูป ดังพระบรมราชาธิบายของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2551: 208-209) ตอนหนึ่งความว่า

...จะว่าพระมหาอุปราชเป็นผู้รับราชสมบัติไม่มีปรากฏในกฎหมายแห่งใด แต่สังเกตได้ตามตัวผู้ซึ่งได้เป็นพระมหาอุปราชนั้น ย่อมเป็นผู้เป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ซึ่งควรจะได้รับราชสมบัตินั้น โดยมาก จึงเข้าใจกันว่าเป็นผู้ที่ได้รับราชสมบัติ แต่เพราะไม่มีกฎหมายอันใดซึ่งชัดเจนว่าตำแหน่งนั้นเป็นอย่างไร ภายหลังมาก็ตั้งกันเลอะเทอะไป...

สืบมาสมัยรัตนโกสินทร์ปรากฏว่า ผู้ดำรงตำแหน่ง มหาอุปราชมักสิ้นพระชนม์ก่อนพระเจ้าแผ่นดินทุกรัชกาล ยกเว้นครั้งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (จิม) ดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือ วังหน้า จะเห็นได้ว่าสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ยังไม่มีระเบียบแบบแผนเป็นที่แน่นอนเกี่ยวกับตำแหน่งรัชทายาท และตำแหน่งพระมหาอุปราช จึงทำให้...เหมือนหนึ่งเปิดช่องไว้ว่าผู้ใดมีอำนาจก็แย่งชิงเอาเถิด... (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2551: 209) วุฒิชัย มูลศิลป์ (ม.ป.ป.: 2) ได้อธิบายถึงลักษณะสืบราชสมบัติที่ปรากฏเด่นชัดสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2325-2429) คือ การที่พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี ประชุมกัน โดยมีพระสังฆราช พระราชาคณะเป็นสักขีพยาน พร้อมใจกันอัญเชิญผู้ที่เหมาะสมขึ้นครองราชสมบัติ ซึ่งเรียก ตามสร้อยพระนามว่า “มหาชนนิกรสโมสรมมุต” อย่างไรก็ตาม เฉพาะกรณีการเสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระมหาอุปราชได้มีพระบรมราชโองการให้มีพระบรมราชโองการและอธิบายเกี่ยวกับเหตุการณ์ครั้งนั้น ตลอดจนปรากฏข้อมูลในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี ภายหลังจากนักวิชาการหลายท่านได้นำข้อมูลจากแหล่งดังกล่าวมาอ้างอิงและตีความทางประวัติศาสตร์ต่างกัน

ผู้วิจัยสามารถจำแนกออกเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายแรก เน้นบทบาทของที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี โดยมีพระสังฆราช พระราชาคณะเป็นสักขีพยาน ทำให้เหตุการณ์เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความชอบธรรม เนื่องจากบัลลังก์ว่าง พระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อนมิได้ตรัสมอบเวนคืนราชสมบัติ และไม่มีเชื้อพระวงศ์องค์ใดมีสิทธิอันแน่นแฟ้นกว่ากัน จึงถือเป็นธรรมเนียมที่เจ้านายและขุนนางจะต้องประชุมเพื่อเลือกพระเจ้าแผ่นดิน โดยมีพระสงฆ์เป็นสักขีพยาน นักวิชาการ ฝ่ายนี้ ได้แก่ พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ม.ร.ว. แสงสุริย์ ลดาวัลย์ สมภพ จันทระประภา และ ณรงค์ พ่วงพิศ เป็นต้น ส่วนฝ่ายที่สอง คือ ล้อม เฟิง แก้ว (2534: 108) นำเสนออีกมุมหนึ่งจากหลักฐานที่ไม่เป็นทางการ โดยตีความพระบรมราชาไมตรีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2553: 16) ทรงพระราชทานแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ เมื่อวันที่ 23 พฤษภาคม ร.ศ.112 (พ.ศ.2437) ข้อความว่า ...ข้าราชการทั้งปวงจึงได้พร้อมกันยินยอม... เป็นหลักฐานที่แย้งกับความในพงศาวดารที่ว่า ...พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการจึงปรึกษากันถวายราชสมบัติ... เพราะการยินยอมกับปรึกษากันถวายนั้นไม่เหมือนกัน และอ้างพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในคำนำหนังสือเรื่องเทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระนิพนธ์เรื่องเจ้าชีวิต ของพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ซึ่งกล่าวถึงกันที่ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่ง

เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกว้างขวาง และมีที่ท่าว่าจะรับราชสมบัติ พร้อมอ้างร่องรอยและหลักฐานอย่างไม่เป็นทางการสนับสนุน เพื่อพิสูจน์ให้เห็นว่าครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ ไม่ได้เป็นผลสืบเนื่องโดยตรงจากที่ประชุมเจ้านายและขุนนาง และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีพระอาการไม่ได้ตรัสมากกว่าตรัสไม่ได้ เป็นต้น

แม้ว่าทั้งสองฝ่ายตีความและวิเคราะห์บนพื้นฐานข้อมูลทางประวัติศาสตร์เหมือนกัน คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงประจวบอย่างกะทันหัน ไม่ได้พระสติ และมีได้ตรัสมอบราชสมบัติแก่ผู้ใด แต่ก็มีความเห็นที่แตกต่างกัน โดยเฉพาะประเด็นที่นักวิชาการถกเถียงและอธิบายมากที่สุดในการ์ครั้งนี้ คือ ใครคือองค์รัชทายาทระหว่างสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎกับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอฯ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ โดยอ้างอิงลำดับอาวุโสที่ระบุในกฎหมายเทียบบาลว่าพระราชมารอันเกิดด้วยพระอัคมเหสีเป็นสมเด็จพระหน่อพระพุทธเจ้าอยู่ในลำดับก่อนพระราชมารอันเกิดด้วยพระสนม สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎอยู่ในฐานะสมควรจะได้รับราชสมบัติ (ดำรงราชานุภาพ, 2514 ก: 62) อย่างไรก็ตาม ตำแหน่งพระราชมารอันเกิดด้วยพระอัคมเหสีที่เรียกกันว่า “สมเด็จพระหน่อพระพุทธเจ้า” หรือ “สมเด็จพระหน่อพุทธางกูร” มีความเคลือบคลุมอยู่ ถ้าพระราชมารเกิดด้วยพระมเหสีหลายองค์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎดำรงราชานุภาพ (2514ข: 236) ทรงพิเคราะห์ในพงศาวดารแล้วจึงวินิจฉัยว่าเป็นสมเด็จพระหน่อพระพุทธเจ้าแต่เฉพาะองค์ที่เป็นรัชทายาท ในชั้นเดิมผู้ที่ได้รับอภิเษกเป็นรัชทายาท หรือ พระมหาอุปราชคงเป็นแต่พระราชโอรส และคงจะมีทุกรัฐกาล เว้นเสียแต่ที่มีความขัดข้อง เช่น พระราชโอรสยังทรงพระเยาว์ไม่ทันตั้ง เป็นต้น (ดำรงราชานุภาพ, 2554: 27)

เดิมในสมัยต้นกรุงศรีอยุธยา นั้น คำว่า เจ้าฟ้า หมายถึงเฉพาะพระราชโอรสซึ่งได้ปกครองเมืองลูกหลวงเท่านั้น (ลิกฤทธิ์ ปราโมช, 2510: 95) แต่ภายหลังกลายเป็นคำเรียกเพื่อแสดงเกียรติยศ...เจ้าฟ้านั้นแปลว่า เจ้าเมืองตรงทีเดียว แต่เป็นวิสัยอยากจะพูดให้สูงจึงเรียกว่า เจ้าฟ้า เหมือนหนึ่งเป็นเจ้ามาจากฟ้า คือว่าเป็นเชื้อวงศ์ของเทวดา เพราะธรรมเนียมข้างอินเดียนี้ถือกันว่าเจ้าแผ่นดินเป็นสมมติเทวดา... (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2546ก: 79) เหตุการณ์ผลัดเปลี่ยนแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระเลิศหล้านภาลัยครั้งนั้น หม่อมราชวงศ์แสงสุริย์ ลดาวัลย์ ชี้ให้เห็นว่า ถ้าตีความตามกฎหมายเทียบบาล²⁸ที่ถือปฏิบัติโดยอนุโลมสืบมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ยังมีใช้สมเด็จพระหน่อพระพุทธเจ้า ตามกฎหมายเทียบบาล (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2530: 54-55) เพราะไม่ปรากฏเอกสารใดยืนยันว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง บุนนาค ได้รับสถาปนาพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระอัคมเหสีในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแต่

²⁸ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงตั้งกฎหมายเทียบบาลเมื่อปีชวด จุลศักราช 830 (พ.ศ.2011)

อย่างไร สอดคล้องกับพระราชวินิจฉัยของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2546ก: 126-127) ความว่า

...ด้วยตั้งแต่ตั้งกรุงเก่ามาจนถึงบัดนี้ (พ.ศ.2421-ผู้วิจัย) ห้าร้อยปีเศษ ยังไม่ได้ยินว่ามีการ
อภิเษกพระมหาลืออย่างไรสักครั้งหนึ่งเลย เป็นแต่มีอยู่ในหนังสือออกชื่อพระมหาลือ แต่พระ
มหาลือนั้นจะเป็นขึ้นเมื่อไรก็ไม่รู้ เป็นแต่จะเรียกเมื่อไรก็เรียก ไม่เห็นมีการตั้งแต่งกันจนสัก
ครั้งเดียว...

ปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยขณะนั้นมีพระราชชายาเป็น เจ้าฟ้า²⁹
2 พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงอุบลรัตนราชกัญญาฯ³⁰ กับสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงบรมอรรคนิธิฯ³¹ แม้สมเด็จพระ
เจ้าฟ้าหญิงอุบลรัตนราชกัญญาฯมิได้ประสูติจากพระมหาลือ แต่ภายหลังได้รับการสถาปนาขึ้นเป็น
เจ้าฟ้าหญิง ต่อมาพระองค์ทรงอภิเษกสมรสกับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยซึ่งมีฐานะ
เป็นพระเชษฐาร่วมสายพระโลหิตทางพระราชบิดาแต่ต่างพระมารดา (ปิยนารถ บุนนาค และ
มรรยาท กิจสุวรรณ, 2526: 208) คนทั้งปวงก็นับถือสมเด็จพระเจ้าฟ้าอุบลรัตนราชกัญญาฯว่าเป็นพระราชเทวี
หรือพระอัครราชยา เหมือนกัน แต่ก็ไม่ได้มีการแต่งตั้งแต่อย่างใด (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2546ก: 133)
พระราชโอรสองค์โตในสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงอุบลรัตนราชกัญญาฯขณะนั้น คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ
พระชนมายุ 8 ชันษา ภายหลังจึงมีผู้ตีความว่าพระราชโอรสในสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงอุบลรัตนราชกัญญาฯควร
มีพระเกียรติสูงสุดยิ่งกว่าเจ้าฟ้าพระองค์ใด เพราะมีพระราชมารดาเป็นเจ้าฟ้าซึ่งเป็นพระราชธิดา
ของพระเจ้าแผ่นดิน (นัสดา อิศรเสนา ณ อยุธยา, 2532: 84) อีกทั้งถ้านับทางสืบเชื้อสายแล้วพระ
ราชโอรสในสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงอุบลรัตนราชกัญญาฯ อยู่ในลำดับใกล้ชิดกว่าพระราชโอรสในสมเด็จพระ

²⁹ คำว่า “เจ้า” หรือ “เจ้าฟ้า” เพิ่งใช้ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช (พ.ศ.2112-2233) สืบมา (ดำรงรา
ชานุภาพ, 2514: 237)

³⁰ พระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าหญิงจันทบุรี เป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กับ เจ้า
นางทองสุก ผู้เป็นธิดาของพระชัยเชษฐาธิราชที่ 3 แห่งนครเวียงจันทน์ ประสูติเมื่อปีมะเมีย พ.ศ.2341 ต่อมาได้รับ
สถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าอุบลรัตนราชกัญญาฯ และทรงเป็นพระราชชายาในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าน
ภาลัย มีพระโอรสพระราชธิดา คือ 1) สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ประสูติเมื่อ 19 เมษายน 2359 สิ้นพระชนม์
พ.ศ.2391 2) สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ (ต้นราชสกุล มาลากุลฯ) ประสูติ 24 เมษายน 2362 สิ้นพระชนม์ วันที่ 1
กันยายน 2429 และ 3) สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงปิยะมยุรี ประสูติ 26 เมษายน 2365 สิ้นพระชนม์ พ.ศ.2383 สมเด็จพระเจ้าฟ้าอุบล
รัตนราชกัญญาฯสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 16 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2381

³¹ พระราชธิดาในพระภักดา (เจ้าขรรค์เงิน) กับสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธพระศรีสุดารักษ์ (แก้ว) ซึ่งเป็นสมเด็จพระพี่
นางเธอของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

เจ้าฟ้าหญิงบุญรอด (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2530: 54-55) อย่างไรก็ตาม การตีความดังกล่าวน่าจะคลาดเคลื่อนเพราะเดิมธรรมเนียมที่นับในกฎหมายนั้นนับตามผู้ใหญ่เด็กไม่ได้นับตามชิดและห่าง (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2546ก: 79) ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แม้ไม่ปรากฏว่ามีการแต่งตั้งพระมเหสีอย่างเป็นทางการ แต่ในทางปฏิบัติคนทั้งปวงรับรู้กันทั่วไปว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงบุญรอดทรงเป็นพระอัครมเหสีพระองค์หนึ่ง (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2523: 3, 2542: 74, 2546ก: 132) และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเป็นเจ้าฟ้าตั้งแต่แรกประสูติด้วยเหตุผลตามพระราชดำรัสว่า “เมื่อพ่อก็เป็นเจ้าฟ้าแม่อีกเป็นเจ้าฟ้า ลูกก็ต้องเป็นเจ้าฟ้า” (คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2510: 96) อย่างไรก็ตาม พระราชโอรสในพระราชชายาทั้งสองพระองค์ยังไม่แน่นอนว่า คือ องค์รัชทายาท เพราะพระราชประเพณีการสืบราชสมบัติสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีลักษณะ “มหาชนนิกรสโมสรสมมุติ” ซึ่งเป็นหน้าที่ของพระราชวงศ์และเสนาบดีที่จะต้องเลือกองค์รัชทายาทที่มีความเหมาะสม เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เพื่อไม่ให้บ้านเมืองเกิดจลาจล ดังเช่น ครั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต โดยเฉพาะเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จสวรรคตนั้น นับตั้งแต่กรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ได้สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหมายมั่นจะตั้งกรมหลวงรักษัณเรศเป็นพระมหาอุปราช แต่เมื่อกรมหลวงรักษัณเรศกระทำความผิดจนต้องลงพระราชอาญาประหารชีวิต พระองค์ไม่ทรงคิดตั้งผู้ใดดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช หรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคล อีกทั้งไม่ทรงโปรดยกย่องพระอรรคชายาพระองค์ใดเป็นพระมเหสี เพราะต้องพระราชประสงค์เวนคืนแผ่นดินให้แก่บรรดาเสนาบดีเพื่อเลือกทูลเชิญผู้ที่เหมาะสมเป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ต่อไป ดังลายพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอนหนึ่ง ความว่า (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2553: 18)

...ใช่ว่าท่าน³²จะไม่มีพระราชประสงค์จะให้พระราชโอรสสืบสันตติวงศ์เมื่อใด แต่หากท่านไม่มั่นพระทัยในพระราชโอรสของท่านว่าองค์ใดอาจจะรักษาแผ่นดินได้ เพราะท่านรักแผ่นดินมากกว่าพระราชโอรส จึงได้มอบคืนแผ่นดินให้แก่เสนาบดี...

อำนาจในการเลือกและแต่งตั้งรัชทายาทจึงถูกแบ่งไปอยู่ในมือของเชื้อพระวงศ์ เสนาบดี และมุขมนตรี มีพระสงฆ์เป็นสักขีพยาน อาศัยเหตุเพราะกลุ่มบุคคลเหล่านี้ มีหน้าที่ร่วมกันรักษาแผ่นดินด้วย จึงเป็นช่องทางให้เสนาบดีผู้หนึ่งผู้ใดสนับสนุนเชื้อพระวงศ์ที่ตนสมัครรักใคร่ให้ได้ขึ้นเสวยราชสมบัติ เพื่อหวังเอาอำนาจเข้าใส่ตัวเองได้ (กรมศิลปากร, 2515: 32) เดิมพระราชกุมารที่จะ

³² พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ทับ)

รับรัชทายาท คงจะเป็นพระมหาอุปราชทั้งนั้น บรรดาศักดิ์หน้าสมเด็จพะพุทธเจ้าและเจ้าพระยามหาอุปราชเป็นของที่ตั้งขึ้นที่หลัง (ดำรงราชานุภาพ, 2554: 27) แม้ครั้งกรมหลวงอิสรสุนทร (นิม) ดำรงตำแหน่งอุปราช หรือกรมพระราชวังบวรฯ (วังหน้า) แต่ไม่อาจจะรับรองว่าพระองค์มีสิทธิอันมั่นคงในราชสมบัติ หากก่อนพระราชบิดาจะเสด็จสวรรคต พระราชบิดามีได้ตรัสมอบราชสมบัติแก่พระองค์ ที่สำคัญกลุ่มพระราชวงศ์ พระสงฆ์ราชาคณะ และขุนนางซึ่งเป็นฐานอำนาจเจ้าขุนพระราชบัลลังก์ จะต้องเห็นชอบรับรองว่าองค์รัชทายาทมีคุณสมบัติเหมาะสมที่จะปกครองแผ่นดินโดยสงบเรียบร้อย องค์รัชทายาทจึงจะสามารถขึ้นเสวยราชย์สมบัติได้ (จุลจักรพงษ์, 2541: 125-126)

เรื่องตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือวังหน้าที่ว่างเว้นหลายครั้งหลายครานั้น นักวิชาการแต่ละท่านเห็นต่างกัน ข้างหนึ่งวิเคราะห์บนพื้นฐานที่เข้าใจว่าการที่พระเจ้าแผ่นดินปล่อยให้ตำแหน่งพระมหาอุปราช หรือ วังหน้าว่าง เพราะเกรงจะเกิดความขัดแย้งระหว่าง วังหลวงกับวังหน้า ทำให้พระเจ้าแผ่นดินทรงพระราชประสงค์ให้เป็นเช่นนั้น เช่น ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก วังหลวงกับวังหน้าขัดแย้งระหว่างเกือบจะสู้รบกันหลายครั้ง (ดำรงราชานุภาพ, 2514: 249) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงไม่ทรงตั้งพระราชโอรสพระองค์ใดเป็นรัชทายาท รอจนกระทั่งกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท(บุญมา) ซึ่งเป็นมหาอุปราชเสด็จสวรรคตแล้ว 3 ปี และกรมพระราชวังหลังทิวงคตใน พ.ศ.2349 เมื่อเจ้าจอมแว่น (คุณเสือ) ได้กราบบังคมทูลขอพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งกรมหลวงอิสรสุนทร (นิม) พระราชโอรสดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลพระองค์ใหม่

อำนาจแต่งตั้งทั้งตำแหน่งข้าราชการฝ่ายวังหลวงและวังหน้าเป็นของพระเจ้าแผ่นดิน ปรกติหลังจากพระมหาอุปราชเสด็จขึ้นเสวยราชย์สมบัติ หรือพระมหาอุปราชสวรรคต บรรดาผู้ที่รับราชการกรมไหน ในวังหน้าก็ต้องมารับราชการในกรมนั้นในพระราชวังหลวง จนเมื่อทรงตั้งพระมหาอุปราชแล้ว ข้าราชการที่ตำแหน่งเป็นฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล จึงกลับไปรับราชการในพระมหาอุปราชดังเดิม (ดำรงราชานุภาพ, 2553: 72) ครั้นกรมหลวงอิสรสุนทร (นิม) ทรงดำรงพระอิสริยยศกรมพระราชวังบวรฯ อยู่ได้ 3 ปี สมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคต ครั้งนั้นพระองค์ได้สืบราชสมบัติมิใช่เหตุด้วยทรงเป็นเจ้าฟ้าองค์หัวปี ในทางปฏิบัติแล้ว เหตุเพียงพระราชโอรสประสูติจากพระอัครมเหสีหรือพระสนมมิได้รับรองว่า เมื่อขึ้นเสวยราชสมบัติแล้ว พระราชโอรสจะรักษาพระราชบัลลังก์และแผ่นดินไว้ได้ จึงปรากฏว่า พระเจ้าแผ่นดินจะทรงยกย่องพระราชอนุชาให้เป็น วังหน้ามากกว่าพระราชโอรส ซึ่งส่วนมากจะยังทรงพระเยาว์ ทั้งนี้ เพราะพระราช

อนุชาจะทรงมีพระชนมายุใกล้เคียงกับพระองค์ ทำศึกสงครามฝ่าฟันอันตรายมาด้วยกัน และที่สำคัญ คือ การทำศึกสงครามแต่โบราณ มหาอุปราชมีหน้าที่เป็นฝ่ายทหารมีกำลังพลทั้งนายและไพร่อยู่ในสังกัดมากกว่ากรมอื่นๆ สำหรับเรียกเกณฑ์ได้ทันทีเมื่อเกิดสงคราม แต่ถ้าว่างศึกสงคราม มหาอุปราชไม่มีหน้าที่การปกครองบ้านเมือง เพราะเกรงจะก่อเหตุช่วงชิงราชบัลลังก์ (ดำรงราชานุภาพ, 2514: 247) เหตุนี้ หากพระเจ้าแผ่นดินสวรรคตเมื่อใด มหาอุปราชย่อมได้รับราชสมบัติสืบสันตติวงศ์ ต่อมาเมื่อกรมหลวงอิสรสุนทร (ฉิม) เสด็จขึ้นเสวยราชย์สมบัติ และโปรดให้อุปราชภิเษก สมเด็จพระอนุชาธิราชพระบัณฑูรน้อย เป็นกรมพระราชวังบวรมหาด้านนุรักษ์ ทั้งสองพระองค์ ทรงพระราชดำริปรึกษากัน โปรดให้จัดบุตรหลานข้าราชการผู้ใหญ่แบ่งแยกกันรับราชการ ผู้รับราชการในพระราชวังหลวง ส่วนผู้น้องรับราชการในฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นเช่นนี้ทุกตระกูล เพื่อให้ข้าราชการวังหน้ากับวังหลวงสมัคสมานกัน

อีกข้างหนึ่งเห็นว่าตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือวังหน้าที่ว่างเว้นหลายครั้งหลายครานั้น เพราะประเพณีการเลือกพระมหาอุปราชนั้นตามราชประเพณีเป็นอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินทรงเลือกเอง แต่จะทิ้งว่างไว้ก่อนก็ได้ ถ้าไม่มีเจ้านายผู้ใดมีความดีความชอบพอจะตั้งดำรงตำแหน่งนี้ ดังที่กรมขุนวรจักรธรานุภาพตรัสในที่ประชุมเจ้านายและขุนนางเลือกพระเจ้าแผ่นดินเมื่อครั้งพลัดแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยยกตัวอย่างครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตำแหน่งพระมหาอุปราชว่างอยู่เป็นเวลา 10 ปี (ดำรงราชานุภาพ, 2514: 94) สอดคล้องกับพระบรมราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และปรากฏในคำประกาศเฉลิมพระปรมาภิไธยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศฯ (พ.ศ.2429) ระบุไว้ชัดเจนยิ่งขึ้นว่า “ตำแหน่งที่พระมหาอุปราช ...เป็นตำแหน่งที่สำคัญสำหรับพระราชทานบำเหน็จความชอบแก่พระบรมวงศานุวงศ์ผู้มีความชอบยิ่งใหญ่ว่าพระองค์” (วุฒิชัย มูลศิลป์, ม.ป.ป.: 9) และเป็นเหตุผลอธิบายช่วงที่ว่างเว้นตำแหน่งพระมหาอุปราชเพราะไม่มีเจ้านายพระองค์ใดมีความดีความชอบมากสมควรแก่ตำแหน่งนี้ เช่น ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ครั้นกรมพระราชวังบวรมหาด้านนุรักษ์สิ้นพระชนม์³³ ข้าราชการวังหน้าส่วนใหญ่ได้ย้ายมาสมทบในตำแหน่งข้าราชการฝ่ายวังหลวงในระหว่างตำแหน่งพระมหาอุปราชว่างอยู่ 7 ปี จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะเสด็จสวรรคต เมื่อตำแหน่งที่พระมหาอุปราชสำหรับพระราชทานบำเหน็จความชอบ การวิเคราะห์ของสมภพ จันทรประภา ก็ดูสมเหตุสมผลเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ ปุน

³³ เมื่อวันพุธ เดือน 8 อุดรสาธ ขึ้น 3 ค่ำ เวลาห้าโมงเช้า แด่บาท ตรงกับวันที่ 16 กรกฎาคม พ.ศ.2360 (คลังย ทรงบัณฑิตย์, 2507: 73)

บำเหน็จบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางซึ่งให้การสนับสนุนพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติ โดยเฉพาะตำแหน่ง “วังหน้า” เป็นบำเหน็จพระราชทานแก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิ์พลเทพครั้งนั้น เพราะพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิ์พลเทพทรงบัญชาการกรมพระกลาโหม และได้เป็นกำลังสำคัญอุดหนุนให้พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ (ดำรงราชานุภาพ, 2514: 93; ฌรงค์ พ่วงพิศ, 2552: 143) นอกจากนี้ ต่อมาได้ทรงสถาปนาพระราชชนนีของพระองค์เป็นสมเด็จพระศรีสุทาลัย ครั้นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลสิ้นพระชนม์ ก็ทรงโปรดเกล้าฯ เลื่อนกรมหมื่นเทพพลศักดิ์ กรมหมื่นรักษรมเรศ กรมหมื่นเสนีย์บริรักษ์ขึ้นเป็นกรมหลวงทั้งสามพระองค์ และเลื่อนกรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ขึ้นเป็นกรมขุน เป็นต้น

สิ่งที่นักวิชาการฝ่ายแรกและฝ่ายที่สองนำมาอ้างอิงประกอบการวิเคราะห์ คือข้อมูลของจอห์น ครอเฟิด (John Crawford) ทูตอังกฤษซึ่งเข้ามาเจรจาเกี่ยวกับการค้า เมื่อ พ.ศ.2365 ที่ระบุว่าพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ในกรุงเทพมหานครแบ่งออกเป็นสองพวก คือ พวกหนึ่งนับถือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ และเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงเป็นหัวหน้าในพวกนี้ แต่อีกพวกหนึ่งนับถือพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งเป็นพวกเดียวกับพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) (สุดา เพียรชัยกรณ์, 2527: 151) เหตุผลที่กรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงสนับสนุนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎให้เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัตินั้น อาจเป็นเพราะปรารถนาตำแหน่งพระมหาอุปราชเป็นบำเหน็จความชอบเช่นเดียวกัน ดังปรากฏความว่า กรมหลวงพิทักษ์มนตรีนั้นพระทัยและรอคอยวันเวลาจะได้ขึ้นดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไม่ทรงแต่งตั้งเจ้านายพระองค์ใดดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช หรือกรมพระราชวังบวรฯ และรับสั่งมอบเวนราชสมบัติพระราชทานแก่เจ้านายพระองค์ใดเป็นรัชทายาท (นันทนา กปิลาภุจน์, 2539: 38) จนกระทั่งกรมหลวงพิทักษ์มนตรีประชวรหนักก่อนที่พระองค์สิ้นพระชนม์ในปี พ.ศ.2365 เมื่อเจ้านายที่ขอบพอกันพระองค์ใดเดินทางไปเยี่ยมกรมหลวงพิทักษ์มนตรีรับสั่งทุกครั้งว่า “บุญพื้ค่อยแล้ว ทนอำนาจท่านผู้มีบุญไม่ได้ จะขอลาก่อน” (บดินทรไพศาลโสภณ, 2552: 75-77) หลังจากกรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์ได้ 2 ปี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ ทรงผนวชเมื่อวันพุธ ขึ้น 12 ค่ำ เดือน 8 ปีวอก จศก³⁴ จุลศักราช 1186 (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2523: 6) ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระประชวร และเสด็จสวรรคตในวันพุธ แรม 11 ค่ำ เดือน 8 ปีวอก จศก³⁵ จุลศักราช 1186 ท่ามกลางพระประยูรญาติฝ่ายหน้า และฝ่ายใน มีพระเจ้าลูกยา

³⁴ ตรงกับวันที่ 7 กรกฎาคม พ.ศ.2367 (คล้อย ทรงบันฑิตย์, 2507: 86)

³⁵ ตรงกับวันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ.2367 (คล้อย ทรงบันฑิตย์, 2507: 87)

เชอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงเป็นประธานในที่นั้น พระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดีซึ่งเป็นประธานในราชการ ก็ล้วนแต่เป็นผู้ขึ้นชมนิยามยินดีต่อพระปรีชาญาณของพระองค์ (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2481: 43-44)

อาจวิเคราะห์เหตุที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไม่สถาปนากรมพระราชวังบวรสถานมงคล เนื่องจากพระองค์มีพระราชประสงค์ให้พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี และพระสังฆราช พระราชาคณะผู้ใหญ่ ประชุมเลือกพระเจ้าแผ่นดิน (วุฒิชัย มูลศิลป์, ม.ป.ป.: 9-10) ครั้นในวันศุกร์ แรม 13 ค่ำ เดือน 8 ปีวอก จศก³⁶ จุลศักราช 1186 การประชุมเพื่อเลือกพระเจ้าแผ่นดินจึงเริ่มขึ้น ดังปรากฏในจดหมายเหตุ พระบรมศพรัชกาลที่ 2 ตอนหนึ่ง ความว่า (คณะกรรมการเฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530ก: 23)

...สมเด็จพระบรมวงษานุวงศ์จึงประชุมสมเด็จพระสังฆราชราชาคณะ แลเสนาพฤตมาถวายราชปโรหิตข้าทูลลอองฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อย ปฤกษาพร้อมกันถวาศิริราชสมบัติ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้า เป็นบรมกระษัตริย์ถวัลยราชสมบัติสืบไปโดยพระราชประเพณีตั้งการพระราชพิธีราชาภิเษกเสร็จแล้ว สมเด็จพระบรมธรรมมิกราชาธิราชเจ้าพระองค์ใหม่ จึงมีพระราชโองการดำรัสสั่งพระโหราธิบดีหาฤกษ์ พร้อมด้วยพระวงษานุวงศ์ เสนาบดีผู้ใหญ่ผู้น้อย ตั้งพระราช (พิธี) อุปราชาภิเษก กรมหมื่นศักดิ์พลเสพเป็นกรมพระราชวังบวรฯ...

ในที่ประชุมปรึกษากันเลือกพระเจ้าแผ่นดินครั้งนั้น เจ้านายและขุนนางมีอิสระเลือกทูลเชิญผู้ที่เหมาะสมเป็นพระเจ้าแผ่นดิน หรือขึ้นอยู่กับใครสามารถโน้มน้าวให้เสียงส่วนในที่ประชุมใหญ่เห็นคล้อยตามมากกว่ากัน ดังจะเห็นได้ว่าการแบ่งฝักแบ่งฝ่ายของเจ้านายและขุนนางในช่วงปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สอดคล้องกับ สมภพ จันทรประภา (2516: 383) ได้วิเคราะห์ว่า พระบรมวงศานุวงศ์ มีพระองค์ใดบ้างที่เข้าประชุม แต่ละพระองค์ทรงมีความสำคัญอย่างไร และทรงมีความสัมพันธ์อย่างไรกับบุคคลที่เขาเลือกข้างจะไปเข้าพวกด้วย ทั้งช่วงระยะเวลาก่อนตัดสินใจเข้าพวก และหลังการตัดสินใจเข้าพวกมาประกอบด้วย ดังปรากฏเหตุการณ์ ก่อนพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต³⁷ พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางแบ่ง

³⁶ ตรงกับวันที่ 23 กรกฎาคม พ.ศ.2367 (คล้อย ทรงบันทึคดี, 2507: 87)

³⁷ เริ่มประจวบเมื่อวันเสาร์ แรม 7 ค่ำ เดือน 8 ปีวอก จศก จุลศักราช 1186 (คณะกรรมการเฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530ก: 14) ตรงกับวันที่ 17 กรกฎาคม พ.ศ.2367 (คล้อย ทรงบันทึคดี, 2507: 87) และเสด็จสวรรคตเมื่อวันพุธ แรม 11 ค่ำ เดือน 8 ปีวอก จศก จุลศักราช 1186 (คณะกรรมการเฉลิมพระ

ออกเป็น 2 กลุ่ม (คณะกรรมการเฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530 ก: 14-15) คือ

กลุ่มแรก ได้แก่ พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสัคดีพลเสพย์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นรักษารณเรศ พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นสุนทรธิติ³⁸ พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเดชอดิศร พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์³⁹ และพระราชวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้า ฝ่ายใน ได้ทรงประทับประคองสนองพระเดชพระคุณอยู่ทั้งกลางวันกลางคืนโดยลำดับ

กลุ่มที่สอง ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิศราณรัักษ์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทพพลภักดิ์กลับทรงจัดแจงให้พระราชสงครามจางวาง หลวงวิสูตรโยธามาตย์ หลวงราชโยธาเทพเจ้ากรมกับขุนหมื่นมีชื่อช่างทหารในทำพระแท่นที่พระบันทมสำหรับทรงพระประจวร มีพระวิสูตรแลเพดานค้ายด้วย เสวตรพัตรองค์ 1 พระแท่นที่ทรงองค์ 1 แลเข้าทูลละอองผู้ใหญ่น้อย ฝ่ายทหารพลเรือน มหาเด็กละชาวที่รักษาพระองค์ชาวป้อมล้อมพระราชวังประจำของอยู่พร้อมกันตามตำแหน่งที่ทุกกรม

หากมองเพียงพฤติกรรมเลือกอยู่ข้างใดข้างหนึ่งที่บุคคลแสดงออกมา เราไม่อาจสามารถสรุปได้ว่า บุคคลทุกผู้ตัวคนที่แสดงพฤติกรรมดังกล่าว จะเต็มใจยินดีเข้าเป็นฝ่ายข้างที่ตนเลือก เหตุผลการตัดสินใจเลือกอยู่ข้างใดข้างหนึ่งมีอยู่สองประการ ประการแรก เพราะความเป็น “พวกพ้อง”⁴⁰ เกิดจากความเป็นญาติสนิทสนมชอบพอ และคุ้นเคยกันมาก่อน หรือเอื้อผลประโยชน์ตอบแทน เป็นต้น ประการที่สอง เพราะอาการจำต้องฝืนใจเข้าเป็น “สมัครพรรคพวก”⁴¹ อาจเกิดจากความกลัวเกรงข้างใดข้างหนึ่งมากกว่ากัน จึงเลือกตามคนส่วนมาก หรือปรารถนาผลประโยชน์ตอบแทน

เกียรติ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530ก: 15) ตรงกับวันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ.2367 (คล้ายทรงบังเกิด, 2507: 87)

³⁸ พระองค์เจ้ากล้วยไม้ (ต้นราชสกุล กล้วยไม้) พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยประสูติจากเจ้าจอมมารดาสวน

³⁹ พระองค์เจ้าพนมวัน (ต้นราชสกุล พนมวัน) พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยประสูติจากเจ้าจอมมารดาศิลา ขณะนั้นกำกับกรมเมือง

⁴⁰ พวกพ้อง, คือ คนเป็นเชื้อสาย แลเป็นเพื่อนบ้านสนิทมิตรสหายกัน (แบรดเลย์, 2514: 455)

⁴¹ สมัคพรรคพวก, คือ คนใช้ญาติแต่เป็นคนชอบใจรักใคร่กันนั้น (แบรดเลย์, 2514: 7)

แทน เป็นต้น จึงต้องอาศัยความสัมพันธ์ของเจ้านาย และขุนนางกับผู้ที่เขาเลือกอยู่ข้างทั้งช่วงก่อน และหลังพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคตมาประกอบการวิเคราะห์

สมเด็จพระราชดำรัสราชานุกาพ (2514ก: 63) ทรงอธิบายว่าเมื่อพิจารณาถึงเหตุการณ์ปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแล้ว การเสด็จขึ้นครองราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ใช่เรื่องแปลก เพราะมีเจ้านายเป็นหลักราชการมาแต่แรก 3 พระองค์ คือ กรมพระราชวังบวรมหาด้านสุพรรณภูมิ (จุ้ย⁴²) ทรงกำกับราชการแผ่นดินต่างพระเนตรพระกรรณทั่วไป กรมหลวงพิทักษ์มนตรี(จุ้ย⁴³) ทรงกำกับกระทรวงมหาดไทยกับกระทรวงวังและกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (ทับ⁴⁴) ทรงกำกับกรมท่า (พระคลัง) และกรมพระตำรวจว่าความฎีกา กลุ่มของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์มีอำนาจและอิทธิพลในราชสำนักอยู่โดยมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงไว้พระทัยพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์(พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) มากกว่าเสนามายุและพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดทั้งหมด (ณรงค์ พ่วงพิศ, 2552: 138) ทำให้พระองค์จึงเป็นที่รักและเกรงกลัวแก่เจ้านาย ขุนนาง และราษฎรทั่วไป แม้แต่กรมหลวงพิทักษ์มนตรี และกรมขุนอิศราณุกาญ⁴⁵ ซึ่งมีพระชนมายุมาก และมีอำนาจมาแต่ก่อน ก็ต้องยำเกรงๆ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ขุนนางและราษฎรทั้งหลายเมื่อได้ยินกิตติศัพท์เลื่องลือเช่นนี้ จึงพากันนิยมนับถือกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นอันมาก (บดินทรไพศาลโสภณ, 2552: 75-77) ครั้นกรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์ งานมหาดไทยและวังก็มาตกอยู่ที่กรมหลวงรักษาราชการ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ได้ทรงบังคับบัญชาราชการต่างพระเนตรพระกรรณต่อมาถึง 3 ปี และผู้คนยำเกรงนับถืออยู่โดยมาก (ดำรงราชานุภาพ, 2514ก: 63-64) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงไม่ได้ตรัส

⁴² นามเดิม จุ้ย (ต้นราชสกุล อิศรเสนา) พระราชอนุชาในกรมหลวงอิศรสุนทร (ฉิม) พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี (นาก)

⁴³ พระโอรสของเจ้าฟ้าหญิงกรมพระศรีสุดารักษ์ (แก้ว) กับพระภักดา (เจ้าขรรค์เงิน) เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี มีศักดิ์เป็นพระเจ้าน้าของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ (รัชกาลที่ 4) ต่อมาสิ้นพระชนม์เมื่อวันจันทร์ ขึ้น 7 ค่ำ เดือน 7 ปีมะเมีย จัตุศก จุลศักราช 1185 ตรงกับวันที่ 27 พฤษภาคม พ.ศ.2365 (ทิพทรงสมหาโกษาธิบดี, 2548ข: 151)

⁴⁴ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกับสมเด็จพระศรีสุลาภ หรือเจ้าจอมมารดาเรียม พระราชสมภพเมื่อวันจันทร์ แรม 10 ค่ำ เดือน 4 ปีมะแม เวลา ค่ำ สี่ทุ่มครึ่ง ตรงกับวันที่ 31 มีนาคม พุทธศักราช 2330 (คล้อย ทรงบัณฑิตย์, 2507: 13) ขณะนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระชนมายุ 51 พรรษาโปรดพระราชนัดดาพระองค์นี้มาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ตรัสว่า “หลานคนนี้เหมือนปู่” (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, 2530: 24)

⁴⁵ พระราชโอรสในพระภักดา (เจ้าขรรค์เงิน) กับสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงกรมพระศรีสุดารักษ์ (แก้ว) ซึ่งเป็นสมเด็จพระพี่นางเธอของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (นามเดิม เกศ ต้นราชสกุล อิศรางกูร)

มอบเวนราชสมบัติแก่ผู้ใด มากกว่าที่จะตรัสไม่ได้เพราะพระอาการประชวร (ล้อม เพ็งแก้ว, 2534: 112)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต และไม่มีผู้ใดมีสิทธิอันแน่นแฟ้นในราชสมบัติ พระราชวงศ์ พระสงฆ์ราชาคณะ และขุนนางส่วนใหญ่ไว้วางใจและเห็นพ้องตรงกันว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์มีคุณสมบัติเหมาะสมที่จะเสวยราชสมบัติเพื่อรักษาแผ่นดินไว้ต่อไปได้ แม้พระองค์ทรงเป็นพระราชโอรสประสูติจากพระสนม เหตุการณ์ครั้งนั้นอาจวิเคราะห์ได้ว่าเนื่องจากสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงพระปรีชาสามารถเป็นที่ประจักษ์ชัดตั้งแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จขึ้นเสวยราชย์สมบัติแล้ว พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ดำรงตำแหน่ง “ผู้กำกับราชการกรม” สนองพระเดชพระคุณมาในหน้าที่ต่างๆ อันเป็นหน้าที่ของพระมหากษัตริย์โดยตรงเป็นเวลาเกือบ 20 ปี โดยเฉพาะส่วนการในกรมพระตำรวจว่าความรับสั่งทั้งปวงนั้นตกอยู่แก่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ปกติกรมนี้ฟังคำสั่งจากพระเจ้าแผ่นดินโดยตรงเท่านั้น และไม่ให้อยู่ภายใต้บังคับผู้ใด เพราะบรรดาพระราชอาญาทั้งปวงซึ่งพระเจ้าแผ่นดินจะลงโทษแก่ผู้หนึ่งผู้ใดย่อมใช้กรมพระตำรวจทั้งสิ้น (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2551: 170) เหตุที่พระราชบิดาไว้วางพระราชหฤทัยกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เช่นนี้ อาจเป็นเพราะพระองค์มี พระสติปัญญาเฉลียวฉลาด ชำนาญในราชการบ้านเมือง และเคยช่วยปกป้องราชบัลลังก์⁴⁶ ครั้นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ดำรงตำแหน่งผู้กำกับราชการกรมท่าและกรมพระตำรวจ ตำแหน่งเหล่านี้เปรียบเสมือนบันไดก้าวขึ้นเสวยราชสมบัติในลำดับถัดมา เพราะทำให้พระองค์ สามารถกุมอำนาจดูแลทั้ง “ความมั่งคั่งและความมั่นคง” ของพระราชอาณาจักร อีกทั้งช่วยเสริมสร้างคุณลักษณะ วัชวุฒิ ความเจนจัด มีอิทธิพล และมีบุคลิกลักษณะเป็นพิเศษของพระองค์ (Vella, 1957 อ้างใน ล้อม เพ็งแก้ว, 2534: 108) ผู้คนจึงสมัครรักใคร่ในกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นอันมาก หม่อมข้าราชการและราษฎรทั้งหลายต่างรักใคร่ นับถือพระองค์ยิ่งกว่าเจ้านายทั้งหลายทุกๆ

⁴⁶ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราธิราช (เจ้าฟ้าหมื่น) พระราชโอรสของพระเจ้าตากสินกับสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงนิมใหญ่ พระราชธิดาองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเป็นที่โปรดปรานของสมเด็จพระอัยกาธิราช เป็นพิเศษ จึงเป็นที่ปรึกษาในหมู่พระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าหลานเธอเป็นอันมาก หลังเปลี่ยนแผ่นดิน ในปี พ.ศ.2352 กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ กรมหลวงรักษารณเรศ และเจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย บุญขัติพันธ์) จับจดหมายนัดแนะที่กาตามมาทิ้งไว้ที่หน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ให้ความว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราธิราช พร้อมด้วยพระขนิษฐา และพระเชษฐาต่างพระมารดา คือ พระองค์เจ้าสำลีวรรณ (พระชายาในกรมพระราชวังบวรมหาเสนาณรงค์) พระองค์เจ้าหนูคำ และเจ้าพระยาพลเทพ บ้านแม่ลา กับพวก คิดก่อการกบฏแย่งชิงพระราชบัลลังก์ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้รับโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นตุลาการชำระความ

พระองค์ ดังปรากฏว่าเจ้าจอมมารดาเรียม พระราชมารดาได้เปิดโรงครัวขนาดใหญ่ขึ้น เลี้ยงดูข้าวปลาอาหารอย่างดีแก่เจ้านายและข้าราชการ ทั้งเวลาเช้า และขากออกจากเฝ้าในพระบรมมหาราชวัง (บดินทรไพศาลโสภณ, 2552: 55-57)

...ทุกวันหลังจากเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เจ้านายและขุนนางได้ตามไปเฝ้ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ที่วัง พระองค์โปรดให้พระยาพิไชยวารี⁴⁷ ทำกับข้าวและเกาเหลา และจางวาง⁴⁸ ข้าหลวงเดิมทำของหวาน มาเลี้ยงวันละหลายสิบสำหรับทุกๆ วัน มิได้ขาด...

กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงเป็นที่พึ่งพาแก่บรรดาขุนนางและราษฎรทั่วไป อำนาจของพระองค์จึงเกิดจาก “ด้วยผู้อื่นยกย่องท่านให้มีอำนาจแผ่ไพศาลทั่วไป” (บดินทรไพศาลโสภณ, 2552: 81-83) ข้าราชการและราษฎรทั้งหลายโดยมาก ต่างนิยมชมชอบพระองค์ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์จึงเป็นผู้กว้างขวางในกลุ่มเชื้อพระราชนวงศ์ และกลุ่มขุนนางซึ่งมีสายสัมพันธ์ทางเครือญาติหรือสนิทคุ้นเคยกันมาก่อนประการหนึ่ง และสั่งสมอิทธิพลมาตั้งแต่พระองค์ยังไม่ได้ทรงกรมอีกประการหนึ่ง เนื่องจากได้ว่าราชการต่างพระเนตรพระกรรณมาช้านาน ข้าทูลละอองธุลีพระบาทก็มีความจงรักภักดีในพระองค์ท่านมาก (ทิพากรวงสมหาโกษาธิบดี, 2547: 1; คณะกรรมการเฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530ก: 23) โดยเฉพาะความสัมพันธ์กับกลุ่มขุนนางตระกูลขุนนาง เช่น พระยาศรีสุริยวงศ์ (ทัต ขุนนาง) และ พระยาสุริยวงศ์มนตรี (ดิศ ขุนนาง) เป็นต้น พระยาสุริยวงศ์มนตรี มีฐานะเป็นพระญาติสนิทของพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรม

⁴⁷ พระพิชัยวารี (โต กัลยาณมิตร) ข้าหลวงเดิมของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ได้ช่วยราชการในกรมทำ เป็นบุตรของหลวงพิชัยวารี (มัน แซ่อึ้ง) เมื่อกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เสด็จขึ้นครองราชย์ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาพิชัยวารี ได้ถวายธิดาเป็นเจ้าจอมมารดาองค์ ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาราชสุภาวดี

⁴⁸ คำว่า “จางวาง” คือ หัวหน้ามหาดเล็กในพระบรมมหาราชวัง เจ้านายต่างกรม มีหน้าที่บังคับบัญชาดูแลมหาดเล็ก และเรื่องส่วนพระองค์ ตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ ชกที่เรียกกันว่า “จางวาง” มีอยู่ 3 ประเภท คือ 1) จางวาง รัชการในพระบรมมหาราชวัง หรือจางวางของพระเจ้าแผ่นดิน 2) จางวางในวังของเจ้านายชั้นเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้าต่างกรม (ต่างกรม คือ ได้รับพระราชทานให้ทรงกรมแล้ว) 3) จางวาง ของสมเด็จพระเจ้าพระยา เรียกว่า จางวางทนาย (จุลลดา ภักดีภูมินทร์, 2549: 74) จางวางของท่านนี้ ต่อมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ พระยาราชมนตรี (ภู ภมรมนตรี)

หมื่นสุรินทรรักษ์⁴⁹ พระปิตุลาของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ได้ขึ้นเคยสนิทมำตั้งแต่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นพระองค์เจ้าทัพบ ทรงผนวชเสด็จประทับอยู่วัดพลับ ครั้งนั้นพระยาสุริยวงศ์มนตรี (ดิศ บุนนาค) เป็นจมนัไวยรรนาถ จางวางมหาดเล็กได้ตามมาอุปสมบทด้วย (ภาณุวงศ์, 2451: 169 อ้างใน สุพรรณิ เพ็งแสงทอง, 2528: 78)

ขุนนางที่สนับสนุนกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เช่น พระยาเกษตรรักษา (สิงห์ สิงหเสนี) เดิมในปี พ.ศ.2360 พระยาเกษตรรักษาผู้นี้ ต้องโทษถูกถอด เป็นพระยาเกษตรรักษานอกราชการ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงช่วยเหลือผ่อนหนักเป็นเบาและพ้นโทษเร็วขึ้น พระเกษตรรักษาจึงได้มีโอกาสรับใช้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เช่น เรื่องการต่อสำเภาพระยาเกษตรรักษามีความรู้ในเรื่องการต่อสำเภามาตั้งแต่เป็นมหาดเล็ก และเคยทำหน้าที่รายงานการต่อสำเภาเมื่อครั้งรัชกาลที่ 1 มาก่อน นอกจากนี้ พระยาเกษตรรักษา (สิงห์ สิงหเสนี) ยังได้รับความไว้วางใจเป็นพนักงานตรวจตราฎีกาต่างพระเนตรพระกรรณ เป็นต้น ต่อมาช่วงปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระยาสุริยวงศ์มนตรี (ดิศ บุนนาค) ดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังกรมท่า อยู่ภายใต้การดูแลของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ซึ่งเป็นผู้กำกับราชการกรม ตำแหน่งผู้กำกับราชการกรมท่า และกรมพระตำรวจว่าความฎีกา ได้เปิดโอกาสให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์สานความสัมพันธ์และอุปถัมภ์ช่วยเหลือทั้งพระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางอีกหลายท่าน บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางเหล่านั้น มีตำแหน่งเจริญก้าวหน้าเป็นลำดับมา และขยายอิทธิพลในราชสำนักอย่างกว้างขวาง ได้แก่ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ⁵⁰ กำกับราชการกรมพระกลาโหมซึ่งมีอำนาจอยู่มาก กรมหมื่นเทพพลภักดิ์⁵¹ ว่ากรมพระชลบาล กรมหลวงรักษมณเฑียร⁵² ว่ากรมสังฆการี ภายหลังได้กำกับกรมวังอีกด้วย และ กรมหมื่น

⁴⁹ พระองค์เจ้าฉัตร (ต้นราชสกุล ฉัตรกุล) พระราชโอรส ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับเจ้าจอมมารดาตานี ธิดาเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงนับถือกรมหมื่นสุรินทรรักษ์พระปิตุลาว่าทรงเป็นเพื่อนยาก (สุพรรณิ เพ็งแสงทอง, 2528: 79)

⁵⁰ พระองค์เจ้าไกรสร (ต้นราชสกุล พึ่งบุญ) มีศักดิ์เป็นพระเจ้าน้าของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ และเป็นหลานของเจ้าพระยาบวรฯ (น้อย) เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช (ลินจง สุวรรณโกสิน, 2551: 141)

⁵¹ พระองค์เจ้าอภัยทัต พระราชโอรส ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกประสูติจากเจ้าจอมมารดาน้อยแก้ว

⁵² พระราชโอรส ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับเจ้าจอมมารดาน้อยแก้ว มีศักดิ์เป็นพระปิตุลาของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ กรมหลวงรักษมณเฑียรได้เป็นผู้กำกับราชการกรมวัง ต่อมาขณะพระชนมายุ 58 ปี ถูกลงพระราชอาญาสำเร็จโทษเมื่อวันพุธ แรม 3 ค่ำ เดือน 1 จุลศักราช 1210 ตรงกับวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ.2391 (คล้อย ทรงบันทิต, 2507: 134) เนื่องจากเรียกรับสินบนในการชำระคดีความ และได้เกลี้ยกล่อมขุนนางทั้งหลายไว้เป็นพรรคพวก “คิดอยู่ว่า ถ้าสิ้นแผ่นดินไป ก็ไม่ยอมเป็นข้าใคร” (วิบูล วิจิตรวาทการ, 2542: 121-129)

สุรินทรภักย์ ว่ากรมท่าและกรมมหาดไทย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยน่าจะทรงเคย สดับเสียงเลื่องลือถึงความความสามารถ ความกว้างขวาง และที่ท้าวว่าจะทรงรับราชสมบัติของพระ เจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นอย่างดี ตั้งแต่ก่อนเริ่มพระประจวร ต่อมาเจ้านายทั้ง 4 พระองค์ข้างต้น และเจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย บุญยรัตพันธุ์) สมุหนายก ได้เป็นกำลังสำคัญที่ สนับสนุนให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้รับราชสมบัติ (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน สุพรรณิ เพ็งแสงทอง, 2528: 80; นัคดา อิศราเสนา ณ อยุธยา, 2532: 75)

การที่พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางผู้ใหญ่ตัดสินใจอยู่ข้างกลุ่มที่หนึ่งหรือกลุ่มที่สอง อาจ เกิดจากความสมัครใจเข้าพวก หรือสถานการณ์บีบบังคับ ดังจะเห็นได้ว่าบริบทของสังคมสมัยต้น กรุงรัตนโกสินทร์ขณะนั้น บ้านเมืองยังต้องรบพุ่งติดพันกันอยู่กับพม่าอีกทั้งอังกฤษได้ขยายอิทธิพล เข้ามาในดินแดนแหลมมลายู ตั้งอยู่ใกล้กับหัวเมืองปักษ์ใต้ของพระราชอาณาจักร เหตุการณ์ครั้งนั้น ภิภุเจ้าฟ้ามงกุฎ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงมีพระชันษาเพียง 20 ชันษา แต่พระ เจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงมีพระชันษา 37 ชันษา ทรงพระสติปัญญามาก และเป็นที่ โปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวไม่ทรงแนพระทัยว่า ขณะนั้นถ้าสมเด็จพระบรมชนกนาถทรงสิ้นคินพระสติแล้ว (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2553: 18)

...จะทรงมอบราชสมบัติพระราชทาน หรือพระราชทานพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัว ด้วยในเวลานั้นบ้านเมืองยังต้องรบพุ่งติดพันกันอยู่กับพม่า จำเป็นต้องหาพระเจ้า แผ่นดินที่รอบรู้ในราชการทั้งปวง และเป็นที่นิยมยินดีทั่วหน้าจะได้ป้องกันศัตรูภายนอก ได้...

อีกทั้งกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ มีอาวุโสกว่าพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์อื่น และขณะนั้นยัง ดำรงตำแหน่งผู้กำกับราชการกรมพระตำรวจ และกรมท่า จึงมีทั้งอำนาจ ความมั่งคั่ง พวกพ้อง และ ความรู้และประสบการณ์ในการบริหารงานแผ่นดินเป็นอย่างดี ต่างจากเจ้าฟ้ามงกุฎ มีพระชนมายุ น้อย ไม่มีความรู้ และประสบการณ์ในการสู้รบ และบริหารงานราชการแผ่นดินเป็นที่ประจักษ์ เมื่อ กรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์ เจ้าฟ้ามงกุฎอยู่ในภาวะขาดหลักพึ่งพิง แตกต่างกับข้างกรม หมื่นเจษฎาบดินทร์ขณะดำรงตำแหน่งผู้กำกับราชการกรม ทรงให้เปิดโรงงาน โดยมีเจ้าจอมมารดา เรียม และข้าหลวงเก่าที่คุ้นเคยรับใช้ ได้ช่วยทำอาหารเลี้ยงขุนนาง พระองค์จึงเป็นที่นิยมนับถือและ เกรงกลัวแก่บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่จำนวนมาก ดังที่พระบาทสมเด็จพระ

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรณนาพระคาถาพระราชพงสาวดาร ตอนหนึ่งความว่า (จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ม.ป.ป.: 17 อ้างใน สุพรรณิ เพ็งแสงทอง, 2528: 103)

...พระราชบุตรผู้พี่ชายพระองค์ใหญ่กว่าพระราชบุตรทั้งปวง อันชนหมู่ใหญ่นับถือแล้ว
ปรารณายู่แม่ซึ่งราชสมบัติพระราชบิดา ครองงำเลียซึ่งพระราชบุตรต่างพระมารดาทำอยู่
แม่โดยพระกำลัง...

พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางกลุ่มที่สองส่วนใหญ่จะเป็นกลุ่มที่สนับสนุนเจ้าฟ้ามงกุฎเห็น
ได้จากครั้งเมื่อขุนนางชั้นผู้ใหญ่และพระบรมวงศานุวงศ์เห็นพ้องต้องกันว่า พระเจ้าลูกเธอกรม
หมื่นเจษฎาบดินทร์จะทรง “สามารถปกครองแผ่นดินยิ่งกว่าพระราชวงศ์พระองค์อื่น” แล้ว (ดำรงรา
ษานุภาพ, 2514ข: 127) เมื่อไปทูลถามเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งทรงผนวชเป็นพระภิกษุว่าปรารณาราชสมบัติ
หรือจะทรงผนวชต่อ พระภิกษุเจ้าฟ้ามงกุฎได้ตรัสปรึกษา เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณรัักษ์ซึ่งเป็นพระเจ้า
น้ำทูลแนะนำว่าควรจะคิดเอาราชสมบัติตามที่มิสทธิ แต่ทั้งกรมหมื่นนุชิตชิโนรส⁵³ พระปิตุลาซึ่ง
ทรงผนวชอยู่ กับทั้งกรมหมื่นเดชอดิศร⁵⁴ พระเชษฐาซึ่งทรงนับถือมาก ทรงไม่เห็นด้วยเพราะมิใช่
เวลาควรจะปรารณาชเช่นนั้น (ดำรงราษานุภาพ, 2514ก: 63) ภิกษุเจ้าฟ้ามงกุฎต้องตัดสินใจพระทัยทรง
ผนวชต่อไป (ณรงค์ พ่วงพิศ, 2552: 139-140)

นอกจากนี้ ช่วงเวลาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจวนเจียนใกล้จะเสด็จ
สวรรคต สถานการณ์ขณะนั้นเจ้านายและเสนาบดีเข้าเป็นสมัครพรรคพวกของกรมหมื่นเจษฎา
บดินทร์อยู่มากก่อนพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะเสด็จสวรรคต 15 วัน ทรงโปรด
เกล้าฯ ให้มีการจัดการพระราชพิธีอุปสมบทเจ้าฟ้ามงกุฎ ครั้นภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎผนวชได้ 8 วัน
พระราชบิดาเสด็จสวรรคต ล้อม เพ็งแก้ว และ ณัฐดิ สุทธิสงคราม ได้อ้างโคลงลิติดมหมากกุ
ราชาคุณานุสรณ์⁵⁵ เป็นหลักฐานอย่างไม่มีเป็นทางการยืนยันว่ามีอำมาตย์เท็จอ้างพระบรมราชโองการ
ทูลเชิญเสด็จภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมากักขังอยู่ที่อุโบสถวัดพระแก้ว สันนิษฐานว่ากรมหลวง

⁵³ พระองค์เจ้าวราสุกรี พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกประสูติจากเจ้าจอมมารดาจ้อย
(ท้าวทรงกันดาล)

⁵⁴ พระองค์เจ้ามั่ง (ต้นราชสกุล เดชาดิวงศ์) พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับเจ้าจอม
มารดานิม ธิดาเจ้าพระยาพระคลัง (หน)

⁵⁵ พระนิพนธ์ในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ พระราชโอรสพระองค์หนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว

รักษรมเรศมีส่วนสำคัญในการนี้ เพราะเวลานั้นกรมหลวงรักษรมเรศเป็นเจ้านายผู้ใหญ่ที่สนับสนุน กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ และได้เป็นฝ่ายเจ้านายที่เกียดกันไม่ให้เจ้าฟ้ามงกุฎได้รับราชสมบัติ (ณัฐติ สุทธิสงคราม, 2547: 111) เมื่อตั้งพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่เรียบร้อย ภิภุสสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ จึงได้รับการปล่อยตัว ดังยกตัวอย่างโคลงกลิตมหามกุฎราชคุณานุสรณ์บทหนึ่ง ความว่า (นราธิป ประพันธ์พงศ์, 2522: 49)

อยู่หัวสวรรคตแล้ว	ลือกัน
กรมเชษฐเชษฐาถวิล	ราชย์ร้าง
จวนอุโบสถสามวัน	จึงปล่อย องค์รา
เสด็จกลับคืนยับยั้ง	วัดเวียงสมอรายฯ

เมื่อพระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เสด็จขึ้นบนพระแท่นที่พระเจ้าอยู่หัวพระองค์ ก่อนเคยประทับ แล้วทรงหยิบพระแสงอาญาสิทธิ์วางบนพระเพลาแท่นนั้น ย่อมแสดงให้เห็นว่า พระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงรับราชสมบัติ (พูนพิสมัย ดิศกุล, 2519 อ้างใน ล้อม เฟ็งแก้ว, 2534: 112) บรรดาเจ้านายและข้าราชการต่างพร้อมกันถวายบังคมทั้งหมดเป็นอันเห็นพ้องต้องกัน รับรองว่าพระองค์ เป็นพระเจ้าแผ่นดินลำดับที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จะเห็นได้ว่า พระเจ้าแผ่นดินไม่มีอำนาจอย่างสมบูรณ์ในตัวพระองค์เอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยดีว่าผู้ที่ขึ้นเสวยราชสมบัติได้นั้น ต้องอาศัยการสนับสนุนของเสนาบดี ...เจ้าแผ่นดินมีอำนาจและยศเป็นใหญ่ ก็เพราะท่านทั้งปวงมีอำนาจแลยศต่างๆ ในเมืองนี้เองให้ท้ายถือหาง ถ้าไปทำความหมองหมางแก่ท่านทั้งปวงเป็นอันมาก บังคับการไม่ต้องใจท่านทั้งปวงเป็นอันมากก็สิ้นอำนาจตัว... (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน พงศ์ธิดา เกษมสิน, 2531: 8) เสนาบดีจึงมีบทบาทสำคัญในการเลือกทูลเชิญเจ้านาย และเชื้อพระวงศ์ขึ้นเสวยราชสมบัติ เหตุนี้ ผู้ที่สามารถพิสูจน์ให้เจ้านายและขุนนางในที่ประชุมเลือกพระเจ้าแผ่นดินยอมรับในความสามารถของตนทางโลกและทางธรรม คือ ผู้มีสิทธิชอบธรรมในการครองราชย์สมบัติ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2523: 65 อ้างใน พงศ์ธิดา เกษมสิน, 2531: 72) ดังนั้น สิทธิขาดในราชสมบัติไม่ได้อยู่ที่พระเจ้าแผ่นดิน หรือใครกล้าแข็งกว่าผู้อื่นแล้วก็ขึ้นเป็นใหญ่โดยกำลังพลานุภาพเท่านั้น เพราะเมื่อถึงเวลาผลัดแผ่นดินถือเป็นหน้าที่ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยต้องเลือกพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ โดยพระสงฆ์เป็นสักกียาน ดังปรากฏในลิขิตสมณสาส์นตอบหนังสือเสนาบดีพม่า⁵⁶ ตอนหนึ่งความว่า ...อันพระราชวงศ์นี้เป็นพระบรมวงศ์มหाराชาอาณาจักร ดำรงพระราชตระกูลมาด้วยความยินดียอมพร้อมเพรียงแห่งคน

⁵⁶ ลิลิตนี้เข้าใจกันว่า เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทั้งปวง... (ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2548ก: 110) ส่วนประเด็นที่สอง เรื่องการใช้อำนาจปกครองแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น จะอธิบายโดยละเอียดในบทต่อไป

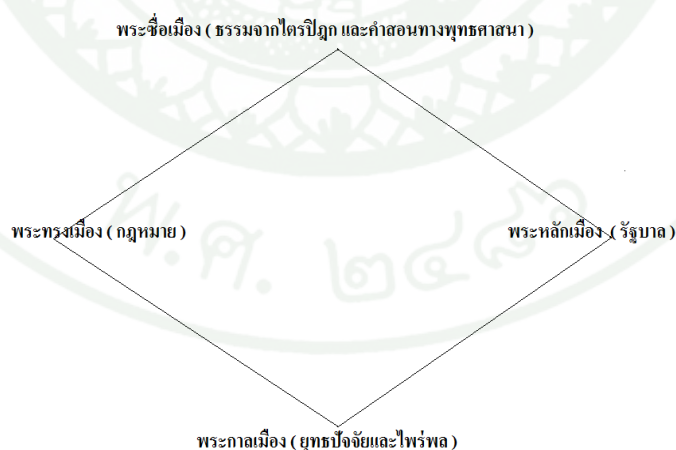
ทำอย่างไรจึงจะบรรลุเป้าหมายในการใช้อำนาจปกครองแผ่นดิน

พระราชภารกิจหลักของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งปรารถนาสถานะเยี่ยงราชาธิราชมีอยู่ 2 ประการ ได้แก่ ประการแรก คือ ดำรงรักษาแผ่นดินไว้ให้เหล่าสมณพราหมณ์ ไพร่ฟ้า อาณาประชาราษฎร์ อยู่เย็นเป็นสุขทุกประเทศ เขตขอบขันธสีมา ประการที่สอง คือ ทำนุบำรุงรักษาพระบวรพระพุทธศาสนา เมื่อพิจารณาทั้งสองประการพบว่ามีจุดเป้าหมายเดียวกัน คือ “ความสงบ เรียบร้อย และเป็นปรกติสุข” อย่างไรก็ตาม ลักษณะการจัดโครงสร้างภายในรูปแบบโบราณของไทย ซึ่งแบ่งสันปันส่วนอำนาจปกครองแผ่นดินออกไป พระราชภารกิจของพระเจ้าแผ่นดินจะสำเร็จลุล่วง จำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือจากผู้ถือครองอำนาจการปกครองแผ่นดินอีก 4 ส่วนที่เหลือ คือ 1) พระมหากษัตริย์ หรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคล 2) เจ้านาย และเชื้อพระวงศ์ 3) เสนาบดีและมุขมนตรี 4) เจ้าบ้านการเมืองต่างๆ โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่าง พระเจ้าแผ่นดินกับขุนนางที่ต่างฝ่ายต่างไม่อาจดำรงอยู่ได้ถ้าขาดฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ในทางปฏิบัติขุนนางไม่ได้หวังที่จะปฏิบัติหน้าที่อย่างแท้จริง แต่ทำงานเพื่อหวังตำแหน่งและความเคารพนับถือเท่านั้น (กาญจณีย์ ละอองศรี และ ยุพา ชุมจันทร์, 2527: 19) ดังนั้น วิธีการจะควบคุมและถ่วงดุลอำนาจขุนนาง พระเจ้าแผ่นดินต้องจัดการให้ขุนนางได้รับผลประโยชน์อย่างเหมาะสม (ชลภูมิ บรรหาร, 2552: 29)

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2544: 167-168) ได้อธิบายลักษณะอำนาจปกครองแผ่นดินในประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไว้ว่า ถ้าพระเจ้าแผ่นดินอุปมาดังดวงเทียนที่ถูกจุดขึ้นในห้องมืด แสงสว่างเสมือนหนึ่งอำนาจปกครองแผ่นดินของพระองค์แล้ว

...พระราชอำนาจมีอย่างเข้มข้น แต่เพียงในอาณาบริเวณที่ใกล้กับองค์พระมหากษัตริย์ หรือดวงเทียนนั้น ยิ่งไกลออกไปเพียงไรแสงเทียน หรือ พระราชอำนาจก็ยิ่งสลัวลง จนกว่าจะไปเผชิญกับ ดวงเทียนอีกดวงหนึ่งที่จุดสว่าง ณ อีกที่หนึ่ง แสงสลัวจากเทียนดวงแรกจึงค่อยๆ สว่างขึ้นเมื่อเข้าใกล้เทียนดวงที่สอง และตรงที่ซึ่งแสงสลัวของเทียนสองดวงชนกัน นั่น คือ อาณาเขตที่บอกไม่ได้แน่ชัดว่าเป็นของใคร หรือใครเป็นนายอย่างแท้จริง...

มโนภาพข้างต้นสอดคล้องกับลักษณะอำนาจการปกครองแผ่นดินของพระเจ้าแผ่นดินในทางปฏิบัติ มีอย่างเข้มข้นเฉพาะบริเวณวังราชธานี แม้สัดส่วนอำนาจปกครองแผ่นดินของพระองค์จะมากกว่าส่วนอื่นๆ ก็ตาม แต่ถ้าขาดความร่วมมือจากผู้ถือครองอำนาจการปกครองแผ่นดินส่วนที่เหลือแล้ว ความสงบเรียบร้อย และเป็นปรกติสุขในแผ่นดินคงเกิดขึ้นได้ยาก พระเจ้าแผ่นดินที่ปรีชาญาณจึงให้ความสำคัญกับการจัดสรรแบ่งปันผลประโยชน์แก่ผู้ถือครองอำนาจการปกครองแผ่นดินอีกสี่ส่วนอย่างทั่วถึงและลงตัว เพื่อธำรงไว้ซึ่งสถานะของพระองค์ประการหนึ่ง และใช้อำนาจปกครองแผ่นดินรักษาความสงบเรียบร้อย และเป็นปรกติสุขในแผ่นดินอีกประการหนึ่ง เมื่อย้อนพิจารณาการปกครองบ้านเมืองตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าแผ่นดินอาศัยหลัก 4 ประการ หรือ "จตุเทวภิบาลสี่องค์" ซึ่งปรากฏในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ได้แก่ 1) พระชื่อเมือง หมายถึง พระพุทธจักร อันได้แก่ ธรรมจากพระไตรปิฎก และคำสอนทางพระพุทธศาสนา 2) พระทรงเมือง หมายถึง พระราชาณาจักร หรือความปกครองเขตแดน โดยอาศัย พระราชกำหนดบทพระอัยการ หรือ บางทีก็เรียกว่า พระราชศาสตร์ (กฎหมาย) 3) พระหลักเมือง ได้แก่ เสวกามาตย์ราชบริพาร ที่มีหน้าที่พิพากษาดราสีนอรรถคดีของทวยราษฎร์ หรือเรียกว่า เสนาบดีมุขมนตรี หลักเมืองก็คือ รัฐบาล⁵⁷ ซึ่งประกอบด้วยเสนาบดี และขุนนางระดับสูงที่เป็นหลักของพระราชาณาจักร 4) พระกาลเมือง หมายถึง จตุรงค์เสนามาตย์ (ช้าง ม้า เกวียน และพลรบ) หมายถึง ไพร่บ้านพลเมืองด้วย (ก.ศ.ร. กุหลาบ, ร.ศ.116-117: 19 อ้างใน ชัยอนันต์ สมุทรวานิช, ม.ป.ป.: 152-153)

ภาพที่ 6 แผนภาพแสดงองค์ประกอบของจตุเทวภิบาลสี่องค์

ที่มา: ชัยอนันต์ สมุทรวานิช (ม.ป.ป.: 154)

⁵⁷ ก.ศ.ร. กุหลาบ เห็นควรเรียกลักษณะปกครองเช่นนี้ว่า “ราชอะธิปติ” หรือ “ราชาธิปติ”

ดังได้แจ้งในเบื้องต้นแล้วว่างานวิจัยชิ้นนี้ได้ใช้หลักเกณฑ์ 2 ข้อ เป็นกรอบวิเคราะห์อำนาจปกครองแผ่นดินของพระเจ้าแผ่นดินในการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ตามที่นิยามไว้ในสองประเด็น คือ 1) อำนาจแต่งตั้งรัชทายาท 2) การใช้อำนาจปกครองแผ่นดินของพระองค์ ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างเฉพาะในส่วนของ “พระหลักเมือง” และ “พระกาลเมือง” เนื่องจากเกี่ยวข้องกับประเด็นที่ค้างคาอยู่และยังมิได้คลี่คลายให้กระจ่างชัด คือ พระเจ้าแผ่นดินต้องจัดสรรแบ่งปันผลประโยชน์อย่างไร? หากเราทำความเข้าใจเรื่องการจัดสรรแบ่งปันผลประโยชน์ถ่องแท้ จะนำไปสู่คำอธิบายในประเด็นเรื่องอำนาจของเสนาบดีมุขมนตรี เจ้าบ้านการเมืองต่างๆ และเรื่องการใช้อำนาจปกครองแผ่นดิน

ผลประโยชน์ในสังคมสมัยนั้น สามารถจำแนก ออกได้เป็น 3 ประเภท ได้แก่ ประเภทแรก คือ “ตำแหน่ง” ประเภทที่สอง คือ “อำนาจ” และประเภทที่สาม คือ “ความมั่งคั่ง” ดังจะอธิบายความสัมพันธ์ของผลประโยชน์แต่ละประเภทต่อไปนี้

ประเภทแรก คือ “ตำแหน่ง” ก่อนปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน พ.ศ.2435 พระเจ้าแผ่นดินสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์อยู่ในสถานะอย่าง “ราชาธิราช” หรือ “อธิราชย์” (Suzerain) ซึ่งเป็นตำแหน่งที่มีเกียรติยศสูงสุด ต้องแบกรับภาระหน้าที่คุ้มครองป้องกันแก่ชนทุกหมู่เหล่าในพระราชอาณาจักร ระบบความสัมพันธ์ระหว่างรัฐในลักษณะเช่นนี้ พระเจ้าแผ่นดินที่ดำรงสถานะเป็น “ราชาธิราช” ต้องมีศักยภาพ หรือความสามารถในการรวบรวม ยุทธปัจจัย เช่น ไพร่พล เสบียงอาหาร และอาวุธยุทธโศปกรณ์ เป็นต้น และต้องมียุทธปัจจัยเหนือกว่าบรรดาเจ้าผู้ครองเมืองอื่นๆ แง่หนึ่งเพื่อรักษาสถานะ การเป็นราชาผู้ยิ่งใหญ่ ภาวะไม่เป็นสองรองใคร แสดงถึงความเป็นเอกราช อีกด้านหนึ่ง คือการเป็นราชาเหนือราชาอื่นๆ (ธงชัย วินิจจะกุล, 2546: 171) ตำแหน่งอยู่ในลำดับรองแต่พระเจ้าแผ่นดิน คือ มหาอุปราช หรือ วังหน้า ซึ่งมีศักดินาจำนวนมาก แต่ไม่สามารถสั่งประหารชีวิต หรือริบเอาข้าวของสมบัติของคนในสังกัดได้ เพราะอำนาจและสิทธิดังกล่าวเป็นของพระเจ้าแผ่นดิน (วรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, 2546: 125-126)

ส่วนตำแหน่งของขุนนางได้แบ่งออกเป็น 2 ฝ่าย คือ ขุนนางฝ่ายทหาร และขุนนางฝ่ายพลเรือน เดิมในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีแต่ละฝ่ายเป็นหัวหน้าสำหรับตรวจตราว่ากล่าวการในฝ่ายนั้นทุกหัวเมืองในพระราชอาณาเขต ครั้นสมัยพระเพทราชาทรงเปลี่ยนเป็นยึดเอาท้องที่หัวเมืองเป็นหลักในการบังคับบัญชา กรมมหาดไทยบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน และกรมกลาโหมบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งการฝ่าย

ทหารและพลเรือนเช่นเดียวกัน ต่อมาในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ อำนาจบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายใต้โอนไปอยู่ในกรมพระคลัง เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ หัวเมืองฝ่ายใต้จึงย้ายกลับไปอยู่ในบังคับบัญชากรมกลาโหมดังเดิม แต่บรรดาหัวเมืองท่าคงอยู่ในอำนาจบังคับบัญชากรมพระคลัง อำนาจการบังคับบัญชาบ้านเมืองทั้งปวงจึงแบ่งแยกอยู่เสนาบดีทั้งสามกรมเป็นหลัก

แม้ว่าจะเปรียบเทียบวิธีการปกครองบ้านเมืองใหญ่น้อยอาจจะมีรายละเอียดผิดแผกแตกต่างกันตามยุคสมัย แต่หลักข้อสำคัญ 2 อย่างคงถือปฏิบัติสืบมาเหมือนเดิม คือเมื่อมีข้าศึกศัตรูมารุกรานชาวเมืองต้องช่วยกันรบพุ่งต่อสู้ศัตรูอย่างหนึ่งซึ่งตรงกับการกลาโหม ในเวลาบ้านเมืองเป็นปรกติสุข ต้องช่วยกันทำนุบำรุงบ้านเมืองซึ่งตรงกับการพลเรือน (นิสรานุกัตติวงศ์ และ ดำรงราชานุภาพ, 2526: 3-4) ในเวลาว่างเว้นสงคราม การฝ่ายพลเรือนมีมากกว่าฝ่ายทหาร กรมต่างๆ จึงมีหน้าที่ทำการงานทางฝ่ายพลเรือนด้วย ดังนั้น คนจำพวกเดียวกันทั้งนายและไพร่ ต้องทำราชการทั้งเป็นทหารและเป็นพลเรือน มิได้แบ่งแยกหน้าที่ออกจากกันอย่างเด็ดขาด บรรดาเสนาบดีมุขมนตรีกรมต่างๆ จึงมีอำนาจและภาระหน้าที่ช่วยกันรักษาแผ่นดินร่วมกับพระเจ้าแผ่นดิน ดังเช่น ภายหลังจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับการถวายสิริราชสมบัติแล้ว พระองค์มีพระราชโองการตรัสพระราชปฏิสันถารสั่งว่า “เจ้าพญา แลพญา ของซึ่งถวายทั้งนี้ จงจัดแจงบำรุงไว้ให้ดีจ้ดรักษาแผ่นดิน” (คณะกรรมการเฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530ก: 25-26) เหตุดังนี้ บรรดาแม่ทัพนายกองทั้งหลายจึงอยู่ในสถานะผู้รักษาแผ่นดินด้วยเช่นกัน (อุดมสมบัติ, 2505: 88) คราวใดมีราชการศึกสงครามเกิดขึ้น พระเจ้าแผ่นดินทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขุนนางเป็นแม่ทัพนายกองไปสู้รบ ประเด็นต่อมา คือ บรรดาขุนนางซึ่งได้รับโปรดเกล้าฯ เป็นแม่ทัพนายกองเหล่านั้น มีขอบเขตอำนาจ หรือแบ่งพระราชภาระเพียงใด ?

เนื่องจากบ้านเมืองในพระราชอาณาจักรมีบริเวณกว้างขวาง ลำพังพระเจ้าแผ่นดินผู้เดียวไม่สามารถสอดส่องดูแลได้ทั่วถึง โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินภายในรัฐอย่างราชาธิราช ถือเป็นอาณาเขต “เมือง” เป็น “หน่วย” (Unit) และถือเอาการฝ่ายทหารคือที่จะต้องรบพุ่งป้องกันบ้านเมืองเป็นใหญ่ แต่ละเมืองกำหนดเหมือนกับเป็นที่ตั้งกองพลอันหนึ่ง อำนาจการควบคุมไพร่พลจึงกระจายอยู่ที่มูลนายอย่างกว้างขวาง จึงตั้งตำแหน่ง “เจ้าบ้านการเมือง” เป็นหัวหน้าในแต่ละบ้านเมือง ทำหน้าที่รับผิดชอบในการปกครองดูแลไพร่บ้านพลเมืองในพระราชอาณาจักรเป็นลำดับขั้นๆ เพื่ออำนวยความสะดวกในการควบคุมกำลังคนเพื่อการเก็บส่วยและการเกณฑ์แรงงาน พระเจ้า

แผ่นดินเป็นผู้พระราชทานยศบรรดาศักดิ์แก่เจ้านายเชื้อพระวงศ์ และเจ้าเมืองเหล่านั้นไป “ครองเมือง” หรือ “กินเมือง”⁵⁸

สมเด็จพระราชดำรัสราชานุกาพ (2471: 25) ทรงอธิบายลักษณะการปกครองท้องถิ่นภายในเขตเมืองหนึ่งว่า

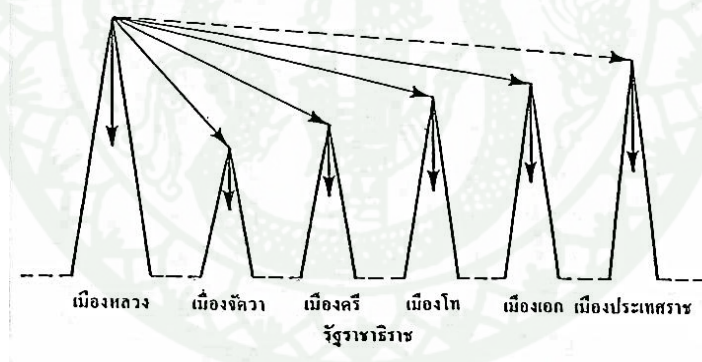
...การปกครองตั้งตั้งแต่ “บ้าน” มีผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งผู้ว่าราชการเมืองเลือกตั้งเป็นหัวหน้าหลายบ้านรวมกันเป็น “ตำบล” มีกำนันเป็นหัวหน้า ตัวกำนันมักได้รับบันดาศักดิ์เป็น “พัน” หลายตำบลรวมเป็น “แขวง” มีหมื่นแขวงเป็นผู้ปกครอง หลายแขวงรวมเป็นเมือง มีผู้รั้งหรือพระยามหานครเป็นผู้ปกครอง เป็นที่สุจริตะียบการปกครองท้องถิ่น...

“เจ้าบ้านการเมือง” แต่ละแห่งในพระราชอาณาจักร มีผลประโยชน์ผูกพันอยู่กับบ้านเมือง เพราะเจ้าเมืองสามารถทำการค้า เป็นนายอากรเก็บภาษี และผู้ตัดสินคดีความ ครั้นเกิดสงคราม เจ้าบ้านการเมืองจึงต้องทำหน้าที่เป็นหัวหน้านำกำลังพลต่อสู้ เพื่อคุ้มครองรักษาเขตแดนบ้านเมืองตน ซึ่งเท่ากับเป็นการปกป้องผลประโยชน์ที่ตนจะได้รับ (ดำรงราชานุภาพ, 2471) ท้องที่หัวเมืองปักษ์ใต้มีเจ้าบ้านการเมืองหัวเมืองขนาดใหญ่อยู่ 5 เมือง เป็นเสมือนตัวแทนส่วนกลางในการควบคุมดูแลมุลนาย และไพร่บ้านพลเมืองในหัวเมืองขนาดเล็ก หรือหัวเมืองประเทศราช โดยแต่ละหัวเมืองคงมีอาณาเขตติดทะเลทั้งสองฝั่งทุกเมือง หลังเหตุการณ์เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 พ.ศ.2310 บรรดาหัวเมืองใหญ่ส่วนหนึ่งได้ตกอยู่ภายใต้อำนาจของพม่า และอีกส่วนได้แยกตัวเป็นอิสระ อย่างไรก็ตามหัวเมืองใหญ่ส่วนหนึ่งได้กลับเข้ามารวมอยู่ภายใต้อำนาจของไทยอีกครั้งในสมัยกรุงธนบุรี และสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ได้แก่ 1) เมืองชุมพร เป็นเมืองชั้นตรี มีเมืองระนองและเมืองกระเป็นเมืองขึ้น 2) เมืองนครศรีธรรมราช เป็นเมืองชั้นเอก มีเมืองสงขลา เมืองกระบี่ และเมืองตรังเป็นเมืองขึ้น 3) เมืองพัทลุง เป็นเมืองชั้นตรี มีเมืองปะเหลียนเป็นเมืองขึ้น 4) เมืองตะนาวศรี เป็นเมืองชั้นโท เดิมน่าจะมีเมืองปราณ เมืองกุย เมืองคลองวาฬ และเมืองบางตะพานอยู่ในอาณาเขต ครั้นเมื่อพม่าได้เมืองตะนาวศรีไป แต่ไม่สามารถจะปกครองข้ามเขาบรรทัดมาได้ตามชายทะเล หัวเมืองเหล่านี้จึงไม่ขึ้นกับเมืองตะนาวศรี 5) เมืองไชยา เป็นเมืองชั้นตรี น่าจะมีเมืองตะกั่วป่า เมืองตะกั่วทุ่ง และเมืองถลางเป็นเมืองขึ้น (นิรศานุนัดดวงศ์ และ ดำรงราชานุภาพ, 2504: 189-191) ส่วนหัวเมือง

⁵⁸ คำว่า “กินเมือง” กับ “ครองเมือง” ความหมายต่างกัน กิน หมายความว่า ได้รับส่วนเมืองนั้นเป็นผลประโยชน์ ส่วนครองเมือง หมายความว่า ไปบังคับบัญชาการอยู่ที่เมืองนั้น (ดำรงราชานุภาพ, 2514: 238)

ประเทศราชมลายู เช่น ปัตตานี กลันตัน ไทรบุรี เป็นต้น ได้กลับมาอยู่ภายใต้อำนาจไทยหลังจาก
กรมพระราชวังบวรมหาดุสรสิงหนาทยกทัพไปปราบพม่าซึ่งยกมาตีหัวเมืองปักษ์ใต้ พ.ศ.2328

ในสมัยเจ้าพระยาบวรฯ (พัฒน์) ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช (พ.ศ.2327-2354)
เมืองนครศรีธรรมราช ได้ถูกลดอำนาจและฐานะจากเมืองประเทศราชมาเป็นเพียงหัวเมืองชั้นเอก
หัวเมืองสงขลา และเมืองตรัง ซึ่งเคยอยู่ในความควบคุมดูแลของเมืองนครศรีธรรมราชถูกย้ายมา
ขึ้นตรงต่อส่วนกลางแทน (สงบ ส่องเมือง, 2518: 3) ตั้งแต่นั้นเมืองสงขลาได้รับการสนับสนุนให้มี
อำนาจมากขึ้น ครั้น พ.ศ.2334 พระยาสงขลา (บุญสุข) ได้ความดีความชอบเนื่องจากได้ยกทัพตีแยก
เมืองปัตตานีซึ่งล้อมเมืองสงขลาจนแตก และยกตามลงไปจนถึงได้เมืองปัตตานี จึงได้รับการเลื่อนยศ
ขึ้นเป็นเจ้าพระยาสงขลา (บุญสุข) ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ทำหน้าที่ดูแลหัวเมืองปัตตานีซึ่งถูกแบ่งแยก
อาณาเขตออกเป็น 7 หัวเมือง ได้แก่ ปัตตานี หนองจิก สายบุรี ยะหริ่ง ยะลา รามันห์ และระแงะ
สำหรับตำแหน่งเจ้าเมือง แต่ละเมือง มีการแต่งตั้งเจ้าเมืองเชื้อสายไทยบ้าง และชาวมลายูบ้าง แบ่ง
กันปกครองอย่างเป็นอิสระต่อกันแต่อยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของเมืองสงขลา

ภาพที่ 7 ลักษณะทางทฤษฎีของการใช้อำนาจปกครองรัฐราชาธิราช

ที่มา: สมเกียรติ วันทะนะ (2530: 110)

ครั้นอังกฤษได้มาขอเช่าเกาะหมาก (ปีนัง) ซึ่งอยู่ในอำนาจของเมืองไทรบุรี พระยาไทร (อับ
ดุลละ โมกุลัมชะ) ได้ให้เข้าไปโดยพลการ ไทยไม่ทราบความและทำสงครามติดพันอยู่กับพม่าอยู่จึง
ไม่ได้ทักท้วงประการใด (ดำรงราชานุภาพ, 2543: 519) เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาดุสรสิงหนาท
เสด็จกลับ จากราชการสู้รบกับกองทัพพม่าซึ่งยกเข้ามาตีทางหัวเมืองปักษ์ใต้ พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดฯ ให้ยกเมืองถลางเป็นเมืองใหญ่ มีปริมณฑลอำนาจครอบคลุมเมือง

ตะกั่วป่า และเมืองอื่นๆ จนต่อแดนเมืองกระบี่ของนครศรีธรรมราช แต่งตั้งเจ้าพระยาสุรินทราชา⁵⁹ เป็นผู้สำเร็จราชการหัวเมืองฝ่ายตะวันตก ต่อมาปี พ.ศ.2352 เมืองกลางเสียแก่พม่า พระบริรักษ์ ภูเบศร์ (น้อย) ผู้ช่วยราชการเมืองนครศรีธรรมราช ได้เกณฑ์คนจากเมืองตรัง และกองทัพแขกมลายู จากเมืองไทรบุรี ไปช่วยตีทัพพม่าแตกหนีไป เมืองกลางเสียหายมาก หากจะตั้งขึ้นใหม่ก็ยากแก่การรักษา เพราะเมืองกลางเป็นเกาะ อีกทั้งกำลังที่จะรักษากันเมืองอ่อนลงกว่าแต่ก่อน กรมพระราชวัง บวรมหาเสนานุรักษ์ จึงโปรดให้รวบรวมผู้คนเข้ามาตั้งภูมิลำเนาที่ตำบลลำน้ำพังงา ต่อมาได้ยกขึ้น เป็นเมืองพังงา ส่วนเกาะกลางนั้นให้เมืองนครศรีธรรมราชดูแลสืบมา (ดำรงราชานุภาพ, 2543: 510-511) ครั้งนั้นกรมหมื่นศักดิ์พลเสพ⁶⁰ ได้ช่วยกราบบังคมทูลขอความดีความชอบ พระบริรักษ์ ภูเบศร์ (น้อย) จึงได้เป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชตั้งแต่ปี พ.ศ.2354 อีกทั้งได้จัดระบบการปกครองเมือง นครศรีธรรมราชเมื่อปี พ.ศ.2357 โดยจัดแจงตำแหน่ง “ผู้ช่วยราชการ” สำหรับบุตรของเจ้าเมืองซึ่ง จะรับราชการในตำแหน่งเจ้าเมืองต่อไป (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป.; ดำรงราชานุภาพ, ม.ป.ป.: 228 อ้างใน สุพรรณิ เพ็งแสงทอง, 2528: 101) ทำให้ตำแหน่งปลัดและยกกระบัตรทางหัวเมือง นครศรีธรรมราชลดอำนาจและบทบาทลง และเมืองนครศรีธรรมราชในสมัยพระยานครฯ (น้อย) ได้รับการสนับสนุนให้มีอำนาจมั่นคงขึ้น โดยมอบหมายให้ดูแลหัวเมืองปักษ์ใต้ทางชายฝั่งตะวันตก เห็นได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ ให้เมืองตรังทูลขออยู่ภายใต้ การควบคุมของเมืองสงขลากลับมาขึ้นแก่เมืองนครศรีธรรมราชเพื่อเป็นเมืองหน้าด่านทางทะเล แทนเมืองกลาง และเมืองกลันตันซึ่งขึ้นอยู่กับเมืองตรังกานู แยกมาขึ้นตรงกับกรุงเทพฯ อยู่ในความ ควบคุมของเมืองนครศรีธรรมราช ตั้งแต่ปี พ.ศ.2357

⁵⁹ ชื่อจันทน์ (ต้นสกุล จันทโรจวงศ์) เป็นบุตรของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์กับท่านผู้หญิงซึ่งเป็นพี่ของพระ กัสดา (เจ้าขรัวเงิน) ครั้งเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2310 หลวงฤทธิ์นายเวรมหาดเล็ก (จันทน์) ได้สมรสกับขุนนาง ธิดาพระยาวิชิตณรงค์ ผู้เป็นพี่ชายร่วมบิดามารดากับหลวงนายสิทธิ (หนู) ซึ่งตั้งตัวเป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช หลวงฤทธิ์ (จันทน์) ได้ดำรงตำแหน่งอุปราชเมืองนครศรีธรรมราช ครั้นพระเจ้าตากสินได้เมืองนครศรีธรรมราช อุปราช (จันทน์) ลงมารับราชการอยู่ในกรุงธนบุรีและถวายบุตรคนเดียว ชื่อ อำพัน เป็นเจ้าจอมในพระเจ้าตากสิน ได้เป็นที่พระยาอินทอัครราช ต่อมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ได้เป็นที่พระยาราชวังเมืองในกรมช้าง แล้วเลื่อนเป็น พระยาสุรินทราชา แล้วโปรดฯ ให้ออกไปเป็นเจ้าเมืองกลาง

⁶⁰ พระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับคุณหญิงนุ้ยใหญ่ธิดาของเจ้าพระยานครฯ (พัฒน์) ส่วนคุณหญิงเล็กเจ้าพระยานครฯ (พัฒน์) ถวายในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท กรมหมื่นศักดิ์ พลเสพย์ทรงประสูติเมื่อ พ.ศ.2328 ทรงกำกับราชการกรมพระกลาโหมในรัชกาลที่ 2 ต่อมาขึ้นดำรงตำแหน่งกรม พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ในรัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2367) และสิ้นพระชนม์ เมื่อ พ.ศ.2375

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากผู้เป็นเจ้าเมืองแต่ละแห่ง มีความสามารถต่างกัน ความเป็นไปในหัวเมืองคงเลวบ้างดีบ้างต่างๆ กัน พระเจ้าแผ่นดินจึงทรงตั้งตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีพระกลาโหม และมหาดไทยทั้งสองสำหรับตรวจตราว่ากล่าวการ (นิรศรานูวัตติวงศ์ และ ดำรงราชานุภาพ, 2526: 7) แต่ก็มิอาจสอดส่องทั่วถึงทั้งพระราชอาณาจักร เพราะเสนาบดีมักอยู่แต่ในกรุงเทพฯ จะเดินทางออกมาหัวเมืองแต่เวลาที่มีศึกสงคราม⁶¹ ประการหนึ่ง และ ความยากลำบากในการเดินทางคมนาคมขนส่ง อีกประการหนึ่ง ดังนั้น หัวเมืองใดที่ยังห่างไกลราชธานี อำนาจของเจ้าเมืองยิ่งมากขึ้นตามลำดับ (เพียงแข พงษ์ศิริบัญญัติ, 2522: 42) แม้จะมีกรมพระสุรัสวดีซึ่งทำหน้าที่รับผิดชอบด้านบัญชีคนในส่วนกลาง แต่ก็ไม่สามารถรู้จำนวนคนที่แน่นอนทั่วพระราชอาณาจักร เพราะในทางปฏิบัติ อำนาจการปกครองแผ่นดินส่วนหนึ่งและผลประโยชน์ได้ตกแก่ผู้ดำรงตำแหน่งเจ้าบ้านการเมือง พระเจ้าแผ่นดินอาศัยขุนนางส่วนกลางซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นเสนาบดีมุขมนตรีทำหน้าที่คอยประสานงาน และร่วมมือกับเจ้าบ้านการเมืองท้องถิ่น เพื่อให้ “กระแสพระราชดำริ และรับสั่ง” ของพระองค์บังเกิดผลเป็นรูปธรรมขึ้น ครั้นเมื่อชาวต่างประเทศเข้ามาอิทธิพลในดินแดนใกล้เคียงพระราชอาณาจักรมากขึ้น ก็จำเป็นต้องอาศัยพ่อค้าชาวต่างชาติคอยช่วยเหลือในการติดต่อสื่อสาร เช่น เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (ดิศ บุนนาค) ได้อาศัยนายโรเบิร์ต ฮันเตอร์ (Robert Hunter)⁶² หรือนายหันแตร์ พ่อค้าอิสระชาวอังกฤษซึ่งเข้ามาทำการค้าอยู่ที่กรุงเทพฯ เป็นคนกลางสื่อสารระหว่างไทยกับอังกฤษ เป็นต้น

ประเภทที่สอง คือ “อำนาจ” มีความสัมพันธ์อย่างแยกออกจากกันมิได้กับผลประโยชน์ประเภทที่หนึ่ง คือ “ตำแหน่ง” และผลประโยชน์ประเภทที่สาม คือ “ความมั่งคั่ง” กล่าวคือ ไพร่เป็นสมาชิกส่วนใหญ่ในสังคม นอกจากเป็นกำลังสำคัญในการปกป้องรักษาแผ่นดินแล้ว ไพร่ยังเป็นแรงงาน (Man power) ทำงานก่อสร้างสิ่งต่างๆ เป็นต้น หากไพร่ซึ่งเป็นพลเมืองส่วนใหญ่อพยพออกไปนอกพระราชอาณาจักร เท่ากับรัฐเสียรายได้ที่ควรจะต้องอยู่กับรัฐไป เพราะการสูญเสียคนไปแต่ละคนคิดคำนวณทำนองเดียวกับเจ้าของสินค้าตัวทาสในกรณีทาสหนีไป (ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ,

⁶¹ เมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยใน พ.ศ.2435 ขึ้นไปตรวจหัวเมืองเหนือในปีนั้น มีเจ้าเมืองเหนือบางคนมากระซิบถามพระยารพุดโกสัยที่เป็นข้าราชการชั้นเก่าขึ้นไปกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า “นี่ท่านเสด็จขึ้นมาทำไม เสนาบดีแต่ก่อนท่านเคยมาแต่เวลาที่มีศึกสงคราม เวลานี้ก็ไม่มีศึกสงครามอย่างใด” (นิรศรานูวัตติวงศ์ และ ดำรงราชานุภาพ, 2505: 225)

⁶² เป็นฝรั่งคนแรกที่เดินทางเข้ามาตั้งห้างค้าขายในกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ.2367 แต่ภายหลังมีเหตุให้ถูกขับออกจากพระราชอาณาจักรไทย เมื่อปี พ.ศ.2387

2515: 118) เพราะความจำเป็นที่ต้องการกำลังคนใช้ในยามฉุกเฉิน จึงต้องตรากฎหมายป้องกันไม่ให้ผู้คนแตกพ่าย และจัดวางการควบคุมไพร่ให้อยู่ในอำนาจของมูลนายอย่างเป็นระบบ ตามบรรดาศักดิ์ของมูลนาย ไพร่จำเป็นต้องสังกัดมูลนายเพื่อรับความคุ้มครองตามกฎหมาย ดังปรากฏพระอัยการลักษณะรับฟ้อง ในกฎหมายตราสามดวง ศาลไม่รับฟ้องคดีจากไพร่ซึ่งมิได้อยู่ในสังกัดมูลนาย เป็นต้น (ขจร สุขพานิช, 2534: 12-13) นอกจากบรรดาศักดิ์ จะเป็นเครื่องหมายแสดงฐานะลำดับชั้นทางเศรษฐกิจแล้ว จำนวนคนได้บังคับบัญชายังถือเป็นการแบ่งจัดลำดับตามปริมาณอำนาจอีกด้วย (อกิน ธิพัฒน์, 2535: 48) อย่างไรก็ตาม ตำแหน่งในบางกรม เช่น “กรมมหาดเล็ก” แม้ขุนนางจะมีศักดินาน้อยแต่ก็เป็นที่ยำเกรงนับถือของคนทั้งปวงมากกว่าขุนนางซึ่งมีศักดินาสูงๆ กรมอื่นๆ เนื่องจากผู้ที่รับราชการในกรมนี้เป็นบุตรขุนนางมีตระกูลประการหนึ่ง เป็นผู้ใกล้ชิดได้ฟังพระราชกระแสพระเจ้าแผ่นดินประการหนึ่ง เป็นผู้สามารถเพ็ดทูลได้ง่ายอีกประการหนึ่ง ตำแหน่งในกรมมหาดเล็กจึงมีเกียรติยศเป็นที่นับถือมาก (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2430: อ้างใน ประยูร ลิทธิพันธ์, 2505ก: 2)

ส่วนตำแหน่งของขุนนางในกรมอื่นๆ โดยทั่วไปพระเจ้าแผ่นดินจะต้องยับยั้งมิให้ขุนนางตระกูลใด ขึ้นมามีอำนาจเพียงตระกูลเดียว เพราะหากขุนนางกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งครอบครองไพร่ซึ่งเป็นปัจจัยกำลังอำนาจอยู่มากก็จะเป็นอันตรายต่อพระเจ้าแผ่นดินได้ (ประกายทอง สิริสุข และ พรณี สรงบุญมี, 2518: 348) เช่น ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยพระองค์ทรงตั้งพระราชวงศ์ผู้ทรงอาวุโสดำรงตำแหน่ง “ผู้กำกับราชการกรม” เป็นที่ปรึกษาของพระเจ้าแผ่นดิน ทำหน้าควบคุมเสนาบดีอีกชั้นหนึ่ง เสนาบดีจะทำการสิ่งใดต้องทูลปรึกษาหารือก่อน ส่งผลให้เจ้านายเชื้อพระวงศ์แต่ละพระองค์มีอำนาจและอิทธิพลมากขึ้น นอกจากผู้กำกับราชการกรมจะทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาแล้ว ยังมีอำนาจในการสั่งราชการ และอิทธิพลในการตัดสินปัญหาต่างๆ เช่น ครั้งกรมหมื่นศักดิ์พลและเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราบุรีจรงค์ทรงกำกับราชการกรม (สุกัญญา บำรุงสุข, 2525: 150) ดังนั้นตำแหน่งหน้าที่จึงเป็นที่มาของอำนาจและเกียรติยศ และเป็นเครื่องมือหนึ่งในการแสวงหาความมั่งคั่ง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเชื้อพระวงศ์ผู้ใหญ่ทยอยสิ้นพระชนม์ พระองค์ก็มีทรงแต่งตั้งตำแหน่งผู้กำกับราชการทดแทน แต่ทรงเลือกใช้ขุนนางที่เป็นที่ไว้วางพระทัยมากกว่าบรรดาเชื้อพระวงศ์ (ภารดี มหาขันธ์, 2518: 56) บรรดาขุนนางจึงมีอำนาจและสั่งสมอิทธิพลมากขึ้นตามลำดับ

ประเภทที่สาม คือ “ความมั่งคั่ง” ในอีกแง่หนึ่งความมั่งคั่งเป็นที่มาของตำแหน่งและอำนาจเช่นเดียวกัน ผู้ซึ่งสามารถประมุขได้เป็นตัวแทนของรัฐเพื่อทำการค้าในลักษณะผูกขาดจัดเก็บภาษี

อากรให้กับรัฐ นับตั้งแต่ปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นต้นมา มีการเก็บอากรตั้งขึ้นใหม่หลายชนิด ในสมัยนั้นใช้วิธีเรียกประมูล ถ้าผู้ได้รับทำอากร โดยสัญญาว่าจะส่งเงินเข้าหลวงสูงกว่ารายอื่นๆ ก็ตั้งผู้นั้นเป็นเจ้าภาษีอากร (ดำรงราชานุภาพ, 2514: 394) บุคคลเหล่านี้จะได้รับแต่งตั้งเป็นขุนนาง มีอำนาจเรียกเก็บภาษีอากรจากไพร่บ้านพลเมืองอย่างอิสระในท้องที่ของตน และมีสิทธิตั้งทนายแทนตัวว่าความในโรงศาลได้ อย่างไรก็ตาม ขุนนางในระบบ “กินเมือง” หรือ “เหมาเมือง” มีทั้งอำนาจทั่วไปในการดูแลบ้านเมือง และอำนาจจัดเก็บภาษีอากร จึงเป็นช่องทางแสวงหาประโยชน์จากตำแหน่งหน้าที่ราชการ บรรดาผลประโยชน์ที่จัดเก็บได้หรือได้รับจากการประมูลภาษีอากร เช่น ค่านา อากร และส่วย ส่วนใหญ่จึงตกเป็นผลประโยชน์ตอบแทนแก่เจ้าบ้านการเมืองท้องถิ่นนั้นๆ การภายในบ้านเมืองมักจะสงบเรียบร้อยเพราะเป็นผลประโยชน์ส่วนตนของเจ้าเมือง จึงต้องปราบปรามโจรผู้ร้าย จัดความทุกข์ร้อนของราษฎร และส่งเสริมการค้าขายให้รุ่งเรือง (ดำรงราชานุภาพ, 2534: 15) เหตุนี้ ลำพองรายได้จากค่านา อากร สมพัตร และส่วยในพื้นที่บ้านพื้นเมืองเข้าส่วนกลาง จึงไม่เพียงพอใช้จ่ายราชการแผ่นดิน พระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งตั้งเจ้าอากรบรรทุกสินค้าออกไปค้าขายยังประเทศจีน เมื่อได้ผลประโยชน์หรือกำไรกลับมา ก็ใช้จ่ายในราชการรักษาพระนคร บรรดาเจ้านาย เชื้อพระวงศ์ และขุนนางที่มีทุนรอนพอก็สามารถแต่งตั้งเจ้าอากรไปค้าขายได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (ดำรงราชานุภาพ 2512: 1) ทรงอธิบายประเพณีการค้าขายตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาปฏิบัติสืบมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งความว่า

...ทั้งในหลวงและเจ้านายขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อย ยังประกอบการค้าขายตามประเพณี ซึ่งมีมาแต่ครั้งกรุงเก่า แต่งเรือของตนเองไปซื้อขายสินค้าถึงนานาประเทศบ้าง เข้าระวางเรือของผู้อื่นฝากสินค้าไปมาบ้าง ส่วนการค้าของหลวงยังมีพระคลังสินค้าสำหรับซื้อขายสินค้าบางอย่าง ซึ่งห้ามมิให้ผู้อื่นซื้อขายเป็นประเพณีมา...

การค้าลักษณะผูกขาดจัดเก็บภาษีอากรจึงเป็นแหล่งรายได้สำคัญของรัฐ และสามารถสร้างความ มั่งคั่งแก่บรรดาเจ้านายและขุนนาง โดยเฉพาะกรมท่าซึ่งรับผิดชอบการค้าสำเภา ดังที่เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) กล่าวถึงกิจการค้าขายส่วนตัว ด้วยความภาคภูมิใจว่า “การค้าเป็นที่มาแห่งความมั่งคั่ง” (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ กัณฐิกา ศรีอุดม, 2547: 235) อีกทั้ง หน้าที่ราชการในกรมท่า เปิดช่องทางให้เป็นผู้กว้างขวาง เนื่องจากได้รู้จักคุ้นเคยกับบรรดาเจ้าภาษีอากรซึ่งส่วนใหญ่เป็นพ่อค้าเกี่ยวกับการค้าทางทะเล ครั้งกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นผู้กำกับราชการกรมท่าได้ทำหน้าที่โดยตรงในการแต่งตั้งเจ้าอากรหลวงออกไปค้าขายเมืองจีน และแต่งตั้งเจ้าอากรไปค้าขายในส่วน

ของพระองค์อีกส่วนหนึ่งต่างหาก (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2481: 37) เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ได้เป็นผู้ช่วยทำการค้า จึงมีความใกล้ชิดสนิทสนมกับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ นอกจากการค้าจะเป็นที่มาของความมั่งคั่งและอิทธิพลแล้ว ในยามยามศึกสงครามตามธรรมเนียมแต่โบราณ การกรีธาทัพออกไป ต้องลั่นเปลืองไพร่พล และเสบียงอาหารเป็นจำนวนมาก ดังนั้น ฝ่ายใดที่ได้รับชัยชนะในสงคราม จึงกวาดต้อนเอาผลประโยชน์กลับมา ได้แก่ ไพร่บ้านพลเมืองและครัว ช้าง ม้า โค กระบือ เป็นต้น ตำแหน่ง “แม่ทัพนายกอง” จะได้รับพระราชทานบำเหน็จรางวัลราชการสงคราม และผู้ที่แม่ทัพนายกองออกไปอาจอาศัยตำแหน่งหน้าที่เรียกหาผลประโยชน์ เช่น เงินทอง ได้เช่นกัน ดังกระแสน้ำของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอนหนึ่ง ความว่า ...ฟังดูการบ้านเมืองข้างปากใต้ทุกวันนี้ ดีแต่คิดหาเงินหาทอง จะเอาผลประโยชน์ใส่ตัวไว้ ให้มีมีไปเสียหมดเท่านั้นกันเอง การที่จะคิดทำทัฬหีรักษาบ้านเมือง ไว้ชื่อไว้หน้านั้นไม่มีเลย... (อุดมสมบัติ, 2505: 73-74, 2554: 236) อย่างไรก็ตาม ผลประโยชน์ในแต่ละกรมกองมีมากน้อยต่างกัน เช่น กรมพระกลาโหมที่ได้เสียไม่เท่ากรมพระคลัง เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) มีทำที่ปฏิเสศตำแหน่งสมุหพระกลาโหม หลังจากกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ซึ่งกำกับกรมพระกลาโหมสิ้นพระชนม์ พ.ศ.2373 นอกจากนี้ อาจเพราะกรมหมื่นศักดิ์พลเสวยซึ่งดำรงตำแหน่งวังหน้าและกรมหมื่นรักษารณเรศเข้าไปควบคุมกิจการทหารเสียทั้งหมด จนตำแหน่งสมุหพระกลาโหมขณะนั้น ไม่มีอำนาจ และเกือบจะไม่ได้ทำอะไร (สาวิตรี สุวรรณสถิตย์, 2515: 109) แต่เมื่อขัด พระราชประสงค์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้เจ้าพระยาพระคลังจึงเป็น “ว่าที่สมุหพระกลาโหม” อีกตำแหน่งแต่นั้นมา (ทิพากรรณสมหาโกษาธิบดี, 2547: 43)

ข้างหัวเมืองปักษ์ใต้ เจ้าพระยาฯ (น้อย) มีความสามารถในการทำการค้าได้กำไรมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าช้างและดีบุก ดังที่สมเด็จพระราชวังบรมมหาเสนาฯ ได้ตรัสชมเจ้าพระยาฯ (น้อย) ว่า ...พระยาฯทำการกว้างขวางชักเอากำปั่นเข้ามารับจ้างได้ถึง 2-3 ลำแล้วเมืองแขกทั้งปวงก็ชอบพอนับถือกันเป็นผู้ใหญ่ได้ พระยาฯสงขลาทำราชการคับแค้นหากว้างขวางเหมือนเมืองนครไม่... (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน เพียงแข พงษ์ศิริบัญญัติ, 2522: 80-81) เจ้าพระยาฯ (น้อย) จึงอยู่ในฐานะเป็น “ผู้ใหญ่” ที่ได้รับมอบอำนาจและความไว้วางใจปกครองดูแลดินแดนส่วนใหญ่ในหัวเมืองปักษ์ใต้และเมืองประเทศราชมลายู สถานะของเมืองนครศรีธรรมราชจึงดีกว่าเมืองสงขลา อย่างไรก็ตาม เพื่อมิให้พระยาวิเชียรคีรี (เถี้ยนเส้ง) ผู้ปกครองเมืองสงขลาถูกลดอำนาจมากเกินไป พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงโปรดเกล้าฯ ให้แยกเมืองสตูลและละมูตออกจากเมืองไทรบุรีมาขึ้นเมืองสงขลา จะเห็นได้ว่าบรรดาหัวเมืองประเทศราชมลายูซึ่งมักกระด้างกระเดื่อง จึงได้ถูกสลับสับเปลี่ยนอยู่ภายใต้อำนาจเจ้าเมืองนครศรี

ธรรมราชและเจ้าเมืองสงขลาอยู่บ่อยครั้ง ขึ้นอยู่กับความสามารถของเจ้าบ้านการเมืองและสถานการณ์แต่ละช่วงเวลา เช่น ครึ่งปี พ.ศ.2363 พระยาสงขลา (เถียนเส็ง) ปฏิบัติหน้าที่ไม่เป็นที่น่าไว้วางใจ ไม่ยอมขับไล่ผู้คนมาให้ข้าหลวงสักเลก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงกริ้วมากและมีพระราชโองการตอหนึ่งตรัสว่า ...เป็นผู้ไม่ยำเกรงผู้ใหญ่เป็นอย่างนี้ ถ้ามีราชการทัพศึกที่ไหนจะเอาการได้ ข้าหลวง⁶³ ซึ่งให้ออกไปไม่ใช่ผู้น้อย เป็นถึงพระยาสุรเสนา ก็ไม่มีความเกรงแล้วจะให้ใครไปอีกเล่า... (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน สุภาพรณัฏฐ์ ดันศลารักษ์, 2520: 149) สถานะเมืองสงขลาในสมัยพระยาวิเชียรคีรี (เถียนเส็ง) จึงตกต่ำลงไป ต่างจากสถานะเมืองนครศรีธรรมราชสมัยพระยานครฯ (น้อย) ได้รับการยกให้อำนาจกว้างขวางมากขึ้น จะเห็นได้ว่า การเพิ่มหรือลดปริมาณอำนาจของหัวเมืองใหญ่เหล่านั้นขึ้นอยู่กับตัวเจ้าเมือง สถานการณ์ และนโยบายของส่วนกลางที่จะกำหนดตามความเหมาะสม

ครั้นปี พ.ศ.2365 พม่าได้มีหนังสือชักชวนพระยาไทรบุรีเป็นกบฏ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้มีท้องตราเรียกพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) เข้ามายังกรุงเทพฯ แต่พระยาไทรบุรีก็ไม่ทำตาม เจ้าพระยานครฯ แจ้งให้พระยาไทรบุรีเอาเงินส่วย รังนกของหลวงจัดซื้อข้าวเตรียมคนและเรือไว้ให้พร้อมหากพม่าจะยกมากระทำแก่เมืองปักษ์ใต้จะได้ช่วยกันอุดหนุนช่วยกันรบพุ่งทันทั่วทั้งที่ แต่เมื่อพระยานคร (น้อย) ให้เรือลงไปปรับบรรทุกเสบียงก็ไม่ได้เสบียง เจ้าพระยานครฯ จึงยกทั้งทัพบกและเรือเข้าตีเมืองไทรบุรีไว้⁶⁴ กรมพระราชวังบวรมหาดิศัยพลเสพย์ ในฐานะผู้ควบคุมดูแลหัวเมืองทางใต้โดยตรง น่าจะมีส่วนสนับสนุนพระยานครฯ (น้อย) ดีชิงเอาเมืองไทรบุรี⁶⁵ (สาวิตรี สุวรรณสถิตย์, 2516: 12) ทั้งนี้ เพราะกรมพระราชวังบวรมหาดิศัยพลเสพย์ได้รับผลประโยชน์พิเศษจากภาษีอากรจากเมืองไทรบุรี (ลินจง สุวรรณโกสิน, 2551: 22-23) และเจ้าพระยานครฯ คอยส่งข่าวสารเรื่องราวต่างๆ ที่เกี่ยวกับการจัดแจงปกครองเมืองไทรบุรีให้

⁶³ ข้าหลวง คือ คนที่ถือท้องตราไปหัวเมือง (แบรดเลย์, 2514: 69)

⁶⁴ ...ด้วยพระยาไทรภักดีราชการไม่เชื่อตรงต่อกรุงเทพฯ และเมื่อ ณ ปีมะเส็ง ตรีศก บอกรับราชการออกไปว่าอ้ายพม่าจะยกมากระทำแก่เมืองปากใต้ ให้พระยาไทรจัดซื้อข้าวเตรียมคนและเรือไว้ให้พร้อมจะได้อุดหนุนช่วยกันรบพุ่งทันทั่วทั้งที่ พระยาไทรหาทำตามท้องตราไม่ หลีกตัวลงไปอยู่ ณ ที่มะระโมะ แม่น้ำมีราชการมาก็จะเสียเมืองไทร พระยานครมิไว้ใจกลงไปป้องกันรักษาเมืองไทร พระยาไทรเป็นคนผัดผ่อนลงไปอยู่ ณ เมืองเกาะหมาก... (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน สงบ ส่องเมือง, 2518: 200)

⁶⁵ นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2365 เป็นต้นมา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนยศพระยานครขึ้นเป็น เจ้าพระยาศรีธรรมโศกราช ชาติเดโชไชยมไหสุริยา อภัยพิริยะปรากรมพาหุ เจ้าพระยานครศรีธรรมราช พระราชทานเมืองไทร เมืองประจักษ์ขึ้นแก่เมืองนคร ให้เจ้าพระยานครฯ (น้อย) เป็นผู้สำเร็จราชการจัดการปกครองดูแลรักษาเมืองไทรบุรี (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน สงบ ส่องเมือง, 2518: 200)

พระองค์ทราบเสมอ ความสัมพันธ์อันดีระหว่างกรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์กับเจ้าพระยาฯ (น้อย) จึงมีส่วนทำให้เมืองนครศรีธรรมราชอยู่ในสถานะดีกว่าเมืองสงขลา ดังปรากฏข้อความในหนังสือ นายสังข์ จางวางมหาดเล็ก พระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณฤกษ์ ความตอนหนึ่งว่า ...เมือง นครนี้อยู่ในละอองธุลีพระบาทกับกรมหมื่นศักดิ์พลเสพ ได้ช่วยว่ากล่าวอยู่ดีกว่าฝ่ายสงขลาสักสิบ ส่วนอีก... (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน เพียงแข พงษ์ศิริบัญญัติ, 2522: 73) นอกจากนี้ เจ้าพระยาฯ (น้อย) เป็นผู้ที่กว้างขวางในหมู่ชาวต่างประเทศสมัยนั้น ดังจะเห็นได้ว่า เจ้าพระยาฯ (น้อย) ได้ติดต่อกับอังกฤษโดยเขียนจดหมายโต้ตอบซึ่งกันและกัน เกี่ยวกับเรื่องราวต่างๆ ที่ เกิดขึ้นอยู่เสมอ (อริยา เสถียรสุด, 2514: 105) สืบมาแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงตั้งพระเจ้านบวรวงศ์เธอกรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ซึ่งทรงบัญชาการกรมกลาโหมให้ดำรง ตำแหน่งพระมหาอุปราช เพื่อเป็นบำเหน็จที่ได้เป็นกำลังอุดหนุนให้พระราชวงศ์และเสนาบดียก ถวายราชสมบัติแก่พระองค์ แทนที่จะทรงมอบตำแหน่งพระมหาอุปราชแก่เจ้าฟ้ามงกุฎ (ดำรงรา ชานุภาพ, 2514: 93, ณรงค์ พ่วงพิศ, 2552: 144) พระเจ้านบวรวงศ์เธอกรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ยังคง สนับสนุนเจ้าพระยาฯ (น้อย) เหมือนเดิม

อังกฤษพยายามเข้ามามีอิทธิพลใน พม่า และหัวเมืองมลายูตอนใต้ ซึ่งอยู่บริเวณใกล้เคียง กับไทย เพราะครั้งนั้นบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษปรารถนาจะควบคุมฝั่งทะเลทั้งสองด้าน จึงได้ขอเช่าดินแดนตรงข้ามเกาะปีนัง ที่เรียกว่า มณฑลเวลส์เลย์⁶⁶ (Province of Wellesley) เพื่อหวัง ผลประโยชน์ทางการค้าบริเวณแหลมมลายู แต่เวลานั้นเมืองมะละกายังเป็นของฮอลันดา เมือง สิงคโปร์ก็ยังเป็นเขตแดนของฮอลันดาเมืองมัวซึ่งเป็นอิสระอยู่ทางปลายแหลมมลายู อีกทั้งตั้งแต่ไทย ติได้เมืองไทรบุรีแล้ว พ่อค้าอังกฤษซึ่งทำมาค้าขายอยู่ที่เกาะหมาก (ปีนัง) และมณฑลเวลส์เลย์ซึ่ง ตั้งอยู่ฝั่งตรงข้ามเมืองไทรบุรี ต้องประสบความลำบาก และต้องจ่ายภาษีนำเข้าสินค้าจำนวนมากจาก เมืองไทรบุรี หลังจากพระยาฯ ติได้เมืองไทรบุรี เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแฉ่น) ซึ่งไม่ต้องการอยู่ ภายใต้อำนาจของชาตินอกศาสนา ตามอย่างความคิดของผู้นับถือศาสนาอิสลามทั่วไป (ลินจง สุวรรณโกสิน, 2551: 130) จึงหลบหนีไปขอพึ่งอังกฤษ อยู่ ณ เมืองเกาะหมาก เพื่อหวังเป็นพันธมิตร กับอังกฤษ และขอให้ช่วยเหลือเมืองไทรบุรีเป็นอิสระ อย่างไรก็ตาม ไทยก็ต้องเผชิญการต่อต้าน

⁶⁶ ภาษามลายูเรียกว่า สมารังไพร (Seberrang Perai) หรือไทยเรียกว่า เมืองแปไพร เป็นดินแดนของเมืองไทรบุรี ตั้งอยู่ติดทะเลตรงข้ามเกาะปีนัง อังกฤษขอเช่าสมารังไพรจากไทรบุรี เมื่อวันที่ 8 ก.ค. พ.ศ.2343 โดยจ่ายเงิน จำนวน 2,000 เหรียญ พร้อมค่าเช่าอีกปีละ 4,000 เหรียญ จนกว่าอังกฤษจะออกจากปีนังและสมารังไพร เซอร์ จอร์จ มิช ผู้ว่าราชการปีนัง ขณะนั้นได้เรียกดินแดนสมารังไพรใหม่ว่า “โปรวินซ์ เวลส์ลีย์” เพื่อเป็นเกียรติแก่ มาร์ควิส เวลส์ลีย์ ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษขณะนั้น (ลินจง สุวรรณโกสิน, 2551: 71)

อำนาจปกครองเมืองไทรบุรีเรื่อยมา อาทิ ครั้งตณกู มหะหมัด ตณกูโยโส แขนกนายไพร่ มีชื่ออยู่ ณ เมืองไทรบุรี กลับคบคิดกับคฤมสมุทรพรก่การกระด้างกระเดื่องในวันถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาวัน ตรุษ พระยานครฯ (น้อย) ทราบลวงหน้าตั้งแต่เริ่มก่อตัว และ ได้จัดกองทัพเข้าตี กลุ่มแขกผู้ต่อต้าน ไม่ทันรู้ตัว จึงสามารถชนะได้โดยง่าย (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน สงบ สงเมือง, 2518: 199) และได้รับความดีความชอบโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ผู้สำเร็จราชการ เมืองไทรบุรีตั้งแต่นั้นมา อย่างไรก็ตาม เจ้าพระยานครฯ มีตำแหน่งยิ่งใหญ่และอำนาจกว้างขวาง เฉพาะในหัวเมืองปักษ์ใต้ แต่เมื่ออยู่ต่อหน้าพระพักตร์พระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพฯ เจ้าพระยานครฯ ก็ อยู่ในฐานะเป็น “ผู้น้อย” ที่จะต้องแสดงความเคารพอ่อนน้อม ดังที่ครั้งหนึ่งเจ้าพระยานครฯ (น้อย) จี๊ไปที่เลขาผู้ติดตามและ กล่าวกับนายอับเบตสันในดัวร์บาร์ (Durbar) ความว่า ...ข้าพเจ้าเป็นผู้ ยิ่งใหญ่ มีตำแหน่ง และถูกขนานนามว่าราชา⁶⁷ แต่ในราชสำนักข้าพเจ้าต้องหมอบคลานเหมือน ชายคนที่ อยู่ข้างหน้าท่าน... (ชัยวัน พรประสิทธิ์, 2551: 34)

หลังจากเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ยกกองทัพลงไปเมืองแปะระ เพื่อช่วยให้รายามูดาเป็นใหญ่ ในเมืองแปะระ และการขยายอำนาจของเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ไปยังเมืองไทรบุรีครั้งนั้น นอกจาก ทำให้การติดต่อค้าขายต้องหยุดชะงักแล้ว ยังเป็นแรงผลักดันให้พลเมืองมลายูต้องหลบหนี ไปใช้ ชีวิตปล้นสดมภ์เยี่ยงโจรสลัด (ลินจง สุวรรณโกติน, 2551: 168-169) คนข้างอังกฤษที่เกาะปีนังยิ่ง หวาดหวั่นเกรงไทยจะแผ่อำนาจต่อไปอีก อังกฤษจึงได้มอบหมายให้ จอห์น ครอเฟิด (John Crawford) เข้ามายื่นเจรจาเพื่อขอให้ไทยแก้ไขวิธีเก็บภาษีอากรโดยลดหย่อนภาษีแก่พ่อค้าอังกฤษที่ เข้ามาค้าขาย และขอให้เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) กลับมาครองเมืองไทรบุรีดังเดิม ครั้งนั้นไทย ยินดีจะลดหย่อนภาษีให้ หากอังกฤษช่วยจัดหาเครื่องศัตราวุธเพื่อต่อสู้กับพม่า ส่วนเรื่องคืนเมือง ไทรบุรี ทั้งกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์ศิลปเสพย์ และเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ซึ่งมีส่วนได้ส่วนเสีย ผลประโยชน์ในดินแดนเมืองไทรบุรีอยู่มาก ได้แสดงท่าทีคัดค้านและขัดขวางอย่างเต็มที่ (ลินจง สุวรรณโกติน, 2551: 20, 51) สุดท้ายอังกฤษมิได้จริงใจเป็นธุระจัดหาเครื่องศัตราวุธเพื่อสู้กับพม่า และต้องการแต่ประโยชน์ของตนฝ่ายเดียว ไทยจึงปฏิเสธความประสงค์ทั้งสองข้อของอังกฤษ

ในปี พ.ศ.2366 ฝ่ายเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ไม่ละความพยายามที่จะกลับมาครองเมือง ไทรบุรี จึงให้คนถือหนังสือไปขอสวามิภักดิ์พม่า และขอกองทัพมาช่วยตีเมืองไทรบุรีคืนจากไทย โดยแจ้งว่าเจ้าเมืองมลายูหลายเมืองที่อยู่ใกล้เคียงจะมาช่วยรบด้วย อังกฤษทราบความและรับจะเป็น

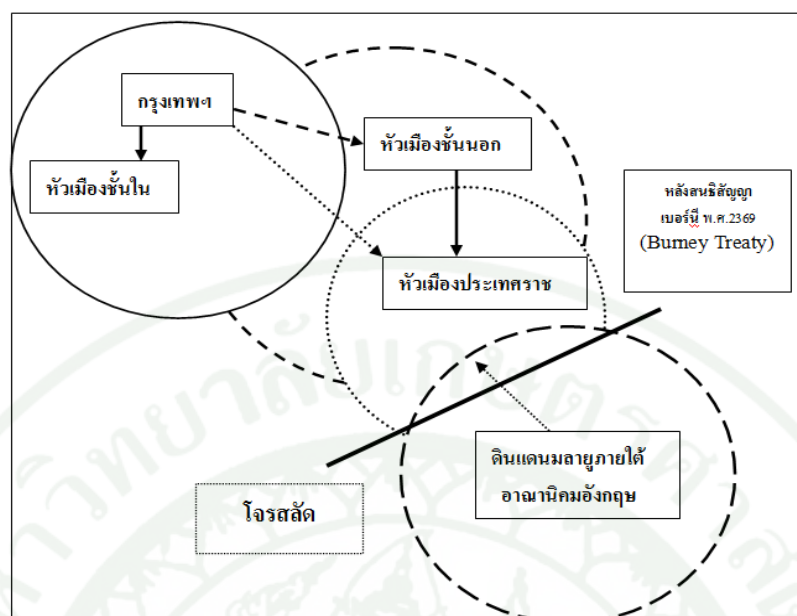
⁶⁷ ชาวคริสต์พื้นเมืองในกรุงเทพฯ มักจะเรียกเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ว่า “กษัตริย์แห่งลิเกอร์” (Raja of Ligor) (ลินจง สุวรรณโกติน, 2551: 219)

คนกลางใกล้เคียง ประกอบกับในเวลานั้น อังกฤษได้ประกาศสงครามกับพม่า อังกฤษที่เกาะหมาก จึงมอบหมายให้ เจมส์ โลว์ (James Low) ถือหนังสือไปแจ้งแก่เจ้าพระยาฯ (น้อย) เพื่อขอเมือง ไทรบุรีคืนแก่เจ้าพระยาไทรบุรี และชักชวนไทยร่วมทำสงครามกับพม่า ฝ่าย จอห์น ครอเฟิด (John Crawford) ซึ่งเป็นเรสซิเดนต์อยู่ที่เมืองสิงคโปร์ ได้มีหนังสือไปแจ้งแก่เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) อีกทางหนึ่ง แต่ไทยยังมีทัศนคติสนใจประการใด เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตเสียก่อน ต่อมาอังกฤษได้ร่วมลงนามในสนธิสัญญากับฮอลันดา (The Anglo Dutch Treaty of 1824) ส่งผลให้บริษัทอินเดียตะวันออก (Honorable East India Company⁶⁸) ของ อังกฤษเข้ามามีอิทธิพลตั้งแต่บริเวณแหลมมลายูเหนือสิงคโปร์ทั้งหมด ส่วนบริเวณใต้สิงคโปร์ลงไปอยู่ภายใต้อิทธิพลของฮอลันดา⁶⁹ บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษจึงสามารถก่อตั้งศูนย์กลาง การการค้า คือ สเตรตส์เซตเทิลเมนต์ (Straits Settlements) ประกอบด้วย เกาะปีนัง (เกาะหมาก) สิงคโปร์ และ มะละกา อังกฤษกำหนดให้ที่ปีนังหรือเกาะปริงซ์ออฟเวลส์⁷⁰ (Prince of Wales) เป็น ที่ตั้งของรัฐบาล โดยข้าหลวงที่ส่งมาปกครองต้องขึ้นตรงต่อข้าหลวงใหญ่ของอังกฤษที่อินเดีย

⁶⁸ อำนาจอิทธิพลของบริษัทแห่งนี้มีมากถึงขั้นสามารถประกาศสงคราม เพื่อปราบปรามราชาพระเจ้าแผ่นดินซึ่ง มิได้นับถือศาสนาคริสต์นได้ (จอร์ สุขพานิช, 2524: 125)

⁶⁹ เมื่ออังกฤษปราบพระเจ้าันโปเลียนสำเร็จใน พ.ศ.2358 จึงตกลงแบ่งบันอาณานิคมทางทวีปเอเชียกันใหม่กับ ประเทศฮอลันดา อังกฤษคืนหมู่เกาะชวาให้กับฮอลันดา และคืนสุมาตราให้ฮอลันดา ทั้งนี้ฮอลันดาก็ยอมยกกรรมสิทธิ์มะละกาให้กับอังกฤษ และยอมไม่คัดค้านการตั้งเมืองสิงคโปร์ของอังกฤษ โดยยึดเส้นศูนย์สูตร (Equator) เป็นเส้น แบ่งอิทธิพลระหว่างประเทศทั้งสอง อังกฤษจึงมีเกาะปีนัง เกาะสิงคโปร์ และรัฐมะละกาไว้ในอำนาจแต่ พ.ศ.2367 (สุภาภรณ์ ตันศลารักษ์, 2520: 86)

⁷⁰ เกาะปริงซ์ ออฟ เวลส์ มีดินแดนเป็นทางยาว 10 ไมล์ และกว้าง 3 ไมล์ เป็นส่วนของเมืองไทรบุรี เมื่อแรก อังกฤษเข้ามาปกครองนั้น พื้นที่นี้เป็นเพียงป่าทึบและไม่มีผู้คนอาศัยอยู่เลย ตั้งแต่ปี 2365 ไพร่บ้านพลเมืองไทรบุรี ที่ยินยอมอยู่ในความคุ้มครองของอังกฤษ ต่างพากันหลบหนีเข้ามาอยู่ในเกาะปริงซ์ออฟ เวลส์ (ลินจง สุวรรณ โกลิน, 2551: 250)

ภาพที่ 8 ภาพจำลองลักษณะอาณาปกครองแผ่นดินหลังสนธิสัญญาเบอร์นี พ.ศ.2369

ปริณทณอาณาของไทและอังกฤษจึงทับซ้อนกัน ไทอาศัยมูลนายสองท่านแบ่งกันดูแล ท้องที่บรรดาหัวเมืองประเทศราชมลายู กล่าวคือ เจ้าพระยาานครฯ (น้อย) เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช กำกับดูแลเมืองไทรบุรี และ เมืองกลันตัน พระยาวิเชียรคีรี (เถี้ยนเส้ง) เจ้าเมืองสงขลา ควบคุมเมือง ปัตตานี (หัวเมืองแขกทั้ง 7) และเมืองตรังกานู อย่างไรก็ตาม เมืองไทรบุรีตั้งอยู่ห่างไกลราชธานี อีก ทั้งตั้งอยู่ใกล้กับ สเตรตส์ เซตเทิลเมนต์ (Straits Settlements) ซึ่งอังกฤษจัดตั้งขึ้นเพื่อเป็นเมือง ศูนย์กลางค้าขายในดินแดนแถบนี้ ครั้นเจ้าพระยาานครฯ (น้อย) ได้ขับไล่เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแฉง รัน) ออกจากเมืองไทรบุรี และได้สนับสนุนบุตรชาย คือ พระยาไทรบุรี (แสง) เป็นเจ้าเมือง และ พระวิจิตรไกร (นุช) เป็นผู้ช่วยเจ้าเมือง ทั้งๆ ที่ไพร่บ้านพลเมืองไทรบุรีส่วนใหญ่เป็นแขก เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแฉง รัน) ฉวยโอกาสก่อเหตุวุ่นวายขึ้นในเมืองไทรบุรีหลายครั้งซึ่งส่งผลกระทบ กับการค้าของอังกฤษ ข้างกองทัพกรุงเทพฯ ยกมาจัดแจงรักษาความสงบเรียบร้อยได้เพียงชั่วคราว ชั่วคราวเท่านั้น ส่วนอังกฤษมีความหวาดหวั่นจากการขยายอำนาจของเจ้าพระยาานครฯ (น้อย) ไท กับอังกฤษจึงได้บรรลุข้อตกลงร่วมกันในสนธิสัญญาเบอร์นี (Burney Treaty) ในปี พ.ศ.2369 เป็น เหตุให้ทั้งสองมีพันธะผูกพันใช้อำนาจอปกครองแผ่นดินร่วมกัน กล่าวคือ มาตรา 13 ของสนธิสัญญา เบอร์นี อังกฤษต้องจัดแจงไม่ให้พระยาไทรบุรี (ปะแฉง รัน) กับบ่าวไพร่ไปรบกว้นทำอันตรายสิ่ง หนึ่งสิ่งใด ณ เมืองไทร และเมืองอื่นๆ ซึ่งขึ้นกับเมืองไทรบุรี หากผิดสัญญาดังกล่าวอังกฤษต้องเสีย ภาษีข้าวเปลือก และข้าวสารที่เมืองไทรเหมือนแต่ก่อน (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน

ทวิศศักดิ์ ล้อมลิ้ม, 2515) ฝ่ายไทยสัญญาว่าจะไม่รุกรานรัฐมลายูอื่นๆ ประกอบกับช่วงระยะเวลานั้น อังกฤษรบชนะพม่าแล้ว⁷¹ ความหวาดระแวงระหว่างไทยกับอังกฤษจึงยุติลง ไทยและอังกฤษต่างได้ประโยชน์ทั้งสองฝ่ายเพราะการอันจะเป็นประโยชน์เมืองไทย ก็เป็นประโยชน์แก่เมืองอังกฤษด้วย เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (หอสมุดวชิรญาณ, 2466: 56)

อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่เจ้าพระยาฯ (น้อย) ยกทัพเข้ายึดครองเมืองไทรบุรี ไพร่บ้านพลเมืองมลายูเป็นจำนวนมากจากเมืองไทรบุรี ได้อพยพเข้ามาและทำการเพาะปลูกข้าว ทำให้มีเสบียงอาหารในเกาะปริงซ์ ออฟ เวลส์ (ปีนัง) มากขึ้น (ลินจง สุวรรณโกสิน, 2551: 250) อังกฤษยินดีที่จะรับชาวมลายูเหล่านั้นเข้ามาอาศัยในเขตแดนของตน แต่ฝ่ายไทยกลับต้องเผชิญกับการต่อต้านอำนาจเรื่อยมา นอกจากอังกฤษไม่ให้ความร่วมมือจับกุมตัวเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) มาลงโทษ ยังปรากฏว่า เมื่อเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) และบุตรหลานร่วมก่อการเพื่อช่วงชิงเมืองไทรบุรี นอกจากไพร่บ้านพลเมืองแกลงในเมืองไทรบุรีจะร่วมมือด้วยแล้ว ไพร่บ้านพลเมืองแกลงในหัวเมืองใกล้เคียง และส่วนหนึ่งที่หลบหนีอยู่ในแดนอังกฤษ มักถูกชักชวนเข้าร่วมเป็นสมัครพรรคพวกกระด้างกระเดื่องทุกครั้ง โดยเฉพาะสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2367-2394) เมืองไทรบุรีได้กลายเป็นจุดศูนย์กลางความวุ่นวายในดินแดนหัวเมืองปักษ์ใต้ถึง 2 ครั้ง คือ ในปี พ.ศ.2374 และในปี พ.ศ.2381 หลังจากสมเด็จพระศรีสุลาลัยพระราชชนนีในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต เจ้าพระยาฯ พระยาสงขลา และบรรดาเจ้าบ้านการเมืองส่วนใหญ่ต่างเข้าร่วมงานพระบรมศพสมเด็จพระศรีสุลาลัย⁷² เปิดช่องโอกาสให้ตนก่อกวนก่อกบฏ แยกซึ่งมีเชื้อสายเป็นวงศ์เดียวกันกับเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) อดีตเจ้าเมืองไทรบุรี ได้สมคบคิดเกลี้ยกล่อมบรรดาแกลงในเมืองไทรบุรีที่ยังคงนับถือพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) และโจรสลัดแขก ชื่อ หวันมาลีให้เข้าร่วมกับสมัครพรรคพวกพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) โดยได้แจกหนังสือชักชวนพวกชาวนา และผู้เช่าที่ดินทำกินในดินแดน มณฑลเวลส์เลย์ ของอังกฤษ ให้จับอาวุธขึ้นต่อสู้กับ

⁷¹ ปีที่พม่าเสียเอกราชครั้งแรกนั้น ตรงกับ เดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. 1826 แต่ในเดือนกุมภาพันธ์ ไทยยังนับเป็น พ.ศ. 2368 อยู่ จะนับเป็น พ.ศ.2369 ตั้งแต่วันที่ 13 เมษายน เป็นต้นไป (สุภาภรณ์ ดันศลารักษ์, 2520: 180)

⁷² ณ วันอังคาร แรม 3 ค่ำ เดือน 11 เพลา 3 ยาม จุลศักราช 1199 ปีระกา นพศก ตรงกับวันที่ 17 ตุลาคม พ.ศ.2380 สมเด็จพระพันปี กรมศรีสุลาไลยเสด็จสู่สวรรคาลัย (ทิพทรงสมหาโกษาธิบดี, 2547: 72) ต่อมา ณ วันอาทิตย์ ขึ้น 13 ค่ำ เดือน 6 ปีจอ สัมฤทธิศก จุลศักราช 1200 เพลาบาย ตรงกับวันที่ 6 พฤษภาคม พ.ศ.2381 (คล้อย ทรงบัณฑิตย์, 2507: 114) สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว พระญาติประยูรวงศ์ ข้าทูลละอองฯ ฝ่ายหน้า ฝ่ายใน พระสงฆ์ คณะคามวาสี พระสงฆ์ราชาคณะอรัญวาสี พร้อมกันถวายพระเพลิงพระบรมศพ (คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยและจัดพิมพ์เอกสารประวัติศาสตร์และโบราณคดี สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2536: 184)

ผู้ปกครองของไทยในเมืองไทรบุรี อังกฤษได้นำเรือรบมาช่วยปิดปากน้ำเมืองไทรบุรีทั้งสองครั้ง ดังปรากฏในหนังสือเจ้าพระยาพระคลังถึง เซอร์เจมส์ บรู๊ค (Sir James Brooke) ทูตอังกฤษเข้ามาเจรจาเมื่อปี 2393 ความว่า ...เจ้าเมืองเกาะหมากได้ให้มาช่วยเจ้าพระยานครศรีธรรมราช เอากำปั่นมาปิดปากน้ำเมืองไทรไว้ทั้ง 2 ครั้ง เราก็ดำเนินหนังสือไปถึงเจ้าเมืองเกาะหมาก ขอบใจเจ้าเมืองเกาะหมากเป็นอันมาก... (หอสมุดวชิรญาณ, 2466: 56) แม้ว่าไทยใช้ความพยายามแก้ไขทุกวิถีทาง และอังกฤษได้ออกประกาศและโดยวิธีอื่นๆ เพื่อป้องกันการเคลื่อนไหวกว แต่ไม่สามารถยับยั้งแขกไทรบุรี และในดินแดนใกล้เคียงได้มิให้การรวมตัวกันกระด้างกระเดื่องได้ (ชัยวัน พรประสิทธิ์, 2551: 201) จนกระทั่งปี พ.ศ.2384 เมื่อเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) กลับมาครองเมืองไทรบุรีที่ถูกลดขนาดและแบ่งท้องที่ปกครองใหม่ สถานการณ์บ้านเมือง ปักข์ได้จึงสงบเรียบร้อยเรื่อยมาจนสิ้นสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวคงถือธรรมเนียมการปกครองแผ่นดินที่นิยมมีหัวเมืองชาวต่างชาติ ศาสนาอยู่ในพระราชอาณาจักร (ราชาธิราช) สมัยนั้นอาวุธยุทโธปกรณ์ เครื่องทุนแรงต่างๆ ยังไม่ทันสมัย รัฐต้องอาศัยแรงงานคนเป็นกำลังสำคัญต่อผู้ข้าศึกสร้างความมั่นคงของพระราชอาณาจักร และขับเคลื่อนความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจของมูลนาย (สุทธิณี จันทรรัตน์, 2530: 69) รัฐจำเป็นต้องวางระเบียบแบบแผนในการควบคุมดูแลกำลังคนเพื่อเสถียรภาพความมั่นคงหลักการปกครองแผ่นดิน 2 ประการ ที่ถือปฏิบัติสืบต่อกันมา คือ พระราชอาญาสิทธิ์ของพระเจ้าแผ่นดิน และการที่บังคับให้บรรดาชายฉกรรจ์มีหน้าที่ต้องเป็นทหารสำหรับช่วยรักษาบ้านเมือง (ดำรงราชานุภาพ, 2471: 28) พระเจ้าแผ่นดินจัดวางตำแหน่งสมุหนายก สมุหพระกลาโหม และโกษาธิบดีแบ่งเป็นท้องที่รับผิดชอบไพร่พล ตลอดจนแบ่งเบาพระราชภาระดูแลหัวเมืองในพระราชอาณาจักร

การบริหารราชการแผ่นดินในส่วนหัวเมืองต่างๆ ปกครองอย่างระบบกินเมือง ส่วนกลางจะไม่ค่อยเข้าไปก้าวก่ายการปกครองภายในหัวเมือง ส่วนกลางบังคับบัญชาราชการแผ่นดินหรือสั่งการโดยอาศัยหนังสือสารตราแจ้งไปยังเจ้าเมืองในหัวเมืองต่างๆ เท่านั้น บรรดาหนังสือ หรือใบบอกที่เจ้าเมืองต่างๆ แจ้งผ่านเสนาบดีเข้ามายังส่วนกลางจะรวมอยู่ที่ “ศาลาลูกขุน” ซึ่งเป็นที่ประชุมของคณะขุนนางผู้ใหญ่ หรือ “ลูกขุน ณ ศาลา” ทำหน้าที่เป็นคนกลางประสานระหว่างส่วนกลางกับหัวเมืองต่างๆ (Co-ordinate the Central Administration) คณะลูกขุน ณ ศาลา ต้องประชุมปรึกษาราชการกันที่พระราชวัง ทุกวัน ก่อนนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระเจ้าแผ่นดิน ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2514ข: 346-347) อธิบายเรื่องนี้ไว้ ตอนหนึ่งความว่า

...ลูกขุนศาลหลวง (ศาลาลูกขุนนอก) หมายความว่า ข้าราชการแผนกตุลาการ ลูกขุน ณ ศาลา หมายความว่า ข้าราชการฝ่ายธุรการ ประชุมปรึกษาและบัญชาราชการบรรดาอยู่ในวงอำนาจหน้าที่ทั้ง 3 แห่ง เสร็จแล้วต่างเข้าไปเฝ้าฯ เป็นการประชุมพร้อมกันที่ในท้องพระโรง พระเจ้าแผ่นดินออกประทับเป็นประธาน นำข้อราชการขึ้นกราบบังคมทูล ทรงปรึกษาและบังคับบัญชาราชการเป็นชั้นชี้ขาดด้วยพระราชโองการ...

ในยามปกติ อำนาจปกครองบ้านเมืองแต่ละแห่งขึ้นอยู่กับเจ้าเมือง ส่วนกลางมีอำนาจเบาบาง เพราะเสนาบดีหรือขุนนางจะออกไปตรวจตราการปฏิบัติงานของเจ้าเมือง ก็ต่อเมื่อจะทำสงครามหรือมีการกบฏขึ้นในดินแดนเหล่านี้ (นิศรานุกิตติวงศ์ และ ดำรงราชานุภาพ, 2505: 225) ดังนั้น ช่วงราชการศึกสงคราม จึงเหมาะสมที่จะศึกษาศักยภาพการเกณฑ์ไพร่พลไปสู้รบ ซึ่งเป็นอำนาจส่วนหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีราชการศึกสงครามอยู่หลายครั้ง แต่ราชการศึกกระงับเหตุกระด้างกระเดื่องเมืองไทรบุรี พ.ศ.2381 ขณะนั้นส่วนกลางอาศัยเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชและเมืองสงขลา เป็นผู้ใหญ่ออกกำกับดูแลบรรดาหัวเมืองปักษ์ใต้ และหัวเมืองประเทศราชมลายู เจ้าพระยาฯ (น้อย) เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชกำกับ ดูแลเมืองไทรบุรีและ เมืองกลันตัน พระยาวิเชียรคีรี (เถี้ยนเส้ง) เจ้าเมืองสงขลา ดูแลเมืองปัตตานี (หัวเมืองแขกทั้งเก้า)และเมืองตรังกานู เหตุการณ์ครั้งนี้ แสดงให้เห็นการใช้อำนาจปกครองแผ่นดิน แม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงว่ากล่าวให้เจ้าพระยาฯ (น้อย) กับพระยาสงขลาตั้งแต่อยู่ที่กรุงเทพฯ ครั้นออกไป กลับถือเปรียบท้องที่กัน จนต้องยกกองทัพจากกรุงเทพฯ ออกไปจัดแจง ดังพระราชกระแสตอนหนึ่งความว่า (อุดมสมบัติ, 2505: 143)

...การไม่พอที่จะให้ป่วยงานรู้พลมากมายจนถึงอย่างนี้เลย ถ้าช่วยกันทำเสียแต่ที่แรกก็จะแล้วเสียแล้ว นี่คอยถือเปรียบรื้อกันวุ่นวานไขว่อยู่เปล่าๆ จนอ้ายแขกมันทำเอาข้างสงขลายับเยิน แล้วก็ยังไม่ช่วยกัน ต้องให้ร้อนถึงทัพใหญ่ยกออกมา เอาให้ป่วยงานรู้พลเสียอาหารจนได้...

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องเผชิญกับสถานการณ์คับขันซึ่งกระทบต่อความมั่นคงของพระราชอาณาจักร ทั้งปัญหาเมืองไทรบุรี เมืองกลันตัน การปราบปรามฝิ่น และการรักษาเสถียรภาพหัวเมืองปักษ์ใต้ภายหลังการอสัญกรรมของเจ้าพระยาฯ (น้อย) ดังปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงกระบวนการแสวงหาอำนาจ และรักษาอำนาจในโลกความเป็นจริง

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้อำนาจปกครองแผ่นดินอย่างไร

รูปแบบความสัมพันธ์ภายในอาณาจักร เป็นตัวกำหนดตำแหน่งและอำนาจหน้าที่ในโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดิน ธรรมเนียมการปกครองสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ความสำคัญกับการยอมรับหรือยินยอมอยู่ภายใต้ความสัมพันธ์ “ฉันผู้ใหญ่กับผู้น้อย”

(Superior-Inferior) กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อยู่ในตำแหน่งผู้ยิ่งใหญ่ในพระราชอาณาจักร ซึ่งประกอบด้วยเจ้าบ้านการเมืองต่างๆ พระองค์ทรงไว้ซึ่งอำนาจแต่งตั้งเจ้าบ้านการเมือง เพื่อให้บรรดา เจ้าบ้านการเมืองในพระราชอาณาจักรยอมรับที่จะอยู่ร่วมกันตามลำดับชั้น (hierarchical) อย่างที่เรียกว่า ผู้ใหญ่กับผู้น้อย หรือผู้ที่มีอำนาจเหนือเจ้าเมืองเล็กๆ หรือผู้มีอิทธิพลท้องถิ่นใกล้เคียงรอบๆ ความสัมพันธ์ลักษณะดังกล่าวแผ่ไปทุกระดับจนถึงยอดของปิรามิด คือ พระเจ้าแผ่นดิน (ธงชัย วินิจจะกุล, 2545: 75, ชุศัศดิ์ ภัทรกุลวณิช, 2556: 139-140) บรรดาเจ้าบ้านการเมืองต่างๆ มีหน้าที่เป็นตัวแทนพระเจ้าแผ่นดินในการดูแลผลประโยชน์ซึ่งรวมถึงผลประโยชน์ส่วนตัวของเจ้าบ้านการเมืองด้วย อย่างไรก็ตาม บ้านเมือง แห่งใดที่ตั้งอยู่ไกลจากเมืองศูนย์กลางอาณาจักร เจ้าบ้านการเมืองเหล่านั้นยังมีอำนาจหรือสิทธิขาด การผูกสัมพันธ์ทางเครือญาติจึงเป็นวิธีการหนึ่งของชนชั้นปกครองในการสร้างความไว้วางใจระหว่างกัน เชื่อมแน่นแสวงหาอำนาจหรือรักษาอำนาจร่วมกันนั้นเพื่อรักษาผลประโยชน์ของชนชั้นปกครองไว้ด้วยกัน

ตารางที่ 1 ลักษณะความสัมพันธ์กันผู้ใหญกับผู้หนึ่งที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ

ลำดับ	สถานภาพ	
	ผู้ใหญ่	ผู้น้อย
1.	สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว เจ้าแผ่นดิน (ราชาธิราช)	เจ้าบ้านการเมือง/ขุนนาง /แม่ทัพนายกอง (ผู้รักษาแผ่นดิน)/ข้า (รับใช้-ผู้วิชัย) เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมเจ้าพระยาบวร พระยาสงขลา พระยาไชยา พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา ฯลฯ
2.	แม่ทัพใหญ่ /นายกอง พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา	ลูกกอง เจ้าพระยาบวรราช/พระยาวิจิตรณรงค์/ พระราชรินทร์
3.	มูลนาย / ตัวนาย /นาย/แขกตัวนาย/ นายแขก/เจ้านายเก่า เจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยาบวร พระยาสงขลา	อ้ายบ่าวไพร่/ อ้ายบ่าว/ บ่าวไพร่ในสังกัด
4.	เจ้าบ้านการเมือง เจ้าพระยาบวร (นครศรีธรรมราช) พระยาสงขลา (เมืองสงขลา) พระยาเพชรบุรี (เมืองเพชรบุรี) ฯลฯ	ไพร่บ้านพลเมือง เมืองไทรบุรี เมืองกลันตัน เมืองปัตตานี (แขก 9 หัวเมือง) /นายมุเกม ฯลฯ

ตารางที่ 1 (ต่อ)

ลำดับ	สถานภาพ	
	ผู้ใหญ่	ผู้น้อย
5.	ข้าหลวง หลวงสรเสนี หลวงโกษาอิศihak พระยาเพชรบุรี	เจ้าบ้านการเมืองแขก พระยาปลัด/ ตนกูปลาส/ พระยาบาโย
6.	มารดาพระเสนหามนตรี ท่านผู้ใหญ่ อิน (ณ บางช้าง)	พระยาพัทลุง/ พระเสนหามนตรี/ นายฤทธินายเวร มหาดเล็ก
7.	นายมุแกม	ครัวแขก/ ไพรบ้านพลเมือง

ความห่างไกล การเดินทางและติดต่อสื่อสารไม่สะดวก ทำให้ศูนย์กลางอาณาจักรใช้อำนาจได้อย่างจำกัดและเบาบางในบริเวณหัวเมือง เมื่อมีอำนาจจริงๆ ตลอดดินแดนไม่ได้ ศูนย์กลางอาณาจักรอาศัยพิธีกรรมเป็นสัญลักษณ์แสดงความเป็นเจ้าของดินแดนเหล่านั้นแทน โดยตั้งตำแหน่งเจ้าเมือง บรรดาเจ้าเมืองต้องส่งเครื่องบรรณาการและส่วยตอบแทนแก่ส่วนกลางเพื่อแลกกับความคุ้มครอง หรือความช่วยเหลือหากถูกรุกราน เป็นต้น นอกจากตำแหน่งเจ้าเมืองจะมีเกียรติยศเป็นที่นับถือของไพร่บ้านพลเมืองแล้ว ถือเป็นเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดินศูนย์กลางอาณาจักรด้วย เช่น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งผู้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองไทรบุรีไว้เป็นเกียรติยศดีกว่าตั้งเป็นเพียงนายมุแกม เพราะเมื่อไม่มีผู้ใหญ่เป็นที่นับถือของแขกเหมือนดังแต่ก่อน อังกฤษอาจเข้ามาเจรจาและแสดงความเป็นเจ้าของเมืองไทรบุรี ...ถ้ายอมถวายดอกไม้ทองเงิน ก็จะอุปสมเอาเป็นเกียรติยศไปดีกว่าที่ตั้งเป็นนายมุแกม⁷³ ทั้งแผ่นดินเมืองไทรไว้... (อุดมสมบัติ, 2505: 317) อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบบรรณาการ ศูนย์กลางอาณาจักรไม่เข้าไปก้าวล่วงเรื่องภายในดินแดนของบ้านเมืองเหล่านั้น ฉะนั้นเมื่อใด ที่เมืองศูนย์กลางอาณาจักรอ่อนแอ ศูนย์อำนาจที่หลากหลายภายในพระราชอาณาจักรจะฉวยโอกาสแข่งอำนาจกัน เนื่องจากศูนย์อำนาจเหล่านั้นยึดโยงรวมกันอยู่อย่างหลวมๆ การใช้อำนาจปกครองแผ่นดินจึงเป็นหนทางที่จะรักษารูปแบบความสัมพันธ์ฉันผู้ใหญ่กับผู้น้อย โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินที่ปรากฏใน

⁷³ พระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวความว่า “...เมืองไทรบุรีนั้นจะให้เป็นที่บ้านเล็กเมืองน้อย จะชักแขกที่สนิทกับพระยาไทรมาไว้เสียที่เมืองพัทลุงทุกมุแกมจะให้ไว้ แต่ละมุแกมละน้อย ถ้ามุแกมใดชักชวนแขกซึ่งหลบหนีมาได้มุแกมละสี่ร้อยห้าร้อยพันหนึ่ง ก็จะทำให้พระเสนามนตรี พระยาไทร บอกเข้ามาขอตั้งแต่งขึ้นเป็นสองเมืองสามเมือง:เหมือนอย่างแขกเจ็ดหัวเมือง...” (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม, 2515: 62) คำว่า มุแกม น่าจะหมายถึง หมู่บ้าน หรือ ตำบล

จดหมายหลวงอุดมสมบัติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้อำนาจปกครองแผ่นดินเพื่อจัดสรรผลประโยชน์ ได้แก่ เกียรติยศ ตำแหน่ง อำนาจ และความมั่งคั่ง เพื่อรักษาเสถียรภาพความมั่นคงของพระราชอาณาจักร ดังจะอธิบายต่อไป

รักษามืองคือเกียรติยศ

ธรรมเนียมการปกครองแผ่นดินอย่างราชาธิราช นอกจากจะให้ความสำคัญกับรูปแบบความสัมพันธ์กับผู้ใหญ่กับผู้น้อยแล้ว ยังให้ความสำคัญกับ “เกียรติยศ” หรือ “ชื่อเสียง” กล่าวคือ พระเจ้าแผ่นดินผู้อยู่ในตำแหน่งราชาธิราช ต้องรักษาพระเกียรติยศ ซึ่งหมายรวมถึงการรักษาบ้านเมืองหรือเขตแดนในพระราชอาณาจักร และถือเป็นพระราชภารกิจสำคัญร่วมกับบรรดาขุนนางแม่ทัพนายกองที่จะต้อง “รักษามืองรักษามืองไว้เกียรติยศรักษาบ้านเมืองไว้” (อุดมสมบัติ, 2505: 70-74, 2554: 233) อย่างไรก็ตาม การซึ่งจะรักษามืองหรือเขตแดนไว้ได้ จำเป็นต้องอาศัยอำนาจและความมั่งคั่งซึ่งมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันดังได้อธิบายไว้เบื้องต้นในบทที่แล้ว ในทางปฏิบัติ อำนาจที่จะกระทำการดังกล่าวได้สำเร็จ ต้องอาศัยยุทธปัจจัย กองทัพใหญ่จากกรุงเทพฯ ไปหัวเมืองปักษ์ใต้เมื่อ พ.ศ.2381 มิได้ไปเพื่อรักษามืองไทรบุรีเท่านั้น เหตุที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรังรองไม่ยกกองทัพใหญ่ลงไปเสียตั้งแต่แรก กลัวไพร่บ้านพลเมืองจะได้รับความเดือดร้อน “ที่รือร่วยจะให้กองทัพใหญ่ยกออกไป ก็กลัวครอบครัวจะได้รับความลำบากพากันยับเยินเสียหายจึงไม่ให้ยกออกไป” (อุดมสมบัติ, 2505: 59, 2554: 217-220) เพราะการยกกองทัพใหญ่ออกไปแล้ว ต้องกวาดครอบครัวไพร่บ้านพลเมือง และผลประโยชน์กลับเข้ามา ส่วนหนึ่งสำหรับชดเชยไพร่พล และเสบียงอาหารที่สิ้นเปลือง และอีกส่วนหนึ่งสำหรับเป็นบำเหน็จราชการแก่แม่ทัพนายกอง แต่เมื่อบรรดาแขกที่กระด้างกระเดื่องได้ยกเข้ามาตีเขตแดนบ้านเมืองสงขลา หากต้องสูญเสียบ้านเมืองสงขลาไป ก็จะทำให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นที่ย้ออายแก่นานาประเทศ ...ข้างเมืองสงขลาเล่า ถ้าฉวยเสียหายไปกับอ้ายแขกแล้ว ก็ยังซ้ำเสียพระเกียรติยศไปอีก จึงโปรดให้กองทัพใหญ่ยกออกมา... (อุดมสมบัติ, 2505: 165, 2554: 341)

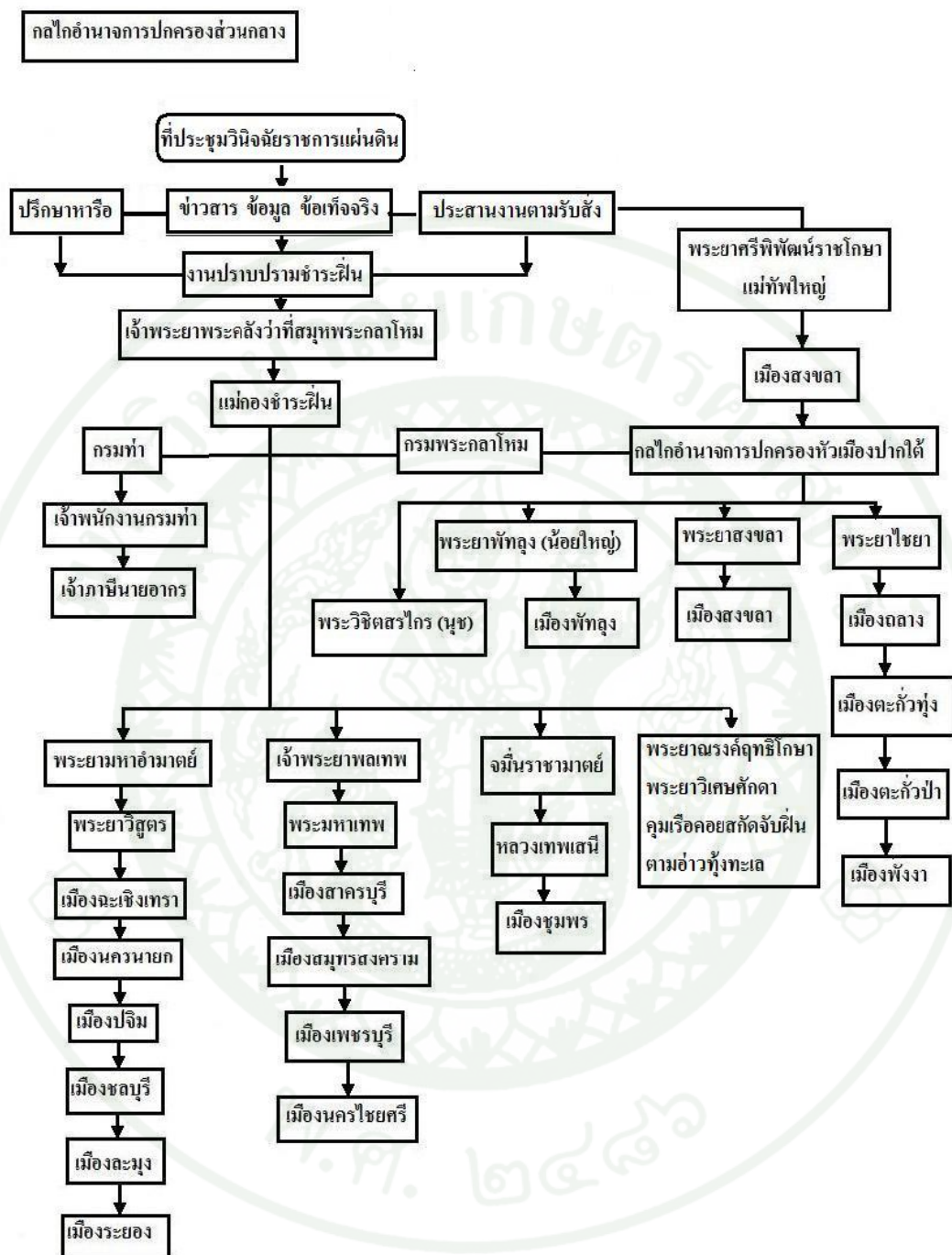
ต่อมาเมื่อได้เตรียมกองทัพใหญ่เสร็จ และเรือเจ้าพระยามรราชพร้อมออกเดินทาง พระยาไทรบุรี (แสง) บุตรเจ้าพระยานครฯ (น้อย) สามารถตีได้เมืองไทรบุรีกลับคืนแล้ว แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่เรียกกองทัพกลับเข้ามา เพราะยังไม่เป็นที่แน่ชัดว่าได้เมืองไทรบุรีคืนมา และได้จัดเตรียม ทุกอย่างไว้พร้อมแล้ว จึงเกรงบรรดาแม่ทัพนายกองจะเสียใจ

ดังพระราชกระแสรับสั่งตอนหนึ่งความว่า ...แต่แรกก็ทรงคิดริรออยู่แล้วว่า จะหาใครให้ยกทัพใหญ่ ออกมาไม่... ครั้นยกออกมา การก็เกินไปเสียอย่างนี้ ครั้นจะให้หาเจ้าพระยากรมราชกลับเข้าไปเสีย เล่า กองทัพใหญ่ก็ได้ยกออกมาแล้วจะเสียใจ ไหนๆ ก็ได้ยกกองทัพใหญ่เกินออกมาแล้ว... (อุดมสมบัติ, 2505: 143) ดังนั้น กองทัพใหญ่พระยาศรีพิพัฒนราชโกษา (ทัต บุนนาค) ออกไปครั้งนี้ เบื้องต้น เพื่อรักษาอำนาจและผลประโยชน์สองประการ คือ ประการแรก เขตแดนบ้านเมืองซึ่ง เท่ากับพระเกียรติยศ ดังพระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่ง ...ถึงจะ ได้เมืองไทร ก็หาเท่าที่เสียเขตแดนบ้านเมืองสงขลา... (อุดมสมบัติ, 2554: 338) และประการที่สอง ตั้งเจ้าบ้านการเมืองไทรบุรี และกวาดครัว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงว่ากล่าวสั่งสอน และพระราชทานกระแสพระราชดำริเพื่อเป็นแนวทางให้พระยาศรีพิพัฒนราชโกษาปฏิบัติ เนื่องจากระยะที่ห่างไกล หากต้องรอพระยาศรีพิพัฒนราชโกษาเดินทางออกไปถึงแล้ว จึงแจ้งขอรับ พระราชทานกระแสพระราชดำริ ก็จะไม่สามารถแก้ไขสถานการณ์ได้ทันทั่วๆ ที่ แม้ว่าผลประโยชน์ ประการแรกจะสำเร็จโดยที่กองทัพใหญ่ยกออกมา ไม่ทันได้สู้รบ เพราะเจ้าพระยาฯ ติได้เมือง ไทรบุรีแล้ว และบรรดาหัวเมืองแขกขึ้นอยู่กับเมืองสงขลา ส่วนหนึ่งซึ่งกระด้างกระเดื่องล้อมเมือง สงขลาเมื่อรู้ว่ากองทัพกรุงเทพฯ ยกออกมาถึงก็พากันแตกหนีไป (อุดมสมบัติ, 2505: 137) กองทัพ พระยาวิชิตณรงค์ และพระราชรินทร์ซึ่งยกลงมาถึงเมืองสงขลา ก่อนก็ไม่ทันได้สู้รบ พระยาศรี พิพัฒนราชโกษาเหลือเพียงการจัดแจงครอบครัวและตั้งบ้านเมือง ...ไหนๆ ก็ได้ยกกองทัพใหญ่ ออกมาแล้ว คิดทำเสียให้สำเร็จเด็ดขาด ให้เป็นที่มั่นไว้วางใจได้ บ้านเมืองจะได้อยู่เย็นเป็นสุขสืบไป นานๆ... (อุดมสมบัติ, 2505: 182)

การครั้งนี้จะไม่มีปัญหาเพราะมีที่ปรึกษาเช่นเจ้าพระยาฯ (น้อย) ซึ่งรับผิดชอบดูแล เมืองไทรบุรี และเมืองกลันตันคอยช่วยเหลือ แต่เมื่อเจ้าพระยาฯ ได้ป่วยและถึงแก่กรรม อย่างกะทันหัน ยังไม่ได้จัดแจงเมืองไทรบุรีเรียบร้อย อีกทั้งปัญหาวิวาทช่วงชิงตำแหน่งเจ้าเมือง กลันตันระหว่างพระยากลันตันกับตนกูปสา และพระยาบาโงยังคงค้างคาอยู่ ผลประโยชน์ประการ ที่สองจึงไม่อาจสำเร็จง่ายๆ เพราะต้องจัดแจงการข้างเมืองกลันตันให้เสร็จก่อน จึงค่อยจัดแจง ครอบครัว (อุดมสมบัติ, 2505: 219) อีกทั้ง เมื่อขณะกองทัพใหญ่ยกลงมาหัวเมืองปักษ์ใต้ เป็นช่วง จังหวะเกิดเหตุซื้อขายฝิ่นระบาดอย่างหนัก ซึ่งนับว่ามีผลกระทบต่อความมั่นคงของบ้านเมือง “มัน โหยกหยกนักหนา จะทำให้บ้านเมืองจมเสียหมดแล้ว” (อุดมสมบัติ, 2505: 125) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปราบปรามฝิ่นในหัวเมืองปักษ์ใต้เสียทีเดียว ปัญหาการลักลอบซื้อขายฝิ่น เป็นสิ่งผิดกฎหมายที่กษัตริย์โบราณกำหนดห้าม เนื่องจากทำลาย ศีลธรรมในพุทธศาสนา เป็นเหตุสร้างความวุ่นวายจนบ้านเมืองล่มจมได้ อีกทั้งต้องสูญเสียเงินทอง

ออกนอกพระราชอาณาจักร ...การลอบลักซื้อขายฝิ่นกันดังกล่าวนี้นี้ ก็ซื้อขายกันเป็นเงินทั้งสิ้น เงินทองในแผ่นดินออกไปนอกประเทศเพราะค้าฝิ่นก็โดยมาก จำจะห้ามปรามจับกุมทำให้เจ็ดหลาจบงได้... (ตำนานหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน พรชัย นาคสีทอง, 2548) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นการปราบปรามฝิ่น (อุดมสมบัติ, 2505: 212) มากกว่าผลประโยชน์ที่จะได้รับการกวาดครัว ดังพระราชกระแสรับสั่งตอนหนึ่งความว่า ...ถ้าจะเลิกทัพกลับเข้าไป ณ กรุงฯ แล้วถึงจะเอาครัวเข้าไปถวายสักพันหนึ่ง ก็ไม่ทรงยินดีพระทัยเหมือนหนึ่งเอาฝิ่นเข้าไปได้มากหมคนั้นแหละ... (อุดมสมบัติ, 2505: 314)

การปราบปรามฝิ่นครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (ดิศ บุนนาค) เป็นแม่กองชำระฝิ่น และให้บรรดาขุนนางออกไปชำระในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร และ โปรดเกล้าฯ จัดเรือคอยลาดตระเวนสกัดจับฝิ่นตามบ้านเมือง ครั้นลือเลื่องออกไป พวกค้าฝิ่นก็คงเจ็ดหลาจบง ดังพระราชกระแสรับสั่งตอนหนึ่ง ...คิดทำให้ชาวคราวเลื่องลือลงไปถึงเมืองใหม่ (สิงคโปร์-ผู้วิชัย) เมืองเกาะหมาก (ปีนัง-ผู้วิชัย) ก็คงจะเจ็ดหลาจบงหมดลงหมดได้... (อุดมสมบัติ, 2505: 194) ผลจากการปราบฝิ่นครั้งนี้พบบรรดามูลนายหัวเมืองปักษ์ใต้ส่วนหนึ่งติดฝิ่น เช่น พระยาสงขลา (เถียนเส็ง) พระยาพัทลุง (น้อยใหญ่) และพระวิชิตสรไกร (กล่อม) เป็นต้น ปัญหาเหล่านี้แม้เกิดขึ้นภายหลังแต่ก็ถือเป็นหน้าที่ของพระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา แม่ทัพใหญ่ และบรรดานายกองต้องช่วยกันจัดแจง โดยเฉพาะปัญหาเมืองไทรบุรี ครั้งนี้หากไม่จัดแจงให้ดี ภายหน้าจะเกิดเหตุวุ่นวายขึ้นและต้องรื้อถึงกองทัพกรุงเทพฯ ขกกลงไปจัดแจงอีกเช่นเคย การจัดแจงบ้านเมืองปักษ์ใต้ครั้งนี้เป็นหน้าที่ของแม่ทัพนายกองที่จะต้องทำเพื่อเกียรติยศของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว “...ถ้าจัดแจงดีก็เป็นทีเฉลิมพระเกียรติยศ ถ้าการเป็นไปได้แล้ว ก็อย่าเขาเล่นเปล่าๆ...” (อุดมสมบัติ, 2505: 320, 2554: 523)

ภาพที่ 9 การปราบปรามผิด

ว่ากล่าวสั่งสอน⁷⁴งานราชการแผ่นดิน

แม้อำนาจการปกครองแผ่นดินจะถูกแบ่งสันปันส่วนออกไปตั้งอธิบายในบทที่แล้ว แต่การใช้อำนาจปกครองแผ่นดินย่อมอยู่ภายใต้การตัดสินใจพระทัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บรรดาขุนนางหรือเจ้าบ้านการเมือง ไม่สามารถติดต่อราชการแผ่นดินเป็นการส่วนตัวได้ หากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังไม่มีพระราชดำริ หรือทรงรับสั่งสั่งงาน ส่วนเจ้านายจะเสด็จไปตามหัวเมืองไม่ได้ นอกจากทรงคุมกองทัพออกไปหรือตามเสด็จพระราชดำเนิน โครงสร้างอำนาจการปกครองเช่นนี้ อยู่บนพื้นฐานความไม่ไว้วางใจ เพราะกลัวเจ้านายกับขุนนางจะสมคบคิดร้ายต่อราชบัลลังก์ (จุลจักรพงษ์, 2541: 110) พระเจ้าแผ่นดินจึงต้องแบ่งสันปันส่วนผลประโยชน์แก่บรรดาเจ้านาย ขุนนาง และเจ้าบ้านการเมือง เพื่อเป็นหุ้นส่วนผลประโยชน์ร่วมกัน และมีหน้าที่ร่วมกันรักษาผลประโยชน์ ดังพระราชกระแสตอนหนึ่งว่า ...ฉันเป็นเจ้าแผ่นดินต้องว่ากล่าวอยู่เอง แม้ทนายกองก็เป็นผู้รักษาแผ่นดินด้วยกัน ถ้าออกไปทำไม่ได้แล้วจะไปเอาแก่ใคร ฉันก็ต้องวิวาทโกรธจัดใจ... (อุดมสมบัติ, 2505: 88, 2554: 255) การบังคับบัญชาราชการแผ่นดินในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ มีนัยยะว่าพระเจ้าแผ่นดินต้องคอยเป็นผู้ว่ากล่าวจัดแจง งานราชการทั้งหลายจึงจะขับเคลื่อนไปได้ บรรดาขุนนางต่างเคารพยำเกรงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะพระองค์มีความรู้และประสบการณ์บริหารงานราชการแผ่นดินมาก่อน จึงมีกล้ากระทำการใดๆ นอกเหนือพระราชบัญชา ดังนั้น แม้ขุนนางมีตำแหน่ง แต่อาจไม่มีอำนาจสั่งบางเรื่อง ช่วงเหตุการณ์ที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) เป็นที่สมุหนายก และเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เป็นเสนาบดีกรมท่าและเป็นว่าที่สมุหพระกลาโหมอีกตำแหน่ง แต่ในกรมที่อัครเสนาบดีทั้งสองท่านอยู่ในตำแหน่ง บางเรื่องท่านทั้งสองไม่มีอำนาจตัดสินใจได้อย่างเด็ดขาด เช่น ไม่สามารถเรียกเกณฑ์ไพร่พลตามใจชอบ ปริมาณหัวเมืองในตำแหน่งบังคับบัญชาของเสนาบดีมิได้แสดงปริมาณอำนาจกว้างขวางเสมอไป ทางปฏิบัติ “ตำแหน่ง” สมุหนายก และสมุหกลาโหมเป็นหัวหน้าฝ่ายพลเรือนและฝ่ายทหาร ที่ทำหน้าที่เป็นสมุหบัญชีควบคุมไพร่พลในสังกัด หรือดูเป็นแต่นายกคณะลูกขุนฝ่ายทหาร และคณะลูกขุนฝ่ายพลเรือน (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2551: 6) ครั้นงานราชการแผ่นดินใดจำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือจากหลายกรม อัครเสนาบดีทั้งสองไม่อาจสั่งงานนอกเหนือกรมกองของตน เว้นแต่ขุนนางผู้นั้นจะเป็นที่ไว้วางพระทัย หรือพระราชทานพระบรมราชานุญาตไว้ เช่น เมื่อครั้งเจ้าพระยาบดินทรเดชายกทัพออกไปทำศึกกับ

⁷⁴ ว่ากล่าว คือ พุดจา, คนเป็นผู้บังคับว่ากล่าว, แลพุดจาว่านให้ทำการงานนั้น (แบรดเลย์, 2514: 664) ส่วนคำว่าสั่งสอน, ให้อาวาท, คือ กล่าววาท่นจงประพุดดีให้ชอบ (แบรดเลย์, 2514: 715)

ญวน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้มีหนังสือท้องตราออกไปตอนหนึ่งความว่า (บดินทรเดชา, 2550: 414)

...การบำรุงบ้านเมืองและข้าขอบขัณฑสีมาอาณาจักรแผ่นดินสยามนี้ เป็นพระราชธุระของพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว จึงทรงมอบพระราชประสงค์ให้สิทธิขาดแต่ในเจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ คิดเห็นการงานอย่างไรดีแล้ว ก็ให้รับมีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณาโดยเร็ว จะไม่ทรงรังเกียจเลย แล้วพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการทุกพนักงานจัดการให้ถูกต้องตามใจเจ้าพระยาบดินทรเดชาทุกประการ...

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปรียบเสมือนแกนกลางคอยประสานกรมต่างๆ ให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน พระองค์ทรงใช้สอยเสนาบดีและขุนนางทำงานต่างพระเนตรพระกรรณ และคอยกราบบังคมทูลเหตุการณ์หรือข้อราชการต่างๆ เพื่อพระองค์ทรงมีพระราชวินิจฉัยต่อไป โดยปรกติ พระราชานุกิจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ขุนนาง ข้าราชการผู้ใหญ่เข้าเฝ้าถวาย ข้อราชการวันละ 2 ครั้ง คือ (มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา, 2554: 201)

เวลาเสด็จออกจวน 4 โมง (10 นาฬิกา) ...อัครมหาเสนาบดีนั่งตรงช่องกลางระหว่างเสาที่ 2 และที่ 3 จตุสดมภ์ เข้าประเทศราช นั่งเหนือเสาที่ 2 ข้าราชการนอกนั้นเฝ้าหลามลงมาจนหน้าดับแล ...

และอีกช่วงหนึ่งเสด็จออกเวลา ...ยามหนึ่ง (21 นาฬิกา) เสด็จออก...ถ้าอย่างเร็วไม่มีราชการเสด็จขึ้น 2 ยาม (เที่ยงคืน) ถ้ามีราชการขึ้น 8 ทุ้ม (2 นาฬิกา) โดยมาก ถ้ามีราชการสำคัญที่คับขันเสด็จออกทุ้มหนึ่ง (19 นาฬิกา) เสด็จในฉากแล้วขึ้นพระแท่น อยู่จนกระทั่งเวลาตี 11 (5 นาฬิกา) จึงเสด็จขึ้น

เหตุการณ์ที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติแสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงงานและเสด็จออกกว่าราชการ 3 ช่วงเวลา คือ เพลาเช้า เพลากลางวัน และเพลาค่ำ ขุนนางต้องอาศัยแสงสว่างของเทียน เพื่ออ่านใบบอกราชการและกราบบังคมทูลพระองค์ในเพลาค่ำ (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2555: 11)

...ถ้าเป็นเวลาค่ำมีเทียนตั้งอยู่หน้าอักษรหาเสนาบดีข้างละเล่ม เพราะเหตุที่ การทูลเบิกนั้น ไม่ได้ใช้ปลัดทูลฉลองเป็นนิตย อัครมหาเสนาบดีหรือจตุสดมภ์ทูลด้วยปาก บางทีก็ต้องดูบัญชีคูอะไรบ้าง จะได้หยิบเหียนนั้นไปดูง่าย ๆ เมื่อว่าโดยรูปความกันเสียเสร็จแล้ว ถ้าทรงพระราชดำริเห็นว่าไปบอกฉบับใดจะได้ความละเอียดจึงให้อ่าน หรือสอบกับร่างที่จะตอบ จึงจะอ่าน ถ้าไม่สลักสำคัญก็ไม่ต้องอ่าน เพราะเหตุฉะนั้นปลัดทูลฉลองต้องมีหนังสือนั้นมาพร้อม ทุกอย่าง แล้วแต่รับสั่งเรียกเวลาใดเรียกได้...

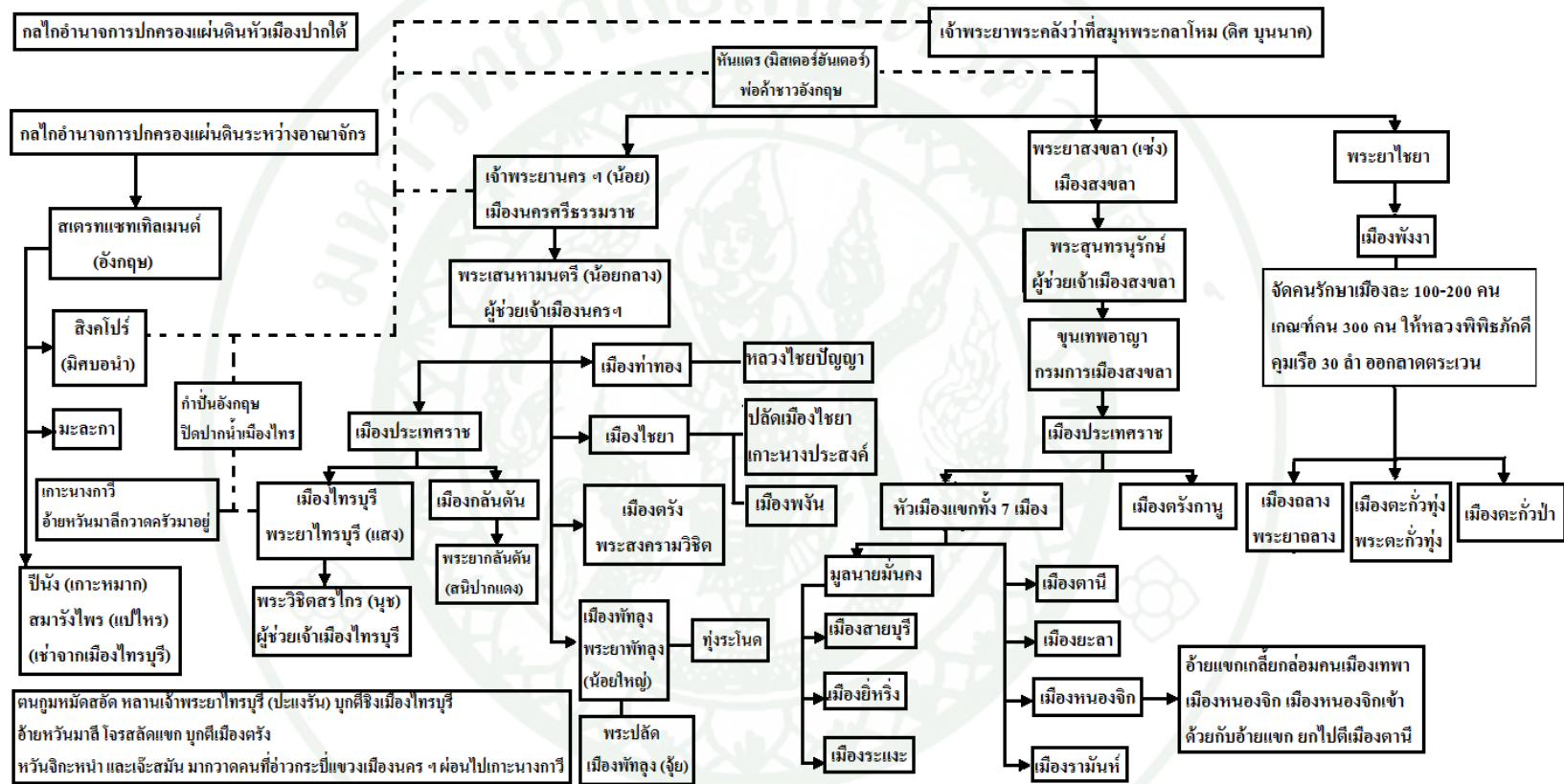
ลักษณะการบังคับบัญชาราชการแผ่นดินข้างต้น กรมต่างๆ แยกกันอยู่ ไม่มีผู้ใดบังคับบัญชาใครเป็นลำดับ ต้องรอพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการ หรือพระราชกระแสรับสั่งราชการแก่อัครมหาเสนาบดีโดยตรง โดยปรกติกรมวังจะทำหน้าที่เป็นต้นรับสั่งเขียน “หมายรับสั่ง” แจกกรมต่างๆ กรมหลวงรักษัรณเรศซึ่งเป็นพระปิตุลาได้ทำหน้าที่ช่วยว่าราชการกรมมหาดไทย ตลอดถึงกรมวังด้วย (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2481: 48) ครั้นกรมช้างมหาดไทยหรือกลาโหม ได้รับหมายรับสั่งแล้ว ก็จะมีหน้าที่ “ตัดหมาย” คือ คัดแยกเฉพาะการอย่างใดอันเป็นหน้าที่ของกรมตน ส่งไปยังกรมนั้นๆ แล้วคอยตรวจตราให้รู้ ว่ากรมนั้นๆ ได้กระทำตามสั่ง (นิรศานุกัตติวงศ์ และ ดำรงราชานุภาพ, 2526: 10) อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคอยรับสั่งถามและติดตามงานราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เอง เป็นภาพสะท้อนที่ดีที่สุดของระบบการปกครองที่ยังไม่ได้มีการปรับปรุงให้ทันสมัยตามสายงาน สายการบังคับบัญชา (functional system) (พรรณงาม เก้าธรรมสาร, 2550: 490) เมื่อมีเรื่องราชการซึ่งต้องประสานเจ้าบ้านการเมืองในท้องที่ใด อัครมหาเสนาบดีผู้รับผิดชอบท้องที่นั้น จะมีหนังสือเรียกว่า “สารตรา” หรือ “ตรา” แจกออกไปยังเจ้าบ้านการเมืองนั้น (สงบบ ส่งเมือง, 2518: 64) ในทางกลับกัน หัวเมืองข้างใดมีราชการที่จะต้องกราบบังคมทูลฯ ให้ทรงทราบ เจ้าบ้านการเมืองและกรมการเมืองก็จะมีหนังสือเรียกว่า “ไปบอก” แจ้งเข้ามายังอัครมหาเสนาบดีผู้รับผิดชอบท้องที่ก่อนเพื่อพิจารณาว่าสมควรจะนำขึ้นกราบบังคมทูลฯ หรือไม่ แสดงให้เห็นถึงการผูกขาดอำนาจการตัดสินใจไว้ที่พระเจ้าแผ่นดิน เมื่อเกิดเหตุความวุ่นวายในเจ้าบ้านการเมืองผู้ใด และเกินกว่าความสามารถของหัวเมืองจะแก้ไข เจ้าบ้านการเมืองผู้นั้นจะต้องกราบบังคมทูลบอกเข้า เพื่อ “ขอรับพระราชทาน” ยุทธปัจจัยที่ขาดแคลน หรือกองทัพใหญ่กรุงเทพฯ ยกออกไปช่วยเหลือ ทั้งนี้ สุดแต่พระเจ้าแผ่นดิน “ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน” หรือมีพระราชกระแสวินิจฉัยชี้ขาดประการใด จึงไม่น่าแปลกใจที่เมื่อขุนนางคนใดได้รับโปรดเกล้าฯ ออกไปทำการต่างพระเนตรพระกรรณ ผู้นั้นมักไม่กล้าตัดสินใจดำเนินการนอกเหนือพระราชกระแสรับสั่ง เพราะเกรงพระเจ้าแผ่นดินลงพระราช

อาญา หากพระองค์ไม่เห็นชอบด้วยในสิ่งที่ตนกระทำลงไปแล้วนั้น (สาวิตรี สุวรรณสถิตย์, 2515: 71)

สถานการณ์ที่เมืองไทรบุรีในปี พ.ศ.2381 ทั้งๆ ที่อาศัยไพร่พลเมืองนครศรีธรรมราช และเมืองสงขลา รวมกันก็จะสามารถคลี่คลายสถานการณ์ได้ แต่ความเป็นอริกันระหว่างมุลนายผู้ใหญ่ในหัวเมืองปักษ์ใต้ คือ เจ้าพระยานครฯ (น้อย) และพระยาสงขลา (เถียนเส็ง) ซึ่งด้านหนึ่งเป็นคุณต่อความมั่นคงของพระราชบัลลังก์ แต่อีกด้านหนึ่งกลับเป็นอุปสรรคในการใช้อำนาจปกครองแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงว่ากล่าวสั่งสอน หรือมีหนังสือสั่งข้าราชการใดๆ ก็ยากที่จะปรากฏผล ...จะว่ากล่าวไปอย่างไรๆ ให้มากก็จะเพื่อเสียเปล่า ป่วยงานเขียนเปลืองกระดาษ เปลืองดินสอทั้งนั้น... (อุดมสมบัติ, 2505: 64, 2554: 225-226) เนื่องจากอุปสรรคการติดต่อสื่อสาร อีกทั้งมุลนายทั้งสองไม่สามัคคี และเกี่ยงท้วงที่รับผิดชอบ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตัดสินพระทัย โปรดเกล้าฯ ให้ พระยาศรีพิพัฒนราชโกษา (ทัต บุนนาค) เป็นแม่ทัพใหญ่ออกไป เปรียบเสมือนเป็นแกนกลางคอยประสานให้มุลนายท้องถิ่นที่ปฏิบัติตามกระแสพระราชดำริ เพื่อแก้ไขสถานการณ์ทันทั่วทั้งที เพราะหากปล่อยเหตุการณ์ลุกลามจะยากแก้ไข พระยาศรีพิพัฒนราชโกษา ยกทัพไปหัวเมืองปักษ์ใต้เป็นครั้งแรก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงช่วยแม่ทัพใหญ่ ว่ากล่าวจัดแจงยุทธปัจจัย ได้แก่ เรื่องไพร่พล เสบียงอาหาร อาวุธและพาหนะเดินทางเป็นต้น สังเกตได้ว่า มุลนายท้องถิ่น และขุนนาง มักก่อปัญหาทำให้การใช้อำนาจของพระองค์ไม่ราบรื่น ดัง พระราชประสงค์ เช่น พระยาสงขลา (เถียนเส็ง) ทำการประมาทจนแฉกมลายูยกทัพเข้ามาในเขตแดนเมืองสงขลา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกริ้วพระยาสงขลามาก พระองค์มีพระราชอาญาสิทธิสามารถสั่งประหารชีวิตเสียก็ได้ ...น่าเกลียดน่าชังนักหนาทีเดียว อ้ายยาโมอะไรมิรู้ ถ้าไม่เป็นคนชอบอักษมาสัยอยู่แต่ก่อนแล้ว จะสั่งท้าวพระกรุณาให้ออกไปตัดเอาหัวมันเสีย... (อุดมสมบัติ, 2505: 58, 2554: 217) แต่ไม่ทรงกระทำเช่นนั้น ส่วนหนึ่งเพราะขุนนางที่เคยจัดเตรียมใช้งานไปราชการทัพหัวเมืองปักษ์ใต้มีอยู่เพียงสำหรับเดี่ยวนั่น จึ่งจำเป็นต้องช่วงใช้ขุนนางเหล่านี้

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรอบรู้ทั้งงานราชการแผ่นดิน และนิสัยใจคอขุนนาง โดยเฉพาะการเลือกใช้สอยบรรดาขุนนาง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสั่งสอนให้พระยาศรีพิพัฒนราชโกษาเข้าใจเกี่ยวกับนิสัยใจคอของขุนนางท้องถิ่น เช่น พระยาสงขลา ...เป็นคนสันคืด มีอยู่ก็แต่เงินทอง อย่าเชื่อถือเอาโดยง่าย ถ้าจะคิดหาเอาอย่างนั้นแล้ว มาเอาข้างเขาคิดว่า... (อุดมสมบัติ, 2554: 258-259) นอกจากนี้ พระองค์รับสั่งสอนพระยาศรีพิพัฒนราชโกษาเกี่ยวกับการงานที่จะต้องทำตั้งแต่การจัดแจงไพร่พล เสบียงอาหาร อาวุธ และเรือที่จะใช้สอยไปราชการทัพครั้ง

นี้จนแล้วเสร็จ ครั้นออกไปถึงหัวเมืองแล้วจะต้องทำอะไรบ้างเป็นลำดับขั้นตอน ทั้งเรื่องยุทธวิธีในการสู้รบ ต้องสู้รบให้เสร็จก่อนจึงค่อยจัดแจงกวาดครัว ส่วนการจัดแจงตั้งบ้านเมืองนั้น ต้องสืบหาญาติไพร่บ้านพลเมืองและช่วงใช้ไปเกลี้ยกล่อมบรรดาไพร่บ้านพลเมืองที่แตกหนีให้กลับคืนเมืองดังเดิม และที่สำคัญคือ คุณสมบัติของมูลนายซึ่งจะตั้งเป็นเจ้าเมืองไพร่บุรี เป็นต้น งานการดังกล่าว พระยาศรีพิพัฒนราชโกษาต้องเร่งทำให้เสร็จเพื่อเดินทางกลับกรุงเทพฯ ในช่วงฤดูลม เหตุที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทาน กระแสพระราชดำริ และรับสั่งข้อราชการต่างๆ แก่พระยาศรีพิพัฒนราชโกษาอย่างละเอียด เพราะพระองค์ทรงเข้าพระทัยข้อจำกัดในการใช้อำนาจปกครองครั้งนี้ดีว่า ...ถ้าได้ความแล้วจะบอกเข้ามา กว่าข้างนี้จะบอกออกไป ทางก็ไกลถึง 14 วัน 15 วัน เวียนกันอยู่แต่อย่างนี้แล้วก็เต็มที การไกลอย่างนี้ก็ต้องว่ากล่าวสั่งเสียไปเสียให้เสร็จทีเดียวจึงจะได้... (อุดมสมบัติ, 2554: 255)

ภาพที่ 10 โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินหัวเมืองปักษ์ใต้ก่อนเจ้าพระยามหานครฯ (น้อย) อดุลยธรรม (พ.ศ.2382)

คุณสมบัติของแม่ทัพนายกอง

โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดิน ยึดโยงและใช้ประโยชน์จากความสัมพันธ์ “นายกับบ่าว” ของสมาชิกในสังคม เพราะไพร่บ้านพลเมืองเป็นแหล่งของผลประโยชน์ คือ “อำนาจปกครองแผ่นดิน” ในทางปฏิบัติแล้วมูลนาย หรือนาย เป็นผู้ควบคุมดูแลไพร่บ้านพลเมือง ดังพระราชกระแสรับสั่งถึงความสำคัญของมูลนายท้องที่ตอนหนึ่งความว่า ...ถ้ามูลนายมันมั่นคงอยู่อย่างนี้แล้ว อ้ายแขกที่เป็นขบถไปบ้างเล็กน้อยนั้น มันเห็นนายยกมา มันจะเป็นไปที่ไหนได้ มันก็คงกลับเข้าหาสิ้น ... (อุดมสมบัติ, 2505: 83) รัฐจึงต้องจัดสรรตำแหน่งสถาปนาบรรดาศักดิ์ เพื่อให้มูลนายเป็นพวกพ้องและทำหน้าที่เป็นตัวแทนของรัฐในการกระเกณฑ์ใช้แรงงาน และเรียกเก็บส่วย ภาษีอากร เป็นต้น การปฏิบัติหน้าที่ของมูลนายจึงเป็นปัจจัยสำคัญสร้างความเข้มแข็งของอำนาจรัฐ ดังปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ รัฐจำเป็นต้องอาศัยมูลนายคุมไพร่พลไปราชการทัพ ต้องคละไพร่พลส่วนกลางและหัวเมืองปะปนกัน และมอบหมายมูลนายคอยบังคับบัญชา (อุดมสมบัติ, 2505: 100, 106) มิเช่นนั้นไพร่ที่เกณฑ์มาก็จะเที่ยวหาปู้หาปลาถิ่นระหว่างทาง กองทัพที่ยกไปก็จะเดินทางล่าช้า เหตุที่เลกหรือชาจกรจักษ์ยอมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของกองทัพ และเชื่อฟังมูลนาย เพราะใช้วิธีการควบคุมบรรดาญาติพี่น้องและครอบครัวของเลกเหล่านั้นเป็นหลักประกันว่าไพร่พลเหล่านั้นจะเชื่อฟังและอยู่ในอำนาจบังคับบัญชามูลนาย (ลินจง สุวรรณโกสิน, 2551: 64) อย่างไร ก็ตาม ระเบียบวินัยของเลกหรือชาจกรจักษ์เหล่านั้น ขึ้นอยู่กับความเด็ดขาดในการบังคับบัญชาของแม่ทัพนายกอง เช่น กรณีเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) และเจ้าพระยาหนครฯ (น้อย) ที่ใช้อำนาจอย่างเด็ดขาดจนเป็นที่เลื่องลือ จนบ่าวไพร่เกิดความเกรงกลัวในโทษทัณฑ์ ซึ่งบ่าวไพร่ไม่สามารถคาดเดาใจนายได้ว่าจะส่งลงโทษเช่นใด ความเด็ดขาด จึงสร้างความกลัวเกรงแก่บ่าวไพร่ และเคารพเชื่อฟังจนไม่กล้าทำอะไรที่เกินนายสั่ง (อุดมสมบัติ, 2505: 131, 137)

การคัดเลือกแม่ทัพใหญ่ครั้งนี้ มีข้อจำกัดด้วยผู้ใหญ่ในหัวเมืองปักษ์ใต้ทั้งสองท่าน คือเจ้าพระยาหนครฯ และพระยาสงขลา ซึ่งมีความอิจฉาริษยาและขัดแย้งกันอยู่ตลอดเวลา (ลินจง สุวรรณโกสิน, 2551: 220-221) ดังนั้น จะให้เจ้าพระยาหนครฯ ไปล่าพม่าไม่ได้ ต้องเลือกผู้ที่จะไปต้องมีคุณสมบัติสามารถกล่าวให้มูลนายระดับหัวเมืองปักษ์ใต้ร่วมมือกันได้ตลอดนั้น มีอยู่เพียง 4 คน คือเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) และพระยาราชสุภาวดี (โต กัลยาณมิตร) เท่านั้น⁷⁵ (อุดมสมบัติ, 2505: 64, 2554: 226-227)

⁷⁵ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทรงรับสั่งกับพระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา เมื่อวันเดือน 4 ขึ้น 2 ค่ำ ตรงกับวันศุกร์ที่ 15 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2381 (คล้อย ทรงบันทึคดี, 2507: 114)

เมื่อพิจารณาจากพระราชดำรัสตรัสตั้งสอนแก่พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา (ทัต บุนนาค) เมื่อเข้ามากราบถวายบังคมลาออกไปทำศึกครั้งนี้ ตอนหนึ่งความว่า ...ออกไปแล้วอย่าให้มีความประมาทแก่การ คิดดูให้รอบคอบ จะบัญชาว่ากล่าวการสิ่งไรก็ให้เด็ดขาด คิดทำให้เหมือนอย่างเจ้าพระยาบดินทรเดชาได้จึงจะดี... (อุดมสมบัติ, 2554: 265) แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง ยกย่องเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) หรือ “พี่บดินทรเดชา” ให้พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา (ทัต บุนนาค) ถือเป็นเยี่ยงอย่างในการประพฤติและปฏิบัติตาม โดยเฉพาะเรื่องความเด็ดขาดในการบังคับบัญชากองทัพ เพราะเหตุใด พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงให้ความสำคัญกับ “ความเด็ดขาด”⁷⁶ อาจจะเป็นเพราะลักษณะกองทัพนั้น เรียกกะเกณฑ์มาจากชาวไร่ชาวนา ช่างห่อหุ้มขึ้นเป็นครั้งคราวไม่คุ้นเคยและได้รับการฝึกฝนเป็นกองทัพประจำการ เช่นทหารเยี่ยงประเทศในยุโรป จึงไม่พร้อมที่จะต่อสู้กับข้าศึกศัตรูดังที่ จอห์น ครอว์เฟิล (John Crawford) ทูตอังกฤษที่เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีทางการทูตและการค้ากับราชสำนักสยาม เมื่อ พ.ศ.2365 ได้กล่าวถึงคุณลักษณะของกองทัพสยามว่า ...ป่าเถื่อน ไม่มีระเบียบวินัย ไม่มีแม่แต่ความเกรงกลัวต่อรัฐบาลกลาง จึงยอมไม่สามารถสู้รบตบมือได้แม้แต่กับกองทัพย่อยๆ ที่มีอยู่ประจำ... (ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ, 2515: 43) อย่างไรก็ตาม มูลนายไทย คงพยายามจัดแจงไพร่พลเหล่านั้นเป็นหมวดหมู่เพื่อสะดวกแก่การใช้สอย เช่น เมื่อครั้งเจ้าพระยา บดินทรเดชายกทัพออกไปสู้รบกับญวน ได้เคยใช้วิธีให้ทหารสวมใส่เสื้อผ้าเครื่องแต่งกายสีต่างๆ เพื่อเป็นเครื่องหมายสังเกตไพร่พลได้ง่ายเป็นกองๆ (บดินทรเดชา, 2550: 357)

ดังนั้น จึงยากที่จะบังคับไพร่พลให้มีระเบียบวินัยในช่วงระยะเวลาสั้นๆ ตลอดระยะเวลาการสู้รบได้ นอกจากทำให้ไพร่พลเกรงกลัวนายมากกว่าข้าศึกศัตรูหรือแม้กระทั่งความตาย ไพร่พลจะเกรงกลัวเช่นนั้นได้ต่อเมื่อมูลนายที่ได้รับมอบหมายให้เป็นแม่ทัพใหญ่ หรือผู้ใหญ่ในกองทัพจะต้องมี “ความเด็ดขาด” ซึ่งสอดคล้องกับคุณสมบัติของขุนนางในอธิปไตยประการ ข้อ จิตตาธิบดินั้นคือ มีน้ำใจกล้าแข็งในการณรงค์สงคราม (ดีปี บรัดเล, 2439: 381) เพราะยิ่งมูลนายผู้ใดมีความเด็ดขาดจนเป็นที่ประจักษ์ชัดแก่ไพร่พลมากเพียงใด จะเกิด “กิตติศัพท์” ทำให้มูลนายผู้นั้นเป็นที่เกรงกลัวในบรรดาบ่าวไพร่และประเทศใกล้เคียง ดังเช่น เมื่อครั้ง อะแซหวุ่นกี้แม่ทัพใหญ่พ่ายกองยุทธเสริญเจ้าพระยาจักรี (ทองด้วง) พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงถือว่าเป็นเกียรติยศใหญ่แก่แม่ทัพกรุงเทพฯ และโปรดเกล้าฯ เลื่อนฐานันดรศักดิ์เจ้าพระยาจักรีเป็น สมเด็จพระยามหากษัตริย์

⁷⁶ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช 2542 ได้นิยามคำว่า เด็ดขาด:ไว้ว่า “ว. เลียบขาด, ไม่เปลี่ยนแปลง, ว่าจะใดทำอย่างนั้น, ถึงที่สุด” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542: 414) เด็ดขาด, คือ การที่เด็ดออกให้ขาดจากกันนั้น (แบรดลีย์, 2514: 216)

ศึก⁷⁷ เพราะ ...ถ้ายิ่งให้คำสรรเสริญนี้เลื่องลือมากไปในประเทศทั้งปวง ประเทศซึ่งเคยกลัวอำนาจพม่า ได้ยินว่า อเชว่นก็ซึ่งเป็นแม่ทัพใหญ่ แลเป็นเชื้อพระวงศ์ยกย่องสรรเสริญแม่ทัพแผ่นดินสยาม เช่นนี้ จะเป็นที่ยำเกรงทั่วไปหมด... (นรินทรเทวี, 2546: 65)

คุณสมบัติดังกล่าวของมูลนายทำให้เกิดความเชื่อถือและเชื่อมั่นในฝีมือ เจ้าแผ่นดินจึงทรงไว้วางพระราชหฤทัยมอบหมายเป็นแม่ทัพใหญ่ยกกองทัพออกไป หรืออีกแง่หนึ่งต้องอาศัยมูลนาย ซึ่งเป็นที่เลื่องลือถึงความ “ดุร้ายเด็ดขาด” หรือ “มีชื่อเสียง” ในการทำศึกสงคราม เพราะคุณสมบัติเช่นนี้มีผลต่อการ บังคับไพร่พลให้กล้าแข็งในการรณรงค์สงคราม หรือกำลังใจของไพร่พล ตัวอย่างที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ เช่น กรณีพระยาวิเชียรคีรีไม่จัดให้กรมการเมืองสงขลาที่มีชื่อเสียงออกไปรบ ให้แต่แขกเมืองขึ้นสงขลาออกไปรบ (อุดมสมบัติ, 2505: 83) กรณีลักษณะของเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ผู้ปกครองเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งมีคุณลักษณะชื่อตรง สติวิชาอยู่ข้างดุร้าย ผู้คนพากันนับถือเกรงมาก (นริศรานูวัตติวงศ์ และ ดำรงราชานุภาพ, 2504: 261) จนเป็นที่เลื่องลือ สอดคล้องกับลักษณะของเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ซึ่งนายเฮนรี เบอร์นีย์ได้กล่าวถึงอย่างน่าสนใจไว้ว่า (ชัยวัน พรประสิทธิ์, 2551: 58)

...เป็นคนดุร้ายที่ฉลาดมาก มีลักษณะเหมือนมาโฮเหม็ด อาลี⁷⁸ อยู่บ้าง มีนิสัยของนักการค้าที่มั่นคง และไม่ยอมลดราชาวาศอกให้ใคร ทั้งยังไม่เคยให้อภัยในความผิดของผู้อื่น เป็นผู้ปิดบังที่ล้ำเลิศ และชอบปิดบังมากเกินไป ชอบไต่ถามและนิยมชมชอบประโยชน์ของวิทยาศาสตร์ และศิลปะของยุโรป...

ความเด็ดขาดในการบังคับบัญชาและลงโทษแก่ผู้ขัดคำสั่งจึงเป็นคุณสมบัติสำคัญ เพราะหาก มูลนายไม่มีความเด็ดขาด ขอมผ่อนปรน จนไพร่พลไม่เกรงกลัวแล้ว กองทัพก็จะอ่อนแอ และแตกพ่ายแก่ข้าศึกได้ง่ายดาย ตัวอย่างเช่น เมื่อครั้งเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เป็นแม่ทัพใหญ่รบญวน ได้ไล่เรือรบไทยหลายครั้งให้เร่งถอนสมอยกลงไปต่อสู้กับญวนโดยเร็ว แต่เรือนายทัพนายกองเห็นว่าเจ้าพระยาพระคลังไม่ดุร้ายเด็ดขาด จึงไม่ยำเกรงกลัว และหลีกเลี่ยงไม่ทำตามบัญชาเจ้าพระยาพระคลัง บรรดาเรือรบถูกกองเอาเป็นเหยื่ออย่างถอนสมอเรือไม่ขึ้นบ้าง ทำให้ไม่มีเรือรบ

⁷⁷ ได้รับตำแหน่งใหญ่ เรียกว่า มหาภักษัตริย์ศึก มีอำนาจบังคับบัญชาในการศึกได้เหมือนพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อการทัพศึกครั้งนั้นมีมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีนับถือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเหมือนเป็นเจ้าในการศึกองค์หนึ่ง (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2546ก: 98)

⁷⁸ หมายถึง หลวงโกษาอิศหาก (ผู้วิจัย)

ไทยลำไลงไปรบกับญวน (กรมศิลปากร, 2521: 115-116) เป็นต้น อย่างไรก็ตาม นิสัยของเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ที่ชอบปกปิดข้อมูลเป็นอุปสรรคสำคัญข้อหนึ่งในการใช้อำนาจการปกครองแผ่นดิน ดังพระราชกระแสรับสั่งตอนหนึ่งความว่า ...ทรงฟังข้างนครเล่า ก็ทรงทราบแต่ที่บอกตามใจเจ้าพระยานครฯ จะให้ทรงทราบเพียงไร ก็ทรงทราบอยู่เพียงนั้น จะบอกการข้างเมืองไทรเมืองสงขลาเข้าไปให้ทรงพระราชดำริห้บ้างก็ไม่มี... (อุดมสมบัติ, 2554: 341) นอกจากนี้คุณสมบัติเรื่องความเด็ดขาด จดหมายหลวงอุดมสมบัติได้สะท้อนค่านิยมของบรรดาแม่ทัพนายกองซึ่งถือการไปปฏิบัติหน้าที่ราชการทัพเป็นเกียรติยศ ดังคำกล่าวของพระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา (ทัต บุนนาค) เกี่ยวกับการทุ่มเทในการรักษาบ้านรักษาเมืองของแม่ทัพนายกองเพื่อไว้เกียรติยศรักหน้ารักชื่อ จนเป็นที่ชื่นชมของบรรดาขุนนางทั้งหลาย ...ถ้าเป็นคนรักหน้ารักชื่ออยู่แล้ว ก็อาจสามารถจะปราบภูเขาอันใหญ่ ให้ราบไปหมดได้ ถ้าเป็นคนไม่รักหน้ารักชื่อแล้ว จะปราบแต่จอมปลวกอันน้อยก็หาราบได้ไม่... (อุดมสมบัติ, 2505: 295)

ตารางที่ 2 เปรียบเทียบช่วงอายุของขุนนางที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาคัดเลือกเป็น แม่ทัพใหญ่ยกทัพไปจัดแจงเมืองไทรบุรี เมื่อ พ.ศ.2381

ขุนนาง	ช่วงชีวิต	พ.ศ.2381 (จ.ศ. 1200)	
		อายุ/ ปี	ตำแหน่ง
1.เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ ⁷⁹ สิงหเสนี) (เจ้าคุณผู้ใหญ่)	เกิด พ.ศ.2320 ถึงแก่อสัญกรรม วันที่ 24 มิ.ย. พ.ศ.2392	61	สมุหนายก ตั้งแต่ปี พ.ศ.2372
2.เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ ⁸⁰ บุนนาค) (เจ้าคุณหาบ่น)	เกิด วันที่ 12 เม.ย. พ.ศ.2331 ถึงแก่พิราลัย เมื่อวันที่ 26 เม.ย. พ.ศ.2398	50	เจ้าพระยาพระคลังว่า ที่สมุหกลาโหมตั้งแต่ ปีพ.ศ.2373 ⁸¹

⁷⁹ บุตรของเจ้าพระยามหาเสนา (ปิ่น) กับท่านผู้หญิงพัก สืบค้นข้อมูลทราบเพียงว่า เกิดปีระกา ตรงกับ พ.ศ.2320 ถึงแก่อสัญกรรมเมื่อวันอาทิตย์ ขึ้น 4 ค่ำ เดือน 7 ปีระกา เอกศก จุลศักราช 1211 ตรงกับวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ.2392 (คล้อย ทรงบัณฑิตย์, 2507: 137)

⁸⁰ บุตรคนที่ 8 ของเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา(บุนนาค)กับเจ้าคุณนวล เกิดเมื่อวันเสาร์ ขึ้น 7 ค่ำ เดือน 5 ปีวอก สัมฤทธิศก จุลศักราช 1150 (จุฬาราชมนตรี, 2513: 26) ตรงกับวันที่ 12 เมษายน พ.ศ.2331 ถึงแก่อสัญกรรมวันพฤหัสบดี ขึ้น 11 ค่ำ เดือน 6 ปีเถาะ สัปตศก จุลศักราช 1217 ตรงกับวันที่ 26 เมษายน พ.ศ.2398 (คล้อย ทรงบัณฑิตย์, 2507: 149)

ตารางที่ 2 (ต่อ)

ขุนนาง	ช่วงชีวิต	พ.ศ.2381(จ.ศ. 1200)	
		อายุ/ปี	ตำแหน่ง
3.พระยาศรีพิพัฒน์ราช โกษา (ทศ ⁸² บุณนาค) (ท้าวพระกรุณา)	เกิด วันที่ 20 ส.ค. พ.ศ.2334 ถึง แก่พิราลัย เมื่อวันที่ 8 ก.พ พ.ศ.2400	47	จางวาง พระคลังภาษี สินค้า
4.พระยาราชสุภาวดี (โต กัลยาณมิตร) (เจ้าสัวเหี้ยบหัวตะเภา)	เกิด ปี พ.ศ.2327 ถึงแก่อสัญกรรม วันที่ 20 มกราคม พ.ศ.2406 ⁸³	54	เสนาบดีกรมสุรัสวดี
5.เจ้าพระยา นครศรีธรรมราช (น้อย ⁸⁴ ณ นคร)	เกิด เมื่อวันที่ 26 สิงหาคม พ.ศ.2319 ถึงแก่อสัญกรรม วันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ.2382	62	เจ้าเมือง นครศรีธรรมราช ตั้งแต่ปี พ.ศ.2354

⁸¹ ครั้น พ.ศ.2373 เจ้าพระยาอัครมหาเสนา (น้อย) ถึงแก่อสัญกรรม จึงรับสั่งจะให้ตั้งเจ้าพระยาพระคลังเป็นที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาพระคลังไม่ยอม กราบทูลว่า ที่สมุหพระกลาโหมนั้นไม่ยังยืนขอให้ตั้งผู้อื่น จึงดำรัสว่าไม่เห็นว่ามีผู้ใดจะเป็นไปได้ให้เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมไปก่อนเถิด (ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2481: 107-108)

⁸² บุตรคนที่ 10 ของเจ้าพระยาอัครมหาเสนา (บุณนาค) กับเจ้าคุณนวล เกิดวันเสาร์ แรม 6 ค่ำ เดือน 9 ปีถุน ตรีศก จุลศักราช 1153 (จุฬาราชมนตรี, 2513: 27) ตรงกับวันที่ 20 สิงหาคม พ.ศ.2334 (คล้อย ทรงบัณฑิตย์, 2507: 21) ถึงแก่พิราลัยเมื่อวันจันทร์ แรม 10 ค่ำ เดือน 3 ปีมะเส็ง นพศก จุลศักราช 1219 ตรงกับวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2400 (คล้อย ทรงบัณฑิตย์, 2507: 152)

⁸³ สืบค้นข้อมูลได้เพียงท่านเกิด ปีมะโรง ฉศก จุลศักราช 1146 ตรงกับปี พ.ศ.2327 ถึงแก่อสัญกรรมวันพุธ ขึ้น 12 ค่ำ เดือน 2 ปีถุน เบญจศก จุลศักราช 1225 ตรงกับวันที่ 20 มกราคม พ.ศ.2406 (คล้อย ทรงบัณฑิตย์, 2507: 165)

⁸⁴ ปลายแผ่นดินกรุงธนบุรี พระเจ้าตากสินพระราชทานคุณปราง ซึ่งเป็นน้องเจ้าจอมมารดาจิม มารดาพระพงษ์นรินทร์ให้ออกเป็นชายาเจ้าพระยานครพัทธ์ ...เมื่อเวลาพระราชทาน มีครรภ์ 2 เดือน เจ้าพดจะไม่รับก็ไม่ได้ เมื่อรับไปแล้วก็ต้องไปตั้งไว้เป็นนางเมืองไม่ได้เป็นภรรยา บุตรที่มีครรภ์ไปนั้น เป็นชายชื่อ น้อย ภายหลังได้เป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช เจ้าพระยานครผู้นี้มีอำนาจสาสนามากกว่าเจ้าพระยานครทุกคนเป็นเรื่องที่เขาเล่ากระซิบกันเป็นการเปิดเผย แลพวกบุตรหลานเจ้ากรุงธนบุรีก็นับถือว่าเป็นพี่น้อง (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2546: 161-162) เจ้าพระยานครฯ (น้อย) เกิดเมื่อวันจันทร์ ขึ้น 13 ค่ำ เดือน 10 ปีวอก อัฐศก จุลศักราช 1138 ตรงกับวันที่ 26 สิงหาคม พ.ศ.2319 ถึงแก่อสัญกรรมวันเดือน 6 แรม 14 ค่ำ ปีถุน เอกศก (อุดมสมบัติ, 2505: 268; พรชัย นาคสีทอง, 2548: 173) ตรงกับวันอาทิตย์ที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ.2382 (คล้อย ทรงบัณฑิตย์, 2507: 116)

ลำดับที่ทรงตรัสเรียงขุนนางตามลำดับก่อนหลังนั้น ไม่ได้เรียงตามลำดับอายุ แต่น่าจะเรียงความเคยชินที่ทรงใช้สอยสนิทและเป็นทีไว้วางพระราชหฤทัยมากกว่า เพราะกองกำลังไพร่พลภายใต้การควบคุมดูแล ของสมุหพระกลาโหม สมุหนายก และโกษาธิบดี มีฐานะและลักษณะทำนองเดียวกัน มิได้มีใครจะเหนือหรือยิ่งหย่อนกว่ากัน หากมีราชการทัพศึกเกิดขึ้นในเขตแดนบ้านเมือง ซึ่งขึ้นกรมมหาดไทยก็เป็นหน้าที่อัครมหาเสนาบดีกรมมหาดไทย เกิดขึ้นในกลาโหมเป็นหน้าที่อัครมหาเสนาบดีกรมกลาโหมไป อาศัยเหตุว่า ผู้ซึ่งได้เคยบังคับบัญชาการในหัวเมืองเหล่านั้น มารู้เบาะแสในการที่จะกะเกณฑ์ผู้คนพาหนะเสบียงอาหาร ดีกว่าผู้ไม่เคยบังคับกันเพราะผู้คนที่จะใช้ฝ่ายทหารก็ดี พลเรือนก็ดี ไม่มีวิชาฝึกอันใดพิเศษกว่ากันก็เป็นอันใช้ได้เท่ากัน (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2551: 11)

เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ว่าที่สมุหพระกลาโหม คำนึงการทัพช้างหัวเมืองปักษ์ใต้ เพราะเป็นแม่ทัพใหญ่ไปราชการทัพหัวเมืองปักษ์ใต้ เมื่อ ปี พ.ศ.2374 ทำให้รู้ลักษณะภูมิประเทศของเมืองสงขลาเป็นอย่างดี เช่น เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสถามถึงที่บ้านเมืองสงขลาเป็นอย่างไร พระยาสงขลาจึงได้ตั้งค่ายแยกย้ายกันไป เจ้าพระยาพระคลังกราบบังคมทูลอธิบายลักษณะท้องที่เมืองสงขลาได้ว่า ...ที่แผ่นดินเมืองสงขลานั้นเหมือนหนึ่งรูปลิ้น ข้างหนึ่งเป็นทะเลสาบ ข้างหนึ่งลงทะเล บ้านคลองสำโรงนั้นอยู่ปากคลองเขื่องเมืองสงขลาข้าม เมืองสงขลานั้นอยู่เหมือนหนึ่งพระราชวัง บ้านคลองสำโรงอยู่อย่างคลองบางหลวง อ้ายแขกมันเข้ามาตั้งอยู่อย่างวัดเลียบ... (อุดมสมบัติ, 2505: 81, 2554: 248)

ภาพที่ 11 แผนที่เมืองสงขลาสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ที่มา: Phasuk and Stott (2004: 87)

หากเทียบกับพระราชโองการ โปรดเกล้าฯ ให้หาขุนนางที่ทรงใช้สอยสนิท เข้าไปเฝ้าทูลละอองในที่พระบรมมหาราชวังเมื่อครั้งกำลังทรงพระประชวรอยู่ แล้วทรงพระราชดำรัสขอมอบอนุญาตให้ เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา พระยาราชสุภาวดีกับขุนนางผู้น้อยทั้งปวง จงเป็นสามัคคีรสแก่กันและกัน ปรีกษาหาหรือเลือกผู้ที่จะขึ้นเสวยราชสมบัติแทนพระองค์ เมื่อยกเว้นเจ้าพระยาบดินทรเดชาซึ่งถึงแก่อสัญกรรมไปก่อนแล้ว จะพบว่าลำดับชื่อขุนนางที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าทรงตรัสใช้สอยยังคงเหมือนเดิม ดังนั้น นอกจากความคุ้นเคยในการใช้สอยแล้ว พระองค์น่าจะทรงพิจารณาคุณลักษณะของขุนนางโดยเฉพาะความรู้ความสามารถ การครั้งนี้ผู้ที่เปี่ยมทัฬหีใหญ่ต้องมีความรู้และเข้าใจเกี่ยวกับการยกทัพเรือออกไปทางทะเล จึงอาจเป็นเหตุผลหนึ่งที่พระองค์ทรงเลือกใช้สอยพระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาดังพระราชกระแสตรัสชมต่อนางว่า ...การจัดแจงเรือแล้ว ท้าวพระกรุณาเข้าใจอยู่มาก... (อุดมสมบัติ, 2554: 272) นอกจากนี้พระองค์อาจทรงพิจารณาความสำคัญของงานที่ขุนนางแต่ละคนรับผิดชอบอยู่ด้วย ดังจะเห็นว่าขุนนางผู้ใหญ่ทั้ง 4 ท่านต่างมีงานที่ต้องรับผิดชอบดูแลทั้งสิ้น ดัง

พระราชกระแสนอนหนึ่งความว่า ...ทรงคิดอยู่ก็จะหาใคร⁸⁵ ให้ออกไปไม่ ด้วยว่ารวบรวมการรวมงานที่กรุงเทพฯ เหน็ดเหนื่อยมาก เคยเล่นเคยทำบุญด้วยอยู่ มีการจะต้องไปก็ออกไปพอเป็นสวัสดิผู้มิบุญไปสักทีเถิด... (อุดมสมบัติ, 2505: 65, 2554: 227)

ใน พ.ศ.2380 ญวนปกครองเมืองเขมร ได้เปลี่ยนแปลงธรรมเนียมบ้านเมืองไปเป็นอย่างญวน เจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ ก็ไปตั้งขัณฑ์พักคอยระวังเหตุการณ์อยู่ ณ เมืองพระตะบอง เนื่องจากพวกเขมรพากันเป็นกบฏต่อญวน และว่าขอมาพึ่งไทยอย่างแต่ก่อน (ดำรงราชานุภาพ, ม.ป.ป. อ้างใน พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530: 103) ครั้นเจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ ทำเมืองพระตะบองเสร็จแล้วกลับเข้ามายังกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงรับสั่งให้พระยาราชสุภาวดี (โต) เป็นแม่ทัพคุมกองทัพกรุงและกองรามัญเป็นคน 2,883 คน รวมทั้งคนหัวเมืองเป็นจำนวนทั้งสิ้น 10,000 คน ยกออกไปพึ่งราชการ⁸⁶ และทำป้อมกำแพงเมืองนครเสียมราฐ⁸⁷ (ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2481: 186-187) เจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ ซึ่งเป็น “ขุนพลแก้ว” ได้กลับเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ในเดือน 6 ท้นงานพระศุกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย⁸⁸ (ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2481: 181-182) เจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ เป็นผู้มีความสมบัติโดดเด่นเรื่องความรอบคอบและความเด็ดขาด (อุดมสมบัติ,

⁸⁵ จดหมายหลวงอุดมสมบัติฉบับปี พ.ศ.2505 พิมพ์ว่า “ใคร” แต่ฉบับปี พ.ศ.2554 พิมพ์เป็น “ใคร่” ส่วนคำอื่นๆ ตัวสะกดแตกต่างกันแต่ความหมายคงเดิม

⁸⁶ พระยาราชสุภาวดีได้ยกจากกรุงเทพฯ ณ วัน พุทธศักราช เดือน 2 ขึ้น 11 ค่ำ ตรงกับวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ.2381 (ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2547: 77)

⁸⁷ ตั้งแต่ ณ วันเดือน 4 ขึ้น 9 ค่ำ ตรงกับวันศุกร์ที่ 22 กุมภาพันธ์ 2381 (ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2547: 77)

⁸⁸ วันขึ้นศักราชใหม่ของไทย ก่อนปี พ.ศ.2432 ถัดตามคติพราหมณ์ ใช้วันทางจันทรคติ วันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 5 (ตรงกับเดือนเมษายน) เป็นวันขึ้นปีใหม่ ดังนั้น จึงลำดับเหตุการณ์ได้ดังนี้ เจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ กลับมากรุงเทพฯ ท้นงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีสุลาลัยซึ่งตรงกับวันที่ 6 พ.ค. พ.ศ.2381 พระยาราชสุภาวดีได้ยกทัพออกจากกรุงเทพฯ ตรงกับวันที่ 27 ธ.ค. พ.ศ.2381 และจัดแจงทำป้อมกำแพงเมืองเสียมราฐตรงกับวันที่ 22 ก.พ. พ.ศ.2381 จดหมายหลวงอุดมสมบัติฉบับแรก ลง ณ วันเดือน 4 แรม 6 ค่ำ ปีมะเมีย ตรีศก ตรงกับวันที่ 6 มี.ค. พ.ศ.2381 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินลง ณ พระตำหนักน้ำส่งกองทัพพระยาศรีพิพัฒนราชโกษา ณ วันเดือน 4 แรม 7 ค่ำ ปีมะเมีย ตรีศก ตรงกับวันที่ 7 มีนาคม พ.ศ.2381 พระยาศรีพิพัฒนราชโกษาล่องเรืออมรแมนสรรค์ออกไป ณ วันเดือน 4 แรม 10 ค่ำ ปีมะเมีย ตรีศก ตรงกับวันที่ 10 มีนาคม พ.ศ.2381 (อุดมสมบัติ, 2554: 272, 279) ต่อมาเจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ ก็ออกไป ณ เมืองพระตะบองเมื่อ วันศุกร์ที่ 17 มกราคม พ.ศ.2382 แต่ในหนังสือประชุมหมายรับสั่งภาค 4 เล่ม ตอนที่ 1 หน้า 201 ระบุว่า กำหนดจะได้ยกออกไป วันศุกร์ที่ 3 มกราคม พ.ศ.2382 จดหมายหลวงอุดมสมบัติฉบับสุดท้าย ลงวัน 5 เดือน 9 ขึ้น 5 ค่ำ ปีกุน เอกศก ตรงกับวันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ.2382 พระยาศรีพิพัฒนราชโกษาฯ ก็กลับมาถึงปากน้ำเจ้าพระยา เมื่อเดือน 11 ขึ้น 8 ค่ำ ตรงกับวันพุธที่ 16 ตุลาคม พ.ศ.2382

2505: 97) จนเป็นกัณฑ์เกรงแก่บรรดานายทัพนายกองและไพร่พล เช่น เมื่อครั้งรบกับพวกญวน เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมได้มอบอาญาสิทธิให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา หรือเจ้าคุณผู้ใหญ่ ช่วยจัดการทัพเรือแทนตน เพราะนับถือคุณสมบัติ 3 ประการ ได้แก่ มีอายุมาก มีชาติตระกูลสูง และมีสติปัญญากล้าหาญรอบรู้ในการศึกสงครามยากที่จะหาผู้ใดเทียบได้ (กรมศิลปากร, 2521: 117) เหตุที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงใช้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาไปราชการทัพครั้งนี้ อาจเป็นเพราะไม่ใช่ท้องที่รับผิดชอบของสมุหนายก อีกทั้งการช้างเมืองเขมรยังไม่เรียบร้อย และมีภาระติดพันการศึกษาช้างเมืองญวน จึงจำเป็นต้องใช้สอยเจ้าพระยาบดินทร์เดชา ดังปรากฏว่า เจ้าพระยาบดินทร์เดชาต้องยกทัพออกไป ณ เมืองพระตะบองอีกครั้ง⁸⁹ เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าไม่มีขุนนางผู้ใดจะทำได้สำเร็จ อย่างไรก็ตาม อาจวิเคราะห์ได้ว่าครั้งนี้ พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาไปไม่ได้ พระองค์ทรงใช้สอยเจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมไปแทน (อุดมสมบัติ, 2554: 251) เพราะดูแลหัวเมืองปักษ์ใต้โดยตรง แต่เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (ดิศ บุนนาค) ต้องรับผิดชอบดูแลทั้งการช้างพระคลังด้วย ส่วนพระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา (ทัต บุนนาค) จางวางพระคลังสินค้า ออกไปดูที่บางนา และจัดแจงขุดคลอง (คลองแสนแสบ) (อุดมสมบัติ, 2505: 58) ซึ่งน่าจะพอจะพักผ่อนออกไปได้ และมาเร่งทำการช้างเมืองไทรบุรีที่เกิดขึ้นกะทันหันและสำคัญว่า ดังนั้น จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา (ทัต บุนนาค) หรือ ท้าวพระกรุณา ตำแหน่งจางวางพระคลังสินค้าซึ่งอยู่ในลำดับที่ 3 เป็นแม่ทัพใหญ่ครั้งนี้ ทั้งๆ ที่มีอายุน้อยที่สุดในบรรดาขุนนางที่สามารถว่ากล่าวเจ้าพระยาบดินทร์ (น้อย) กับพระยาสงขลา (เซ่ง) ได้ อีกทั้งยังไม่ได้เคยออกมาเห็นแผ่นดินบ้านเมืองปากใต้ ก็ให้ออกมาดูบ้านเมืองเสียให้เห็นสักทีเถิด (อุดมสมบัติ, 2505: 143, 2554: 319) อาจเป็นเพราะพระองค์ทรงไว้วางพระราชหฤทัยในความสามารถดังพระราชกระแสรับสั่งขึ้นชมพระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาตอนหนึ่งว่า ... ความอะไรก็เป็นหมด สั่งเสร็จสิ้นอยู่เท่านั้นแล้ว ออกไปเถิด อุตส่าห์หมั่นคิดตรองการให้เนืองๆ อย่าให้มีความประมาทจึงจะมีชัยชนะแก่ข้าศึกศัตรูได้... (อุดมสมบัติ, 2505: 108, 2554: 279)

⁸⁹ ณ เดือน 2 ขึ้น 13 ค่ำ ตรงกับวันศุกร์ที่ 17 มกราคม พ.ศ.2382 แต่ในหนังสือประชุมหมายรับสั่งภาค 4 เล่ม ตอน ที่ 1 หน้า 201 ระบุว่า กำหนดจะได้ยกออกไป ณ วันแรม 13 ค่ำ เดือน 1 ปีgun เอกศก จุลศักราช 1201 (ทิพากรังสมหาโกษาธิบดี, 2547: 84) ตรงกับวันศุกร์ที่ 3 มกราคม พ.ศ.2382 (คล้อย ทรงบัณฑิตย์, 2507: 116)

คอยฟังกระแสพระราชดำริ⁹⁰

โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นศูนย์กลางอำนาจวินิจฉัยสั่งการ บรรดาขุนนางทั้งหลายจึงให้ความสำคัญกับการ “คอยฟังกระแสพระราชดำริ” เช่น กรณีเจ้าพระยาบดินทรเดชาไปราชการทัพเมืองเขมร เมื่อพระยาศรีสหเทพจัดแจงส่งของกินไปให้อย่างฉันทใหญ่ผู้น้อย เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เห็นว่าเป็นปรกติวิสัยที่มาราชทัพต้องอดอยาก อย่าได้ลำบากจัดส่งมา แต่ขอให้บอกกระแสพระราชดำริเข้ามาให้ทราบเนืองๆ เพื่อจะได้สนองพระเดชพระคุณถูกกับพระราชดำริ เหตุวุ่นวายหัวเมืองไทรบุรีเมื่อปี 2381 เมื่อไม่สามารถพึ่งพาเจ้าพระยาบดินทรฯ (น้อย) และพระยาสงขลา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ กองทัพใหญ่กรุงเทพฯ ออกไป ...คราวนี้ถ้ามีการต่อไปแล้ว ก็เอาทัพกรุงยกออกไปทีเดียวเถิด จะไว้ใจเชื่อทัพหัวเมืองเหมือนแต่ก่อนไม่ได้แล้ว... (อุดมสมบัติ, 2505: 70-71, 2554: 233) อย่างไรก็ตาม ปัญหาเรื่องระยะทางที่ห่างไกล หากรอแม่ทัพใหญ่ออกไปถึง เห็นการแล้วจึงค่อยขอรับพระราชทาน กระแสพระราชดำริอยู่ ก็จะไม่ทันการณ์ หากมีการเฉพาะหน้าเกิดขึ้น จึงให้แก้ไขสถานการณ์ก่อน แล้วจึงกราบบังคมทูลเข้ามาให้ทรงทราบภายหลัง พระองค์จึงทรงพระราชทานกระแสพระราชดำริเกี่ยวกับการงานทุกอย่างเกี่ยวกับเมืองไทรบุรี และพระราชทานอาญาสิทธิ์ แก่พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา ...ถ้าใครอื้อแอ้ไม่คิดทำรักษาเขตแดนบ้านเมืองได้แล้ว ก็เอาออกเสีย หากคนอื่นเขาเป็นต่อไป คิดทำเอาไว้จนได้... (อุดมสมบัติ, 2505: 65, 2554: 227) การยกทัพใหญ่ออกไปครั้งนี้ ใช้เส้นทางทะเล พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตกกังวลเกี่ยวกับสถานการณ์บ้านเมือง และเรือบรรดาแม่ทัพนายกองจะเดินทางถึงหรือไม่ ปรากฏว่ามุลนายท้องที่กลับแจ้งข่าวสารล่าช้า หรือจงใจปกปิดข้อมูล ทำให้พระองค์รับรู้ข้อมูลสารข้างเมืองเมืองปักษ์ใต้อย่างจำกัด ดังเช่น เจ้าพระยาบดินทรฯ (น้อย) ไม่ยอมแจ้งเรื่องเรือพระยาวิชิตณรงค์ และพระราชรินทร์ เป็นต้น

ครั้นเกิดเหตุการณ์ขึ้นอีก 2 เรื่อง คือ เหตุวิวาทที่เมืองกลันตัน และเหตุเจ้าพระยาบดินทรฯ (น้อย) ถึงแก่อสัญกรรม พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาดังทัพอยู่ที่เมืองสงขลาได้มีหนังสือขอพระราชทานกระแสพระราชดำริเพิ่มเติม แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่สามารถบังคับว่ากล่าวให้เด็ดขาดลงไปได้ ...จะทรงคิดสั่งเสียบัญชาการออกมาแต่กรุงฯ เล่า ทางก็ไกลหาทันทันไม่บอกเข้าไปก็แต่พอได้ทรงฟังเล่นสบายๆ เท่านั้นเอง... (อุดมสมบัติ, 2505: 223) ข้างเมืองกลันตัน

⁹⁰ กระแสพระราชดำริ, คือ เรื่องพระราชดำริ คือ ขุน หลวง คิด (บรรดเลข, 2514: 27)

เคยวุ่นวายเพราะพระยาบาโงย และตนกูปสา ทั้งสองจึงถูกคาดโทษไว้ที่กรุงเทพฯ แต่เจ้าพระยานครฯ ได้กราบบังคมทูลขอไว้ ครึ่งนี้กลับร่วมกันก่อเหตุทะเลาะวิวาท รบพุ่งกับพระยาปลัดดิน (สนิปากแดง) ขึ้นอีกนับเป็นการทำทลายอำนาจปกครองแผ่นดินของศูนย์กลางอาณาจักร

มูลนายซึ่งเป็นกุญแจสำคัญในการใช้อำนาจปกครองแผ่นดินครั้งนี้ คือ เจ้าพระยานครฯ (น้อย) เพราะทั้งเมืองไทรบุรี และเมืองกลันตัน อยู่ในความดูแลของเมืองนครศรีธรรมราช พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับสั่งให้พระยาศรีพิพัฒนราชโกษาประสานเจ้าพระยานครฯ (น้อย) เพื่อจัดแจงระงับเหตุวิวาทเมืองกลันตัน เนื่องจากระยะทางที่ห่างไกล หากจะรอพระองค์ว่ากล่าวบังคับบัญชาออกมา อาจไม่ทันการณ์ ดังพระราชกระแสรับสั่งตอนหนึ่ง ...การจะควรประการใดก็สุดแต่ พระยาศรีพิพัฒน เจ้าพระยานครฯ จะคิดอ่านเถิด สุดแต่อย่าให้เมืองกลันตัน หลุดลอยไปอื่นได้ แต่ซึ่งจะมีหนังสือว่ากล่าวบัญชาการออกมาให้ทำอย่างนั้นอย่างนี้เล่าทางที่ไกล จะออกมาทันการ ได้ที่ไหน จะได้ก็แต่มีหนังสือว่ามาอย่างนี้แหละ... (อุดมสมบัติ, 2505: 225) เจ้าพระยานครฯ ได้มอบหมายให้เจ้ะนุด และนายสังข์ ถือหนังสือไปห้ามปรามตนกูปสา ให้ยุติวิวาทกับพระยาปลัดดิน แต่ตนกูปสาก็ไม่ยอมเชื่อฟัง จนเหตุการณ์รุนแรงยิ่งขึ้น เมื่อทั้งสองฝ่ายต่างตั้งค่ายสู้รบกัน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทำได้เพียงมีหนังสือว่ากล่าวทำนองปริกขำหารือกับพระยาศรีพิพัฒนราชโกษาเท่านั้น

ในทางปฏิบัติ อำนาจการตัดสินใจอยู่ที่พระยาศรีพิพัฒนราชโกษา ครั้นจะปรึกษาเจ้าพระยานครฯ ตามกระแสพระราชดำริ สถานการณ์บ้านเมืองตึงเครียด เจ้าพระยานครฯ ล้มป่วยและถึงแก่อสัญกรรมเสียก่อน พระยาศรีพิพัฒนราชโกษาจึงขาดที่ปรึกษาราชการ และต้องเผชิญกับข้อจำกัดเรื่องจำนวนไพร่พล หากต้องแบ่งไพร่พลส่วนหนึ่งไปคลี่คลายสถานการณ์เมืองกลันตันแล้ว เหตุการณ์ข้างเมืองไทรบุรียังมีสงบ และอาจกำเริบขึ้นได้ ไพร่พลหัวเมืองปักษ์ใต้สู้รบเข้มแข็งอยู่ได้ เพราะอำนาจเจ้าพระยานครฯ เมื่อเจ้าพระยานครฯ ถึงแก่อสัญกรรม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงวิตกกังวลมาก อีกทั้งกองทัพใหญ่พระยาศรีพิพัฒนราชโกษายกมาครั้งนี้ จำกัดด้วยระยะเวลาเนื่องจากต้องเดินทางกลับกรุงเทพฯ ให้ทันช่วงฤดูลม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชวังสรรค์จัดเตรียมทัพรอไว้ ถ้าจำเป็นจะได้ยกลงไปเพิ่มเติม อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์ข้างเมืองกลันตัน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทำได้เพียงขออำนาจฝึสางเทวดาคลีใจให้แม่ทัพใหญ่จัดแจงให้ถูกการณ์ ...คิดตั้งขึ้นเป็นเมืองได้อีกเมืองหนึ่งเห็นจะดี เตะฝึสางเทวดามาคลีใจ คิดจัดแจงให้ถูก... จะได้กลับเข้าไปทันฤดูลม... (อุดมสมบัติ, 2505: 334) เพราะเมื่อพระยาศรีพิพัฒนราชโกษาเป็นแม่ทัพใหญ่ออกไปแล้ว มีการเกิดขึ้น

ภายหลังมากนักน้อยอย่างไร ก็ถือเป็นหน้าที่ของแม่ทัพใหญ่จะต้องจัดแจงให้เรียบร้อย⁹¹ จะมามัวคอยฟังกระแสพระราชดำริอยู่ไม่ได้

สัมฤทธิ์ผลแห่งอำนาจการปกครองแผ่นดิน

ลักษณะการบังคับบัญชาราชการแผ่นดินเด่นชัดสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ อำนาจวินิจฉัยสั่งการงานอยู่ที่พระเจ้าแผ่นดิน โดยมีขุนนาง แม่ทัพนายกอง เป็นผู้ร่วมใช้อำนาจปกครองแผ่นดิน คล้ายกับลักษณะที่เจ้านายและข้าราชการได้อุปมาอำนาจการปกครองแผ่นดินกรุงสยามเมื่อ พ.ศ.2427 (กรมศิลปากร, 2515: 27) ไว้ว่า

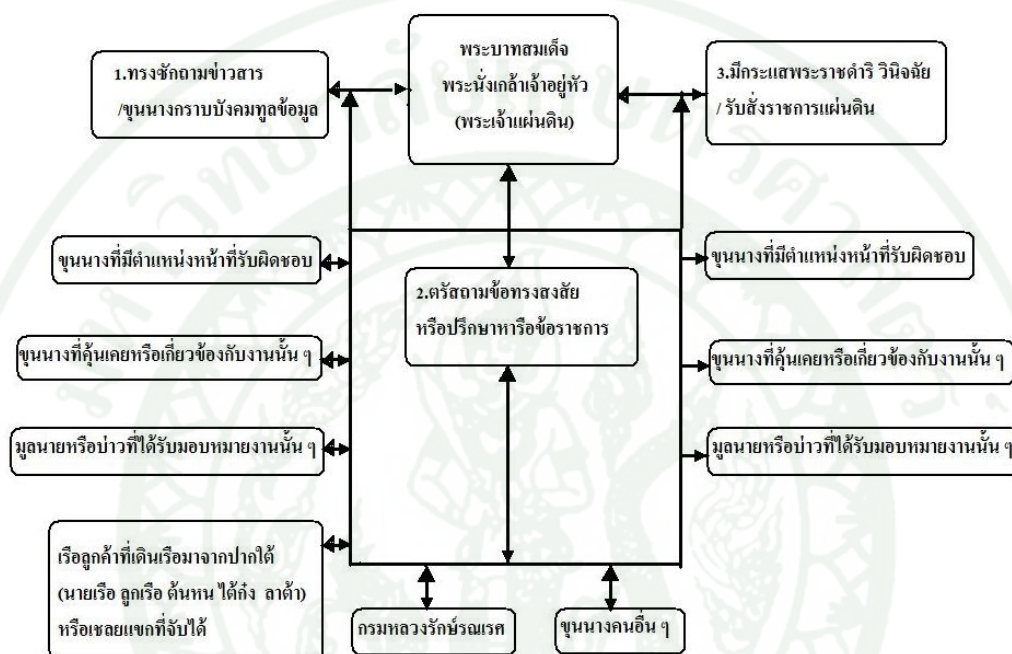
...การครอบครองอันนี้อยู่ได้อุปมาเหมือนอุบะที่แขวนไว้ด้วยเชือกเส้นเดียว พวงอุบะซึ่งอาศัยเชือกอยู่นั้น ถ้ามีอันตรายเชือกขาดก็ต้องตกถึงพื้น ถึงแก่ฟกชำเปลี่ยนแปลงรูปพรรณไปได้ต่างๆ ฤาบางทีทำลายยับเยินสิ้นทีเดียว...

ลักษณะเช่นนี้ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างส่วนซึ่งทำหน้าที่วินิจฉัยสั่งการและส่วนของ ผู้ซึ่งมีหน้าที่ปฏิบัติ เน้นอำนาจการตัดสินใจชี้ขาดขึ้นอยู่กับตัวบุคคลเดียว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมอบหมายงาน และรับสั่งติดตามสอบถามบรรดาขุนนางใน “ที่ประชุมวินิจฉัยงานราชการแผ่นดิน” พระองค์ทรงใช้อำนาจปกครองแผ่นดินอย่างเด็ดขาดด้วยข้อจำกัดหลายประการ อีกทั้งต้องเผชิญกับอารมณ์ และความรู้สึกขัดเคืองพระทัยมากมาย เช่น พระองค์ทรงต้องคิดทบทวนราชการหลายครั้งหลายหน เกรงจะเสียเมืองไทรบุรี จนไม่เป็นอันเสวยและบรรทม ดังความตอนหนึ่งว่า ...แต่ทรงคิดๆ ราชการอยู่จนประหม่อมไม่หลับพระเนตรได้ จะเสวยก็ไม่ลงพระสอ ทรงขัดเคืองเจ็บพระทัยนัก ออกไปถึงใช้สอยไม่ได้การแล้ว ห้วยักษ์ห้วยมารอยู่ที่ไหนก็ตัดหัวมันเสียเถิด คิดเคียวทำกับมันไปจนได้ จะส่งเข้าเองคิดทำได้ถึงอย่างนี้แล้วก็คงได้เมืองไทรคิน... (อุดมสมบัติ, 2505: 89, 2554: 256) เป็นต้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบข้อมูลรายละเอียดตั้งแต่ปัญหาใหญ่ที่สุด จนถึงเรื่องเล็กน้อยดีกว่าขุนนางทุกคน อย่างไรก็ตาม พระองค์ทรงอาศัยองค์ประกอบ 3 ประการ ได้แก่ การรับรู้ข้อมูลและข่าวสาร ความเข้าใจและรอบรู้งาน

⁹¹ พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา (ทัต บุนนาค) ได้ยกทัพออกจากเมืองสงขลาเมื่อวันที่ 10 แรม 9 ค่ำ ตรงกับวันพุธที่ 2 ตุลาคม พ.ศ.2382 ถึงปากน้ำเจ้าพระยา เมื่อเดือน 11 ขึ้น 8 ค่ำ ตรงกับวันพุธที่ 16 ตุลาคม พ.ศ.2382 ใช้ระยะเวลาดำเนินทาง 14 วัน (ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2547: 83)

ราชการแผ่นดิน และการร่วมมือของขุนนาง เพื่อประกอบการวินิจฉัยและบังคับบัญชาราชการแผ่นดิน

แผนผังกระบวนการวินิจฉัยราชการแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาพที่ 12 แผนผังกระบวนการวินิจฉัยราชการแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

การรับรู้ข้อมูลและข่าวสาร

การแจ้งข้อมูลข่าวสารนั้น อาศัยคนถือสารล่องเรือไปกลับระหว่างหัวเมืองปักษ์ใต้กับกรุงเทพมหานคร ซึ่งต้องใช้ระยะเวลานานกว่าจะส่งหนังสือโต้ตอบกันใช้เวลาถึง 14 หรือ 15 วัน ภายใต้งื่อนไขเช่นนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องกล่าวสั่งงานให้ครบถ้วนไปทีเดียว (อุดมสมบัติ, 2505: 88) พระองค์ทรงใช้อำนาจปกครองแผ่นดินอย่างเป็นลำดับขั้นตอน มีการประเมินความคุ้มค่าของรีพล และเสบียงอาหาร ตลอดจนสถานการณ์ที่เหมาะสม เช่น ช่วงระยะเวลาการเดินทาง หากยกทัพออกไปช่วงฤดูฝน กองทัพก็จะลำบาก ลิ่นเปลืองรีพลและเสบียงอาหาร แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง กำชับกำชาบรรดามูลนายท้องที่ให้รีบแจ้งข้อมูลให้เร็วที่สุด เพื่อพระราชวินิจฉัยอีกครั้ง หากเห็นว่ากองทัพหัวเมืองสามารถจัดแจงการได้บ้าง

พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ เพียงให้พระยาเพชรบุรีถืออาญาสิทธิ์คุมทัพลงไปช่วย อย่างไรก็ตาม นอกจากข้อจำกัดเรื่องระยะทางแล้ว เหตุที่พระองค์ทรงรับรู้ข้อมูลข่าวสารอย่างจำกัดนั้น ส่วนหนึ่งเกิดจากปัญหาการประสานงานระหว่างขุนนางที่ได้รับมอบหมาย เช่น เจ้าพระยาบวรฯ พระยาสงขลา พระยาไชยา ไม่กระตือรือร้นในการแจ้งข้อมูลหรือกรณีเจ้าพระยาบวรฯ (น้อย) กับพระยาสงขลาไม่สามัคคีร่วมมือช่วยเหลือกัน เป็นต้น

การบังคับบัญชาราชการแผ่นดินจำเป็นต้องอาศัยมูลนายท้องถิ่นเป็นกลไกควบคุมไพร่บ้านพลเมือง และคอยแจ้งข่าวสารข้อมูลเข้ามาให้ทรงทราบ แต่ระยะทางเป็นอุปสรรคสำคัญในการติดต่อสื่อสาร ทำให้พระองค์ทรงทุกข์ร้อนพระทัยหลายครั้งดังพระราชกระแสตอนหนึ่ง ...ข้างเมืองปากใต้แล้วมีแต่อย่างนี้ไปเสียหมด ไม่ใคร่บอกกล่าวมาให้รู้โดยเร็วเลย... (อุดมสมบัติ, 2505: 72, 2554: 235) อีกทั้งรายละเอียดของข้อมูลขึ้นอยู่กับเจ้าบ้านการเมือง เช่น เจ้าพระยาบวรฯ (น้อย) มีนิสัยชอบปกปิดข้อมูล และสั่งกำชับจนถึงขั้นว่าไพร่ที่ถือหนังสือมา เป็นต้น นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเผชิญกับปัญหาซึ่งเกิดจากการประสานงานระหว่างขุนนางที่ได้รับมอบหมาย ได้แก่ ประการแรก ขุนนางผู้รับผิดชอบงาน ผู้ที่รู้เห็นเหตุการณ์ และผู้ที่ถือหนังสือเข้ามากราบบังคมทูล ประการที่สอง หนังสือบอกของแม่ทัพนายกอง ประการที่สาม ขุนนางที่ทำหน้าที่ซักถามข้อมูลและกราบบังคมทูล ดังจะอธิบายต่อไป

ประการแรก ขุนนางผู้รับผิดชอบงาน ผู้ที่รู้เห็นเหตุการณ์ และผู้ที่ถือหนังสือเข้ามา

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตรัสซักถาม หรือโปรดให้ขุนนางสอบถามย้าในประเด็นที่ทรงสงสัย เมื่อข้อมูลในหนังสือบอกราชการ หรือข้อมูลที่โปรดให้ขุนนางซักถามเพิ่มเติมไม่ชัดเจนและเนื่องจากพระองค์ทรงมีประสบการณ์ในการเดินเรือสำเภาเมื่อครั้งทรงกำกับดูแลราชการกรมท่า ทำให้สามารถประมาณและวินิจฉัยระยะเวลาการเดินทางเรือไปมาระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองปักษ์ใต้ได้อย่างแม่นยำ เหตุนี้พระองค์จึงทรงรู้เท่าทันว่าไพร่เจ้าพระยาบวรฯ (น้อย) ที่กราบทูลบิดเบือนเรื่องวันเวลาเดินทาง เพื่อหวังปกปิดข้อมูลเหตุการณ์บ้านเมืองปักษ์ใต้ อย่างไรก็ตาม การประสานงานระหว่างขุนนางเกี่ยวกับข่าวคราวของแม่ทัพนายกองจะเดินทางถึงที่หมายหรือไม่อย่างไร ทำให้พระองค์ทุกข์ร้อนเกรงเรือกองทัพจะประสบอันตรายระหว่างทาง ดังพระราชกระแสรับสั่งถึงพระราชรินทร์ตอนหนึ่งว่า ...พระราชรินทร์มันก็เป็นข้า ก็ต้องมีความทรงพระวิตกถึงบ้าง เป็นข้าแล้วก็รักอยู่ด้วยกันหมด... (อุดมสมบัติ, 2505: 140, 2554: 316) อีกทั้งขุนนางท้องถิ่นละเลยที่จะแจ้งข่าวสารเรือกองทัพ เช่น กรณีเรือพระยาวิชิตณรงค์ เรือพระราชรินทร์ เรือขุนพัฒน์

สงขลา จัดแจงทำปลอกเสาะและหาเงื่ออยู่ที่เมืองจันทบุรี แต่พระยาจันทบุรีอยู่ที่นั่นแต่ไม่ยอมแจ้งข่าวเข้ามาให้ทราบ ...เขาพากันข้ามไปเมื่อไร ก็ไม่บอกเข้ามาให้ทรงทราบ พวกหนึ่งเลยได้เสียหมด ... (อุดมสมบัติ, 2554: 324) ครั้นแล่นข้ามออกไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งให้ขุนนางซักถามว่าเจ้าพระยานครฯ เกี่ยวกับเรื่องของพระยาวิชิตณรงค์ และเรื่องของพระ ราชรินทร แต่เจ้าพระยานครฯ (น้อย) สั่งห้ามว่าไพร่ไว้มิให้พูด หมิ่นพิทักษ์นาวาว่าเจ้าพระยานครฯ (น้อย) จึงปิดเรื่องระยะเวลาเดินทาง เพื่อจะได้แก้ตัวว่าไม่ทราบข่าวคราว ...มันเข้ามาถามถึงกองทัพกรุงฯ ก็ไม่บอกความเอาเลย ปิดความเสียทีเดียว มันกลัวนายมันนักหนา... (อุดมสมบัติ, 2505: 137, 2554: 312) ลักษณะดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงว่าไพร่หัวเมืองมีความเกรงกลัวเจ้าพระยานครฯ (น้อย) มากกว่ามุลนายส่วนกลาง

การประสานงานระหว่างขุนนางที่มีหน้าที่แจ้งข้อมูลข่าวสาร ข้อมูลที่แจ้งเข้ามาอาจไม่ชัดเจน หรือขาดตกบกพร่องในรายละเอียดสำคัญ เช่น กรณีขุนไกรตรีเพชร เอาของไปจำหน่ายที่เมืองกลางแจ้งข่าวว่าไพร่บ้านพลเมืองตกใจตื่น แต่ไม่ระบุว่าไพร่บ้านพลเมืองใด (อุดมสมบัติ, 2505: 94) เป็นต้น นอกจากข้อมูลจากขุนนางซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบโดยตรงแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสืบเสาะข้อมูลจากบรรดาลูกเรือซึ่งโดยสารเรือเข้ามากรุงเทพฯ ซึ่งลูกเรือเหล่านั้นได้พบเห็นสถานการณ์บ้านเมืองปักษ์ใต้ หรืออาจได้รับการบอกเล่าต่อกันมา ข้อมูลเหล่านี้ อาจจะมีทั้งจริงบ้างและเติมเสริมแต่งขึ้นเองบ้าง พระองค์ทรงใช้ข้อมูลอย่างระมัดระวังและแยกแยะความน่าเชื่อถือ ตลอดจนพิจารณาบริบทแวดล้อมผู้ให้ข้อมูลนั้นๆ ด้วย เช่น ข้อมูลเรื่องไพร่บ้านพลเมืองสงขลาที่ได้จากยายหนูลูกค้ากรุงเทพฯ ซึ่งโดยสารมากับเรือขุนจิตรใจรักษ์นั้น พระองค์ทรงเห็นว่าไพร่บ้านพลเมืองคงจะตื่นกลัวจริง แต่ที่พระยาสงขลาจะกลัวแขกที่ยกมาล้อมเมืองจนสิ้นสติเป็นเหตุให้ทั้งบ้านเมืองสงขลาไม่น่าจะเป็นความจริง ...เชื่ออะไรกับยายแก่ยายเฒ่า เขาไม่ให้เรือเข้ามา ก็โกรธเขา ว่าเขาโดยจัดใจนั่นเอง ถ้าจริงเหมือนว่าแล้ว สงขลาจะอยู่ได้ที่ไหน ก็เสียมัน ปานนี้ข่าวก็เลื่องลือเข้ามาถึงเสียแล้ว... (อุดมสมบัติ, 2505: 98, 2554: 265) เป็นต้น

ประการที่สอง หนังสือบอกของแม่ทัพนายกอง

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยานครฯ (น้อย) พระยาสงขลา (เถี้ยนเส้ง) เดินทางกลับไปรักษาเมืองนครศรีธรรมราช และเมืองสงขลา ข้างเมืองกลาง เมืองตะกั่วทุ่ง เมืองตะกั่วป่า พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้ใหญ่ไปอยู่รักษา เพื่อระวังแขกที่มามีเมืองไทรบุรีสคบคิดกับหัวมาลีโจรสลัดแขกบุกเข้ามาตีเมืองกลาง ตลอดจนให้เจ้าพระยา

นครฯ (น้อย) มีหนังสือกำชับบรรดาหัวเมืองปักษ์ใต้ ไม่ให้ประมาท ถ้ามีข้อราชการประการใด ให้เร่งมีหนังสือแจ้งเข้ามาให้ทราบ แต่ปรากฏว่า เจ้าพระยาธนนครฯ (น้อย) และพระยาสงขลาพากันเกียบบาย ไม่แจ้งข่าวสารเข้ามาให้ทราบโดยเร็ว ครั้นพระยาสงขลาทำไม่สำเร็จสักอย่าง ก็มีหนังสือแจ้งเข้ามาแก้ตัว ดังพระราชกระแสรับสั่งตอนหนึ่งว่า ...จะคิดบอกกล่าวเข้ามาแล้วก็มีแต่ปิดแก้ความว่า อ้ายแขกมันกำริบอย่างนั้นอย่างนี้ ตกตื่นใจไปทีเดียว ช่างกระไรไม่มีทูลมานะเลย น่าอายอดสู่นักหนา จะมีใจทูลมานะเข้าบ้างว่าร้ายก็ทีหนึ่ง ดีก็ทีหนึ่ง ไม่มี พากันอ้อแอ้ไปเสียสิ้น... (อุดมสมบัติ, 2505: 68, 2554: 231) เมื่อกองทัพหัวเมืองปักษ์ใต้ทำการไม่สำเร็จ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตัดสินพระทัยยกกองทัพใหญ่ออกไป ช้างมูลนายในท้องที่แทนที่จะคิดช่วยเหลือกันสู้รบ และมีหนังสือแจ้งความกับหน้าราชการทัพเข้ามาให้พระองค์ทราบ กลับก่อเหตุทะเลาะเบาะแว้งกัน และกล่าวโทษให้ร้ายซึ่งกัน เช่น กรณีพระตะกั่วทุ่งมีหนังสือกล่าวหาพระยาถลางว่าเป็นใจเข้าด้วยแขกที่ยกมาตีเมืองไทรบุรี (อุดมสมบัติ, 2505: 121) เป็นต้น ครั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้หลวงภักดีพิพิธถือหนังสือข้อราชการทัพกลับไป หลวงภักดีพิพิธได้ลักพาตัวเงินหลานสาวพระตะกั่วทุ่งไป จนเป็นเหตุให้พระตะกั่วทุ่งจับตัวมาคุมขังเพื่อลงโทษ โพรพลที่หลวงพิพิธรวบรวมไว้ก็หนีไปหมด อีกทั้งพระยาไชยาได้รับผลกระทบในการปฏิบัติหน้าที่ด้วยเพราะ ...พอพระตะกั่วทุ่งจับเอาตัวหลวงพิพิธไว้จะตัดสินราชการสิ่งหนึ่งสิ่งใด กรมการเมืองกระด้างกระเดื่องไปสิ้นทั้งสี่หัวเมือง... จะว่ากล่าวราชการสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็ว่าจะสิทธิขาดจะไม่เสียราชการไป... (พรชัย นาคสีทอง, 2548: 236) ดังจะเห็นได้ว่าการบกพร่องในหน้าที่ของ ขุนนางทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรำคาญพระทัยดังพระราชกระแสรับสั่งถึงพระยาเพชรบุรีซึ่งไม่สามารถจัดแจงเหตุวิวาทระหว่างหลวงภักดีพิพิธกับพระตะกั่วทุ่งตอนหนึ่งความว่า ...เป็นผู้ใหญ่ออกมาแล้ว การมันเป็นขึ้นจะว่ากล่าวกันเสียให้ดีกว่า กลับเป็นบ้าไปเข้าด้วยคนผิดพลอยกันผิดไปเสียหมดทั้ง 2 คน 3 คน ที่เดียว... (อุดมสมบัติ, 2505: 286)

ช้างพระยาไชยา ยกทัพมาถึงเมืองพังงา เพื่อดูแลรักษาหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันตกตามกระแสพระราชดำริ แต่นิ่งเฉยไม่แจ้งข้อราชการข้างเมืองถลางเข้ามาให้ทรงทราบ เมื่อมีหนังสือกราบบังคมทูลเข้ามา ข้อมูลเหล่านั้นล้วนแต่ไร้สาระอันไม่เกี่ยวกับราชการทัพบก ...บอกเพื่อไปเปล่าๆ ที่จะคิดสืบสาวราชการให้เขยคาชถูกต้องกับการงานก็ไม่มี ทรงฟังดูท้วงทีพูดจานั้น หาเป็นทำนองสืบสาวราชการไม่ เป็นทีเล่นไปเสียหมด มีแต่คนเขาเผือก สังข์หักจินาวิญไปเสียทั้งนั้น... (อุดมสมบัติ, 2505: 274, 2554: 469-470) ครั้นวันมาลี โจรสลัดแขกที่ร่วมกระด้างกระเดื่องซึ่งหลบหนีไปอยู่หน้าเกาะเมืองมะริด พระยาไชยาไม่คิดคอยสืบสาวตามสกดจับตัวมาได้ อ้างเหตุอยู่รักษาเมือง เพราะเกรงแขกที่กระด้างกระเดื่องจะยกมาตีเมือง ทั้งๆ ที่แขกที่เมืองไทรบุรี และที่

ล้อมเมืองสงขลาพากันแตกพ่ายไปหมดแล้ว เป็นต้น นอกจากนี้ ประทิวสยคุณสมบัติของผู้ที่จะได้รับแต่งตั้งเป็นขุนนางนั้น ที่ต้องมีความฉลาดในที่พิพากษาความแลดูบายในราชการต่างๆ (องค์การคำครุสภา, ม.ป.ป.: 150 อ้างใน สงบ ส่งเมือง, 2518: 66-67) เมื่อพระยาไชยาไม่สามารถตัดสินใจความวิวาทระหว่างหลวงพิพิธภักดี และพระตะกั่วทุ่งได้ กลับจะยกไพร่พลไปสู้รบชิงเอาตัวหลวงพิพิธภักดี ก่อนเหตุวิวาทต่อสู้ด้วยกันเองขึ้นอีก ...โปรดให้พระยาไชยาออกมารักษาเขตแดนคอยสู้รบกับข้าศึก กลับจะมารบกันขึ้นเสียอีก ดูน่าเกลียดนักหนา... (อุดมสมบัติ, 2505: 285) เป็นต้น

พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา ซึ่งเป็นแม่ทัพใหญ่ ได้ขึ้นเรืออมรแมนสรรค์⁹² ขณะแล่นอยู่ในคลองปรากฏว่า ...จะเป็นด้วยปีกเสาเรือ หรือจะเป็นด้วยเรือหาทราบไม่ ไซ้ใบกั่วลงไปคราวหนึ่ง แล้วก็ตรงเข้าไปฝั่งเสีย หากกลับไปได้คลองไม่... (อุดมสมบัติ, 2505: 112) ครั้นแก้ไขเสร็จเรือแล่นข้ามตัดคู้งอ่าวไทยจากเกาะช้างเพื่อมุ่งไปยังเมืองนครศรีธรรมราช เพื่อไปปรึกษาหารือกับเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ก่อนยกทัพลงไปเมืองสงขลา และพาตัวเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ลงมาที่เมืองสงขลา เพื่อช่วยคิดอ่านจัดแจงตั้งเจ้าบ้านการเมืองไทรบุรีตามกระแสพระราชดำริ อย่างไรก็ตาม กองทัพพระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาประสบเหตุการณ์การเดินทางไม่เป็นตามกำหนดทั้งเรื่องเส้นทางและระยะเวลา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตกกังวลเกี่ยวกับเรือแม่ทัพนายกองจะเดินทางถึงหรือไม่ โดยเฉพาะเรืออมรแมนสรรค์ ดังพระราชกระแสตอนหนึ่งว่า ...ไปถึงเข้าเสียหน้อยเกิด จะได้สบายสิ้นทรงพระวิตกลง อยู่ในกลางชลาลัยอย่างนี้ ทรงฟังแล้วเล่นเอาพระทัยวับหวิวไปทีเดียว ให้ทรงพระวิตกไม่สบายพระทัยเอาเลย... (อุดมสมบัติ, 2505: 184) ขุนนางซึ่งพบเจอพระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาระหว่างทาง ได้แจ้งข้อมูลคลาดเคลื่อนทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยว่าพระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาได้ทราบข่าวแขกมาตีเมืองสงขลาพากันแตกหนีกลับไปแล้ว ตั้งแต่ตอนที่พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาได้พบกับหลวงลักษณมานา หลวงราชบริรักษ์ที่เมืองชุมพร แต่ในข้อเท็จจริง พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาไม่ทราบข่าวราชการเมืองสงขลาเลย นับตั้งแต่เรืออมรแมนสรรค์แล่นออกจากปากน้ำเจ้าพระยา ต่อมาเดินทางจากเมืองชุมพรถึงท่าทอง ซึ่งอยู่ในปริมณฑลอำนาจของเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยานครฯ ไม่ได้บอกข่าวสารราชการข้างเมืองสงขลามาให้ทราบ ครั้นเรืออมรแมนสรรค์แล่นมาถึงทุ่งระโนดแดนเมืองพัทลุง และได้พบเรือจันทูอยู่ที่เมืองสงขลา พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาจึงทราบว่าแขกที่ล้อมเมืองสงขลาแตกหนีไปแล้ว (อุดมสมบัติ, 2505: 194) เหล่านี้แสดงให้เห็นถึงปัญหาการประสานงานระหว่างขุนนาง

⁹² เรือพระที่นั่งอมรแมนสรรค์ เจ้าพระยานครฯ (น้อย) ได้ต่อถวาย เมื่อ พ.ศ.2371 ลักษณะเป็นเรือกำปั่นใบ ขนาดปากกว้าง 3 วา ต่ออย่างประณีตจัดทั้งข้างนอกและข้างใน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ใช้เป็นเรือพระที่นั่งรบ (กรมศิลปากร, 2505: 75)

ซึ่งได้รับมอบหมายงาน แม้ว่าเรืออมรแมนสรรค์เดินทางถึงเมืองสงขลาก่อนบรรดาเรือแม่ทัพนายกองลำอื่นๆ แต่พระยาไทรบุรี (แสง) บุตรเจ้าพระยานครฯ ก็สามารถตีได้เมืองไทรบุรีกลับคืนมาแล้ว พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาออกไปถึงจึงมีเพียงจัดแจงตั้งบ้านตั้งเมืองแลผ่อนปรนครอบครัวเท่านั้น (อุดมสมบัติ, 2505: 200) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าจะได้แต่แผ่นดินเปล่าเมืองไทรบุรี นอกจากจะจับกุมแขกซึ่งกระด้างกระเดื่องไม่ได้ ก็จะไม่คุ้มไม่คุ้มกับไพร่พล และเสบียงอาหารที่สูญเสียไป

ประการที่สาม ขุนนางที่ทำหน้าที่ชักถามข้อมูลและกราบบังคมทูล

ปัญหาการประสานงานระหว่างขุนนางที่ทำหน้าที่ชักถามข้อมูลข่าวสารเพิ่มเติม ขุนนางซึ่งทำหน้าที่ดังกล่าวที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ ได้แก่ พระยาเทพ พระนรินทร์ พระยาพิพัฒน์ และหลวงสุรินทร์ เป็นต้น แต่ขุนนางเหล่านี้มีข้อจำกัดบางอย่าง เช่น เมื่อพระองค์ทรงชักถามเกี่ยวกับการเดินเรือกองทัพ เจ้าพระยาพระคลังไม่อยู่ พระยาเทพ และพระยาพิพัฒน์ไม่มีความเข้าใจเกี่ยวกับการเดินทางทางทะเล (อุดมสมบัติ, 2505: 138) เป็นต้น นอกจากนี้ การไม่ประสานงานระหว่างขุนนางที่ได้รับมอบหมาย กรมเจ้าพระยานครฯ (น้อย) กับพระยาสงขลา (เถียนเส็ง) ทั้งๆ ที่ความข้างเมืองนครศรีธรรมราชและเมืองสงขลาอยู่รู้ถึงกัน แต่ เจ้าพระยานครฯ (น้อย) กับพระยาสงขลาต่างเกี่ยงท้องที่ ปิดบังความ ไม่แจ้งข้อมูลของกันและกันให้รู้ถึงกัน ...เล่นเอาพระทัยร้อนวับๆ หวิวๆ อยู่ด้วยเรือแพไพร่พลจะถึงหรือยังไม่ถึงนั้นนักหนาทีเดียว เป็นเคราะห์เป็นกรรมอะไรอย่างนี้ ไม่พอที่จะมาถือเปรียบท้องที่กันคิดปิดบังเปล่าๆ ถ้าช่วยเหลือกันทำให้พรักพร้อมแล้ว ป่านนี้ก็จะแล้วเสียแต่ไหนๆ แล้ว... (อุดมสมบัติ, 2505: 155, 2554: 331-332) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิตกกังวลด้วยเรือกองทัพ ครั้นโปรดเกล้าฯ ให้ขุนนางชักถามเอาความเพิ่มเติม แต่พระองค์ทรงทราบข้อมูลข้างเมืองนครศรีธรรมราชอย่างจำกัดเท่าที่เจ้าพระยานครฯ ต้องการให้ทราบ เพราะเจ้าพระยานครฯ ได้สั่งกำชับว่าที่ถือหนังสือเข้ามาแจ้งข่าวที่กรุงเทพฯ ได้แก่ หมื่นพิทักษ์นาวา นายดวง นายแพ เหล่านี้ไม่ให้พูดเกินกว่าที่ตนเองได้สั่งไว้ (อุดมสมบัติ, 2505: 131, 137) ดังพระราชกระแสตอนหนึ่งความว่า ...การข้างเมืองนครฯ แล้วหาใครจะบอกจะเล่าอะไรให้รู้ไม่เลย จนขึ้นว่าไพร่ก็เป็นไปด้วยกันเสียหมด ถ้านายไม่สั่งให้บอกแล้ว ให้ถามเอาเถิด ไม่พูดไม่บอกเอาเลยทีเดียว มันกล้านายนี้สุดใจนักหนาแล้ว... (อุดมสมบัติ, 2505: 200) ขุนนางจึงชักถามไม่ได้ความเพิ่มเติมตามที่ต้องพระราชประสงค์

ปัญหาการประสานงานระหว่างขุนนางทำหน้าที่กราบบังคมทูล บางครั้งเกิดจากขุนนางขาดปฏิภาณไหวพริบในการที่ซักไซ้ถามเอาข้อมูล เช่น พระยาเทพ แทนที่จะซักจากหมื่นพิทักษ์นาวาโดยตรง กลับเหลียวไปถามพระนรินทร์ซึ่งก็ไม่ทราบความอยู่ดี และพระยาเทพไม่สามารถคาดคั้นเอาข้อมูลมาให้ได้ กลับได้แต่ความซึ่งไม่ต้องพระราชประสงค์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดเคื่องพระทัย และรับสั่งเชิงประชดประชัน ให้พระนรินทร์ช่วยซักถามอีกคน “ไปไหว้ไปกราบมันเอาความมาให้ได้” (อุดมสมบัติ, 2505: 137, 2554: 313) แต่สุดท้ายก็ไม่ได้ข้อมูลเพิ่มเติมตามพระราชประสงค์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำได้เพียงแต่รอฟังหนังสือบอกของกองทัพใหญ่บอกเข้ามา (อุดมสมบัติ, 2505: 131) นอกจากนี้ ขุนนาง ไม่มีการเตรียมข้อมูลให้พร้อมเพื่อจะกราบทูลได้ทันทีที่ทรงตรัสถาม เช่น เมื่อต้องพระราชประสงค์จะทราบเกี่ยวกับเรือขุนอาฉนรงค์ซึ่งเดินทางมาไม่ถึงที่หมาย พระนรินทร์ไม่ซักถามข้อมูลให้ละเอียดแต่แรก ต้องรอให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจ้ให้ซักถาม พระนรินทร์จึงถามเอาความขณะนั้น (อุดมสมบัติ, 2505: 188) เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตรัสย้อนถามข้อมูลที่ขุนนางเคยกราบบังคมทูลมาแล้วครั้งหนึ่ง แต่ขุนนางไม่สามารถจดจำข้อมูลเหล่านั้นได้ เช่น เมื่อทรงตรัสถามลำดับหนังสือซึ่งแจ้งข้อมูลเข้าถึงก่อนหลัง เรือหมื่นนิกรซึ่งให้ถือหนังสือไปเมืองสงขลาด้วยข้อราชการใด เป็นต้น นอกจากจะไม่ซักถามอย่างละเอียดแล้ว พระนรินทร์ไม่สามารถจดจำข้อมูลเหล่านั้นได้ ทำได้เพียงนั่งไม่ตอบ หรือตอบคลาดเคลื่อนผิดไป (อุดมสมบัติ, 2505: 208, 212, 280) หรือ กรณีตรัสถามเกี่ยวกับข้อมูลเรือพระยาวิจิตรณรงค์ และเรือพระราชรินทร์ในหนังสือบอกที่ขุนฤทธิธมไกรถือเข้ามา แต่ ขุนนางกลับจำไม่ได้...ได้ทรงสั่งให้จดหมายไว้แล้วทีเดียว ยังทรงตรัสถามไม่ได้ความ จะหาใครที่เป็นคนจำไว้ ตั้งเป็นขุนจำเป็นหมื่นจง ให้มันเข้ามาคอยจำอยู่สักคนหนึ่งก็ไม่มีใคร... (อุดมสมบัติ, 2554: 330) เป็นต้น

ครั้งขุนนางซึ่งทำหน้าที่กราบบังคมทูลข้อมูลข่าวสาร ไม่จดบันทึกข้อมูลราชการสำคัญเอาไว้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงซักถามข้อมูลเพิ่มเติม ขุนนางจึงตอบไม่ได้เสียทั้งหมด เพราะจำความ หรือข้อมูลเรื่องเหล่านั้น ไม่ได้ และกราบบังคมทูลตอบลักษณะเพื่อเอาตัวรอดเท่านั้น (อุดมสมบัติ, 2505: 309) เช่น กรณีเรื่องหนังสือความเมืองกลันตัน พระองค์ทรงตรัสถามเพื่อทดสอบความจำของขุนนาง ว่าได้มอบหมายผู้ใดถือหนังสือออกมาบ้าง หมื่นพิมลจากร เดินทางเข้าไปถึงเมื่อใด เป็นต้น ทั้งๆ ที่เหตุการณ์เพิ่งผ่านพ้นไปไม่นาน ปรากฏว่าทั้งพระนรินทร์ และพระยาพิพัฒน์ กราบบังคมทูลข้อมูลคลาดเคลื่อน “นั่นมิใช่หรือ เปล่าๆ ที่เดียว แต่หมื่นพิมลจากรมาถึงเมื่อวานขึ้น เท่านั้นจำไม่ได้ พุดจาและอะทะไปเสียหมดแล้ว จะทรงไถ่ถามอะไรก็ไม่ได้ความ” (อุดมสมบัติ, 2505: 270) ในบรรดาขุนนางซึ่งทำหน้าที่กราบบังคมทูลข้อมูลข่าวสารนั้น พระยา

พิพัฒน์เป็นผู้ซึ่งซักถามได้รายละเอียดดีกว่าผู้อื่น แต่บางครั้งอาจจะเลื่อนบ้าง เช่น กรณีซักถาม เกี่ยวเรื่องพระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา เรือนายทัพนายกอง และเรือเจ้าพระยาชมราชเดินทางไปถึงที่ใด แล้วบ้าง พระยาศรีพิพัฒน์ตอบคลาดเคลื่อนไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจำได้ ว่า พบเรือเจ้าพระยาชมราชที่พัง (อุดมสมบัติ, 2505: 193) เป็นต้น นอกจากนี้ พระยาศรีพิพัฒน์จำ ความเดิมไม่ได้หรือจดบันทึกข้อมูลเอาไว้ เช่น กรณีพระองค์ตรัสถามหนังสือพระยากลับตันให้มา ขอกองทัพคราวนี้ ให้มากับกำปั่นวิฑายคมนั้น ใครจะมาก่อนมาหลังแก่กัน ...มีแต่ลี้มไปเสียหมด คำให้การ นายกำปั่นข้างกลาโหมก็มี จะจดหมายจำลองไว้บ้างก็ไม่จด พวกกันลี้มไปเสียสิ้นทั้งนั้น...” (อุดมสมบัติ, 2505: 212) พระองค์ทรงรับสั่งให้หลวงสุรินทามาตย์ และพระนรินทรช่วยกันคัด จดหมายกำหนดเรือไว้ ตามจดหมายลำดับเรือรายลำซึ่งเดินทางมาถึงไว้เพื่อประโยชน์ราชการทัพ ครั้งต่อไป (อุดมสมบัติ, 2505: 311) แต่ขุนนางพากันละเลย บางครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัวตรัสถามขุนนางเรื่องหนึ่งแต่กลับได้รับคำตอบอีกเรื่องหนึ่งมา (อุดมสมบัติ, 2505: 212, 309) เช่น กรณีหลวงสุรินทรนำหนังสือบอกหัวเมืองคนละเรื่องกับที่พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งให้ อ่านถวาย ...เป็นไรหลวงสุรินทามาตย์ จึงเป็นอย่างนี้ไปได้ ให้เอาบอกอาการเจ้าพระยาฯ มาว่า กลับเอาความกลับตันเข้ามาว่าอีกเล่า ดูหลงใหลเลอะเทอะไปทีเดียว... (อุดมสมบัติ, 2505: 269, 2554: 464) ปัญหาการประสานงานระหว่างขุนนางเหล่านี้ ส่วนหนึ่งเกิดจากการไม่ใส่ใจซักถาม รายละเอียดข้อมูลข่าวสาร และจดบันทึกข้อมูลสำคัญเอาไว้

ความเข้าใจและรอบรู้งานราชการแผ่นดิน

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบังคับบัญชาราชการในลักษณะว่ากล่าวสั่งสอน งาน และมีได้คิดการงานลำพังเพียงสติปัญญาของพระองค์เท่านั้น แต่ทรงอาศัยสติปัญญาและ ความสามารถของบรรดาขุนมนตรี แม่ทัพนายกอง และขุนนางซึ่งมีหน้าที่ช่วยกันรักษาแผ่นดิน (อุดมสมบัติ, 2505: 88) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงซักถามคิดเห็น หรือโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดี หรือขุนนางปรึกษาหารือขอราชการ ครั้นขุนนางได้กราบทูลข้อมูล แสดงความเห็น หรือตอบผลการปรึกษาหารือเป็นรายบุคคลใน “ที่ประชุมวินิจฉัยราชการแผ่นดิน” พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสามารถมองสถานการณ์บ้านเมืองปักษ์ใต้อย่างทะลุปรุโปร่ง ดังพระราช กระแสตอนหนึ่งว่า ...คนเรามีพอทำแล้วปรึกษาหารือกันให้ดี ช่วยกันให้พริกพร้อม หัวใจมันอยู่ที่ ไหนก็ทำเอาตรงเข้าที่หัวใจมันอยู่ที่นั่นแล้วจะไปไหน คงทำได้ นี่ต่างคนต่างถือไม่ปรึกษาหารือกัน ช่วยกันทำให้พริกพร้อม การจึงเป็นไปได้... (อุดมสมบัติ, 2505: 67, 2554: 230)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษากับบรรดาขุนนางเกี่ยวกับเรื่องราชการแผ่นดิน เพื่อประกอบการวินิจฉัยชี้ขาดข้อราชการต่างๆ พระราชวินิจฉัยของพระองค์เป็นเสมือนกำหนดทิศทางการใช้อำนาจการปกครองแผ่นดิน อย่างไรก็ตาม ยามพระองค์ประชวรหนักจนไม่สามารถออกว่าราชการแผ่นดิน เช่น ครั้ง เซอร์เจมส์ บรู๊ค (Sir James Brooke) ทูตอังกฤษได้เข้ามาขอแก้ไขสัญญาเบอร์นีย์ เพื่อขอลดหย่อนค่าธรรมเนียม และภาษี ในปี พ.ศ.2393 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับสั่งให้เสนาบดีและขุนนางทั้งหลายประชุมปรึกษาหารืองานราชการแผ่นดินกันเอง โดยพระองค์พระราชทานกระแสพระดำริ ให้ขุนนางในที่ประชุมได้แสดงสติปัญญากล้าแสดงความคิดเห็น อย่าได้เกรงใจเชื้อพระวงศ์หรือนายของตัว ในที่ประชุมปรึกษาหารือ ดังความตอนหนึ่งว่า...ถ้าผู้ใดคิดเห็นการแล้วก็อย่าให้ทำคมในฝักไว้ ประหนึ่งว่าเกรงใจเจ้าเกรงใจนาย จึงไม่พูดให้แจ่มแจ้งตามใจของตัวเห็นของตัวรัก ถ้าคิดดังนี้ คนผู้นั้นถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา ก็นึกว่าเหมือนหนึ่งน้ำที่ตักไว้ กินเหมือนกันเถิด... (หอพระสมุดวชิรญาณ, 2466: 19) ลักษณะการบังคับบัญชาราชการแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติแสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงคุ้นเคยและเข้าใจงานราชการแผ่นดิน ตลอดจนการใช้อำนาจปกครองแผ่นดิน ดังจะอธิบายต่อไปนี้

ลักษณะการใช้อำนาจการปกครองแผ่นดิน

การใช้อำนาจบังคับบัญชาราชการแผ่นดินเพื่อจัดสรรผลประโยชน์ ได้แก่ เกียรติยศ ตำแหน่ง อำนาจ และความมั่งคั่งที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ การใช้อำนาจมีอยู่ 2 ลักษณะ ประการแรก คือ “อำนาจปราบปรามเลี่ยนหนามแผ่นดิน”⁹³ ประการที่สอง คือ อำนาจแต่งตั้งเจ้าบ้านการเมือง อำนาจทั้งสองประการแตกต่างกัน การใช้อำนาจปราบปรามเลี่ยนหนาม ปรกติเป็นหน้าที่ของเจ้าบ้านการเมืองท้องถิ่น แต่ถ้าพึ่งพาไม่ได้ ส่วนกลางต้องจัดแจงกองทัพไปปราบปราม ยุทธปัจจัยจึงเป็นองค์ประกอบสำคัญของการใช้อำนาจปราบปราม สร้างเกียรติยศและความมั่งคั่ง จดหมายหลวงอุดมสมบัติแสดงให้เห็นว่าอำนาจลักษณะนี้ไม่อาจรักษาเกียรติยศและความมั่งคั่งได้ยั่งยืน เพราะมีข้อจำกัดหลายประการ การใช้อำนาจปราบปรามเลี่ยนหนามครั้งนี้เป็นดังสำนวน “กว่าถั่วจะสุกกากใหม่” (อุดมสมบัติ, 2505: 320) และอาศัยการทำ “กิตติศัพท์”⁹⁴ เป็นสำคัญ ส่วนอำนาจแต่งตั้งเจ้าบ้านการเมือง ต้องพึ่งอำนาจปราบปรามเลี่ยนหนามในเบื้องต้น การใช้อำนาจ

⁹³ เลี่ยนหนามแผ่นดิน คือ คนเปนศัตรูต่อเจ้าแผ่นดิน, เปนคนคิดขบถจะประทุษร้ายเจ้าชีวิต (แบรดเลย์, 2514: 731)

⁹⁴ กิตติศัพท์, ๓ หมายถึง ว่าเสียงที่เขาเล่าภา ข่าวดิหาข่าวร้ายนั้น (แบรดเลย์, 2514: 34)

อำนาจปราบปรามเสี้ยนหนาม

พระราชอาณาเขตเกิดจากการบังคับบัญชาราชการเพื่อเชื่อมโยงกลุ่มอำนาจต่างๆ ในพระราชอาณาจักร และเตรียมยุทธปัจจัยไว้ให้พร้อม หากมีราชการศึกสงครามจะได้ใช้อำนาจปราบปรามเสี้ยนหนามเพื่อรักษาแผ่นดินและพระพุทธศาสนา มิให้เป็นอันตรายอันเกิดจากหมู่ศัตรูปัจเจกบุคคลที่จะคิดประทุษร้าย ดังพระราชโองทานุสาสน์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอนหนึ่ง ความว่า (คณะกรรมการเฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530ข: 26-27)

... คิดรวบรวมนำไพร่พลโยธาไว้ให้คงหมู่มีขบวนชัยเกษียรหางว้าว เอาพระไท่ในราชการที่จะซ่อมแปลงจัดแจงพระนคร แลเครื่องสรรพศาสตราวุธปืน ใหญ่น้อยให้พร้อมบริบูรณ์ไว้ ขุก็มีราชการทัพศึก จะได้กะเกณฑ์ตามจำนวนไว้ทั่วทันราชการหามีได้ขาด การสงครามจึงจะสามารถสู้รบมาศึกเอาไชยฉฉฉได้ ก็เป็นวิไลสืบกระษัตริย์ต่อๆ มาแต่โบราณ...

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ยกกองทัพใหญ่ลงไปครั้งนี้ เพื่อเป็นเกียรติยศ คือ รักษาบ้านเมือง พระองค์ตัดสินพระทัยกรีธาทัพใช้เส้นทางทะเลซึ่งใช้ระยะเวลาเดินทาง น้อยกว่า และต่างจากการใช้เส้นทางบกซึ่งไพร่พลอาจอดโรยจากการเดินทาง แม้ถึงที่หมายอาจไม่อยู่ในสภาวะพร้อมทำการสู้รบ อย่างไรก็ตาม การใช้เส้นทางทะเลนั้น จำเป็นต้องรอช่วงฤดูลม พร้อมกำหนดจุดที่เรือแม่ทัพนายกองแล่นข้ามตักค้ำอ่าวไทยไปติดยังหัวเมืองที่ต้องการทั้งขาไปและขากลับ หากเลื่อนระยะเวลาเดินทางออกไป กองทัพเรืออาจเจอลมมรสุมทำให้ล่าช้าระหว่างเดินทาง อีกทั้งต้องหลีกเลี่ยงมิให้กองทัพเดินทางไปหัวเมืองปักษ์ใต้ช่วงฤดูฝน เพราะจะทำให้กองทัพต้องหยุดรออยู่ที่เมืองสงขลาซึ่งจะทำให้สิ้นเปลืองเสบียงอาหารกว่าจะเดินทางไปเมืองไทรบุรี (อุดมสมบัติ, 2505: 43)

เงื่อนไขช่วงฤดูกาลเป็นตัวกำหนดวันเดินทาง เมื่อถึงกำหนดเดินทาง ปรากฏว่าไม่สามารถเตรียมยุทธปัจจัย ได้แก่ ไพร่พล เสบียงอาหาร อาวุธ และพาหนะเดินทาง ทันตามกำหนดเดิม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเผชิญกับความไม่ราบรื่นและข้อขัดขัดทำให้ต้องเลื่อนกำหนดการเดินทางออกไป เนื่องจากต้องรอเรือพลเรือศรีสงครามเสบียงอาหารพร้อม ... จะเหลือไปก็ตามสุดแต่ไปเมื่อไรก็ได้ทำมันเมื่อนั้น ไปเดือน 5 ก็ได้ทำในเดือน 5 ไปจนถึงเดือน 6 เดือน 7 ก็ได้ทำในเดือน 6 เดือน 7 นั้นแหละ แต่ว่าจะไปยากลำบากอยู่เอง ตกลงจนเดือน 5 แล้วลมก็

จะจัดกล้าขึ้น จะไปไม่สะดวก ...(อุคสมสมบัติ, 2505: 78, 2554: 240-241) ความไม่ราบรื่นและข้อติดขัด ได้แก่ ไม่มีกองทัพประจำการ กองทัพขาดเอกภาพและความเข้มแข็ง ยุทธปัจจัยไม่อยู่ในสภาพพร้อมทำการสู้รบ และเงื่อนไขเรื่องฤดูกาลและระยะทาง ในทางปฏิบัติ โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดิน อาศัยการทำ “กิตติศัพท์” และ “การอ่อนน้อมเข้าหา” มากกว่าที่จะสามารถปกครองดูแลตลอดทั่วดินแดนในพระราชอาณาจักร

ปัจจัยแรก คือ ไม่มีกองทัพประจำการ กองทัพขาดเอกภาพ และความเข้มแข็ง

สังคมในยุคสมัยนั้น แผ่นดินหรือพื้นที่ที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติและที่ไม่มีการเพาะปลูกนั้น มีอยู่ทั่วไป แต่ละบ้านเมืองไม่มีเส้นแบ่งพรมแดนหรือขอบเขตพื้นที่ชัดเจน คอยแต่จะมีผู้ใดมาจับจอง เหตุนี้ จึงจำเป็นต้องอาศัยกำลังคน (Manpower) เข้าไปบุกเบิกทำกินในแผ่นดินที่ว่างเปล่า เพื่ออ้างกรรมสิทธิ์ครอบครอง อำนาจการควบคุมไพร่พลกระจายออกไปอย่างกว้างขวาง หากแผ่นดินบริเวณใดมีผู้อยู่อาศัยอยู่หนาแน่นก็ตั้งเป็นบ้านเป็นเมืองขึ้น โดยเฉพาะแผ่นดินบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์ หากปล่อยทิ้งร้างว่างเปล่าไว้ ศัตรูก็จะเข้ามายึดครองวันข้างหน้าอาจจะเป็นภัย ปริมาณพลอำนาจของเจ้าบ้านการเมืองจะกว้างขวาง⁹⁵ หรือคับแคบ⁹⁶ ครอบคลุมทั่วถึงแคว้นแคว้นเพียงใด ขึ้นอยู่กับความสามารถเจ้าบ้านการเมืองหรือมูลนายในการควบคุมดูแลไพร่หรือไพร่บ้านพลเมืองซึ่งเป็นชนกลุ่มใหญ่ของสังคม (ทวิศักดิ์ เผือกสม, 2547: 16-17) มูลนายจึงเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งภายในโครงสร้างอำนาจปกครองแผ่นดิน เปรียบเสมือนกลไกหลักควบคุมดูแลไพร่พลที่อยู่ในสังกัดลดหลั่นกันไป เพื่อดูแลเก็บเกี่ยวผลประโยชน์บนแผ่นดิน และรักษาความสงบเรียบร้อยในบ้านเมืองนั้นๆ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงว่ากล่าวสั่งสอนพระยาศรีพิพัฒน์ (ทัด) เกี่ยวกับการจัดแจงยุทธปัจจัย โดยเฉพาะไพร่พลต้องจัดแจงบรรทุกไปให้ดี อย่าให้แออัดขัดเคืองเพราะจะทำให้ไพร่พลเจ็บป่วยจนไม่สามารถใช้การงานได้ ดังพระราชกระแสตอนหนึ่งความว่า ...ไพร่พลก็เป็น

⁹⁵ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช 2542 ได้นิยามคำว่า “กว้างขวาง” ไว้ว่า “ก. แผลออกไปมาก, ใหญ่โต, เช่น มีเนื้อที่กว้างขวาง; เผื่อแผ่ เช่น มีน้ำใจกว้างขวาง, รู้จักคนมากและมีคนรู้จักมาก เช่น กว้างขวางในสังคม” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 83); กว้างขวาง, คือ การที่วัดขวางไปตามกว้างนั่นเอง (แบรดเลย์, 2514: 67)

⁹⁶ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช 2542 ได้นิยามคำว่า “คับแคบ” ไว้ว่า “ว. ไม่กว้างขวางพอ เช่น บ้านคับแคบ, ไม่เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เช่น ใจคอคับแคบ” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 241); คับแคบ, แคบคับ, คือ อาการที่เล็ก ๆ , ต้องเบียดเสียดเขียดกันแน่น, เหมือนอย่างบ้านเรือนเล็กๆ ฤๅทางเล็ก, ต้องขัดเขียดกันอยู่ (แบรดเลย์, 2514: 103)

พาหนะแห่งแม่ทัพนายกอง ถ้าทำไม่ดี เบียดเสียดเหยียดขัดกันไปแล้ว ออกไปถึงจะใช้สอยก็ไม่ได้ จะพากันจับไข้งักๆ บอกป่วยเสียมคสียู่ที่เดียว... (อุดมสมบัติ, 2554: 260)

ลักษณะการบังคับบัญชาราชการแผ่นดินที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติแสดงให้เห็นว่า มุลนายทำหน้าที่เรียกเกณฑ์ไพร่พลเป็นครั้งคราวเมื่อจำเป็น ต้องใช้ระยะเวลาเกณฑ์ส่งสมไพร่พล และไม่แน่นอนว่าจะได้ตามสารบัญชีจำนวนไพร่พลที่มุลนายทำไว้เพื่อสะดวกเรียกใช้แรงงาน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่ทราบจำนวนไพร่ ...ไพร่หลวงตำรวจวังน่านี้น้อยคอกฤ... (อุดมสมบัติ, 2554: 225) โดยเฉพาะจำนวนไพร่พลที่เกณฑ์จากหัวเมืองข้างนอกอาจไม่ได้ในปริมาณคงที่ สม่าเสมอทุกครั้ง เช่น เจ้าพระยานครฯ รอคอยกองทัพเมืองชุมพร เมืองไชยา เมืองประทีว ซึ่งจะยกมาช่วยทางบก อยู่เป็นเดือนก็ยังไม่ถึง (อุดมสมบัติ, 2505: 50-51) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยข้อจำกัดข้อนี้ดี นอกจากพระองค์จะทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีหนังสือท้องตราเร่งกองทัพเหล่านั้น ครั้นกะเกณฑ์ไพร่พลสำหรับยกกองทัพใหญ่กรุงเทพฯ ออกไป พระองค์จึงรับสั่งให้ ปล่อย่าว่าให้เลื่องลือออกไปว่าได้กะเกณฑ์ผู้คนจากหัวเมืองแวกต่างๆ จำนวนมาก ไพร่พลเหล่านั้นถูกเกณฑ์จากไพร่บ้านพลเมืองซึ่งเป็นชายฉกรรจ์ทำไร่ทำนา ไม่มีการฝึกฝนเพื่อแยกเป็นเหล่าทหารบกหรือทหารเรือ สำหรับรับราชการทหารประจำการอย่างยุโรป หากเรียกเกณฑ์ไพร่พลได้เพียงจำนวนน้อย แต่ข้อมูลจำนวนที่เกินจริง (Exaggerate) เลื่องลือออกไป แวกเมือง ไทรบุรีและที่เข้าร่วมกระด้างกระเดื่องก็จะพากันเกรงกลัว (อุดมสมบัติ, 2505: 102) เหตุที่บรรดาแวกพากันแตกพ่ายเพียงเพราะทราบข่าว กองทัพกรุงเทพฯ เดินทางมาถึง ส่วนหนึ่งเป็นเพราะบรรดาแวกเมืองไทรบุรีและแวกที่เข้าร่วมกระด้างกระเดื่องจึงเชื่อว่าไพร่พลของไทยมีจำนวนมากกว่าที่เป็นจริง (ชัยวัน พรประสิทธิ์, 2551: 204)

การคัดเลือกไพร่พลสมัยนั้น มุลนายและไพร่ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนก็สมทบกันเป็นทหารทั้งหมด การจัดกองทัพและวินัยในกองทัพ ก็เป็นไปอย่างพื้นบ้าน ไพร่พลขาดระเบียบวินัย มีแต่เพียงความเกรงกลัวบุคคลที่เหนือกว่า (ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ, 2515: 116) แต่ไม่มีความทรหดอดทนต่อภาวะขัดสนและความเหนื่อยยาก และไม่สามารถโน้มน้าวให้อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาได้นาน ไพร่พลจำพวกเดียวกันใช้รับทั้งทางบกและทางน้ำ ...ไม่ได้จัดทหารแยกกันเป็นเหล่าทหารบกและเหล่าทหารเรือ ใช้ทหารพวกเดียวรับทั้งทางบกและทางน้ำ เรือรบเป็นทำนองพาหนะมีประจำกรมทหาร ถ้าเกณฑ์กรมใดเข้ากองทัพยกไปทางน้ำ พวกทหารก็ลงเรือรบกรมของตนไป... (ดำรงราชานุภาพ, 2467: 6) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยปัญหาเหล่านี้ดี จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (ดิศ

บุญนาถ) ช่วยกันคิดจัดแจงหาเอาคนที่แข็งแรงเคยทางทะเลเกณฑ์ออกไปให้มาก (อุดมสมบัติ, 2505: 59, 2554: 220) เช่น ตำรวจวังหน้า พวกเมืองนนทบุรีและเมืองพนัสนิคม สำหรับการบังคับบัญชาไพร่พล อย่างไรก็ตาม หากไม่มีแม่ทัพนายกองที่เข้มงวดควบคุมดูแล ไพร่พลเหล่านี้ชักจูงรีรออยู่ระหว่างเดินทาง และแตกพ่ายได้ง่าย จึงต้องอาศัยมูลนายส่วนกลางเป็นนายคอยบังคับบัญชาปะปนไปกับไพร่พลซึ่งเกณฑ์มาจากเมืองต่างๆ เพื่อให้สามารถรวมเข้าเป็นลักษณะกองทัพอยู่ได้ ครั้นคราว ดังพระราชกระแสนับสั่งตอนหนึ่งความว่า ...เอาคนเราไล่ลงกับคนนอก เป็นนายบังคับกันไปได้จึงจะได้ ถ้าไม่คิดอย่างนี้แล้ว มันก็เที่ยวเขียนแซ่ไปเที่ยวกินหอยกินปู⁹⁷ อยู่ตามขอบฝั่งหมคนั่นเอง... (อุดมสมบัติ, 2505: 100, 2554: 267) ข้อจำกัดดังกล่าวทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่อาจสามารถระดมยุทโธปกรณ์พร้อมกัน ดังนั้น จึงต้องอาศัยการทำกิตติศัพท์ให้ฝ่ายตรงข้ามเชื่อในความสามารถ และข้อมูลที่ได้ลือกันว่าเป็นเช่นนั้นจริงๆ จนเสียขวัญและกำลังใจในการสู้รบ ดังปรากฏว่าแขกที่มาล้อมเมืองสงขลาอยู่นั้น ครั้นทราบข่าวว่ากองทัพกรุงเทพฯ ยกลงไปถึงเมืองสงขลา ก็พากันแตกถอยไป โดยที่ยังมิทันได้สู้รบกัน

ปัจจัยที่สองคือ ยุทธปัจจัยไม่อยู่ในสภาพพร้อมทำการสู้รบ

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงตระเตรียมยุทธปัจจัยให้พร้อมอยู่เสมอ แต่การเรียกระดมยุทธปัจจัยจะเกิดขึ้นนานๆ ครั้ง เหตุการณ์ในจดหมายเหตุอุดมสมบัติเป็นช่วงปลาย รัชสมัย บรรดาศัตรูราช และยานพาหนะตระเตรียมทำเก็บไว้ เมื่อจำเป็นต้องใช้ แต่มิเคยได้นำบรรดาอาวุธ และยานพาหนะมาทดลองใช้งานจริง จึงประสบปัญหาจำนวนไม่พอใช้อย่างหนึ่ง เช่น ดังปรากฏในจดหมายเหตุอุดมสมบัติ เช่น อาวุธคงคลังที่เมืองเพชรบุรีมีแต่อาวุธที่ชำรุดส่วนข้างสงขลามีเรืออยู่เพียงสองลำ ข้างเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยานครฯ ต้องให้บ่าวไปขอซื้อเรือจากอังกฤษมาใช้งาน เป็นต้น ส่วนของที่มิอยู่ก็หมดอายุ ใช้งานมิได้ เพราะขาดการซ่อมบำรุงรักษาอีกอย่างหนึ่ง ส่วนกลางแม้ได้ตระเตรียมวัสดุสำรองไว้ สำหรับซ่อมแซมหรือสลับเปลี่ยนใช้งาน แต่ไม่สามารถเอามาใช้ได้ เช่น เสาที่จัดแจงทำไว้ก็มีแต่ขนาดซึ่งไม่พอเหมาะพอดีเปลี่ยนให้เรือเจ้าพระยานครฯ ดังพระราชกระแสนับสั่งตอนหนึ่งความว่า ...จะต้องการใช้แล้วก็เอาไปอย่างนั้น ประเดี๋ยวก็รื้อประเดี๋ยวก็เสาทักบ่ยกไปนั่นเอง... คิดทำเรือใบ⁹⁸ใหญ่ขึ้นไว้ คราวต้องการเอาไปใช้แล้ว ก็ใช้ไม่ได้ โตก็โตนักไป เล็กก็เล็กนักไป ทำเก็บรักษาไว้ก็มีแต่ฝุ่นไปเสียหมด

⁹⁷ จดหมายเหตุอุดมสมบัติ ฉบับพิมพ์ปี พ.ศ.2554 พิมพ์เป็น “เที่ยวกินหอยกินปูอยู่ตามขอบฝั่งหมคนั่นเอง”

⁹⁸ จดหมายเหตุอุดมสมบัติ ฉบับพิมพ์ปี พ.ศ.2505 และพ.ศ.2554 พิมพ์เหมือนกันเป็น “คิดทำเรือใบ” แต่ต้นฉบับตัวเขียนสมุดไทยคำ ใช้คำว่า “เรือรบ” (อุดมสมบัติ, 2554: 283)

คราวนี้คิดอ่านเอาออกใช้เสียบ้างเถิด จะทิ้งไว้กับอุ้งมือเสียเปล่าๆ นั้นเอง... (อุดมสมบัติ, 2505: 111-113, 2554: 283) เป็นต้น เหล่านี้เป็นตัวอย่างแสดงถึงปัญหาอุทธรณ์ปัจจัยไม่อยู่ในสภาพพร้อมทำการสู้รบ ดังจะอธิบายในแต่ละประเด็นดังนี้

พาหนะเดินทาง

การยกทัพใหญ่ไปครั้งนี้ เส้นทางระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองปักษ์ใต้สามารถเดินทางได้ทั้งทางบกซึ่งต้องอาศัยช้างเป็นพาหนะ แต่เส้นทางบกมีความยากลำบาก หากนำช้างจากกรุงเทพฯ ลงไปต้องใช้ระยะเวลานานกว่าจะเดินทางไปถึง อีกทั้งไพร่พลจะบอบช้ำเสียก่อนระหว่างทาง กองทัพใหญ่ต้องยกออกไปคลี่คลายสถานการณ์ครั้งนี้ เรือเป็นพาหนะเดินทางซึ่งจำเป็นต้องใช้ พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา (ทัต บุนนาค) จีเรือมรแมนสรรพออกไป พระยาวิจิตรณรงค์จีกำปั่นแก้วกลางสมุทร พระราชรินทร์ จีเรือปักหลั่น เป็นต้น ส่วนกำปั่นพุทธอำนาจ และกำปั่นราชฤทธิ์วิทยาคมอยู่ระหว่างจัดแจงทำไม่เสร็จ แม้ได้กะเกณฑ์จำนวนเรือรบมีชื่อทั้งหมดแล้ว แต่จำนวนเรือก็ยังไม่เพียงพอบรรทุกไพร่พล พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชกระแสรับสั่งให้พระยาโชฎิกกราชเศรษฐี กรมท่าซ้าย ไปขอหยิบยืมเรือของลูกค้าที่เดินทางเข้ามาค้าขายที่กรุงเทพฯ คาดว่าน่าจะเป็นเรือประเภทสำเภา^{๑๑} และโปรดให้พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาจะเกณฑ์ไว้ให้พร้อมว่าต้องใช้เรือกี่ลำ เพราะหากรอจนถึงพร้อมก่อนค่อยจัดหาเรือ การก็จะล่าช้าออกไป

ส่วนบรรดาเรือรบที่ได้จัดแจงทำไว้ก็ไม่ได้ใช้สอย ทำเก็บเอาไว้ก็มีแต่ผูกพัง ถึงคราวต้องใช้จริงๆ เรือก็มีแต่รั่ว เสือเรือหัก เป็นต้น ส่วนใดชำรุดหรือหมดอายุการใช้งานก็ไม่ได้รับการซ่อมบำรุง ไม่ได้มีการตรวจสอบสภาพความเรียบร้อยให้พร้อมใช้งานอยู่เสมอ เมื่อต้องใช้งาน จึงต้องคอยตามแก้ปัญหา ทั้งๆ ที่การงานก็เร่งรีบด้วยระยะเวลา เนื่องจากการเดินทางโดยเรือนั้นจำเป็นต้องอาศัยกำลังลมเป็นสำคัญ และจะต้องถูกช่วงฤดูลมสะดวกด้วยทั้งตอนไปและกลับ หากเดินทางไปหน้ามรสุมก็จะไปลำบากเอากลางทะเล ดังนั้น ช่วงระยะเวลาทั้งการเดินทางขาไปและขากลับจึงเป็นข้อจำกัด เพราะต้องรีบจัดแจงทัพให้ออกไปทันฤดูลม และต้องรีบจัดแจงรักษาความสงบเรียบร้อย

^{๑๑} สมัยโบราณนั้นจะเดินเรือกันโดยไม่มีแผนที่เดินเรือ ใช้แต่เข็มทิศเป็นเครื่องช่วย บางครั้งก็ใช้วิธีสังเกตดูตำแหน่งดวงดาว และดูฝั่งแหลมเป็นเครื่องหมาย ฉะนั้นเรือสำเภาจึงไม่กล้าออกทะเลลึก เพราะหาที่สังเกตไม่ได้ ต้องพยายามแล่นให้ใกล้ฝั่งเสมอ หน้าสำเภาเข้าจะอยู่ระหว่างเดือน 3 ถึงเดือน 4 คือ ไล่เรือมาในระหว่างมกราคมถึงวันออกเดือนเหนือพัดลงใต้ และออกไปในราวเดือน 7 ถึงเดือน 8 โดยรีบไล่ออกไปให้ทันลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ซึ่งพัดขึ้นเหนือ

เมืองไทรบุรีให้สร้างเรียบร้อยพันฤดูมเช่นเดียวกัน นอกจากจะต้องหาเรือมาให้เพียงพอบรรทุกไพร่พลแล้ว มีความจำเป็นต้องจัดหาลูกเรือ ดันหน ใต้กั้ง และนายท้ายเรือให้เพียงพอ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งให้พระยาโชฎีกราชเศรษฐีจัดหาส่งออกไป อย่างไรก็ตาม พวกกะลาสีในเรือสำเภาไม่มีระเบียบวินัย ชอบกระทำตามใจคน แม้จำพวกนายบังคับเรือก็ไม่มีอำนาจเป็นสิทธิขาด ทำได้เพียงบังคับด้วยวิธีโลมเล้าเอาใจ (นริศรานุวัดติวงศ์ และ ดำรงราชานุภาพ, 2505: 76-87) ดังปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ ลูกเรือไม่สมัครใจไปทัพ เช่น กรณีเรือซำรุคต้องขนถ่ายเรือลงเรือลำใหม่ แต่บรรดาลูกเรือหนีไปเสียส่วนหนึ่งต้องจัดแจงหาลูกเรือเพิ่มเติม เป็นต้น

ตารางที่ 3 ตารางแสดงรายละเอียดของเรือรบมีชื่อสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ชื่อเรือ	น้ำหนัก/ตัน	ชื่อกัปตัน	จำนวนปืน/กระบอก
1. กองเคอเรือ (เรือระบิลบัวแก้ว)	1413	ยาขอบ	50
2. วิคตอรี (เรือวิทยาคม)	1400	โรยอร์	-
3. คาลิโดเนีย (ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นเนบจูน)	1000	มิดเดิลตัน	44
4. กู๊ด ชัคเซส (เรือจินดาควงแก้ว)	700	ทริกกส์	22
5. เซอร์ วอลเทอร์ สก็อตต์ (เรือพุทธอำนาจ)	500	เด ลูซ	10
6. เอเรียล (เรือแก้วกลางสมุทร)	150	เอคลัน	6

ที่มา: Neale (1852: 43)

ส่วนข้างหัวเมืองปักษ์ใต้ เมื่อเจ้าพระยาบวรฯ (น้อย) เดินทางถึงเมืองนครศรีธรรมราชกลับต้องให้นายทองเดชไปซื้อเรือที่เมืองใหม่ (สิงคโปร์) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบและไม่พอพระราชหฤทัยที่กองทัพของเจ้าพระยาบวรฯ (น้อย) ไม่มีเรือจึงทำให้ไม่สามารถติดตามพวกแขกที่กระด้างกระเดื่องได้ (อริยา เสถียรสุด, 2514: 100) ทั้งๆ ที่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เจ้าพระยาบวรฯ (น้อย) ได้สร้างกองทัพเรือเข้มแข็งไว้ที่เมืองตรัง แม้ไม่มีหลักฐานยืนยันว่าเมืองตรังในสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีสถานะเป็นที่ตั้งทัพเรือ หรือเมืองท่า แต่ความจำเป็นของกองทัพเรือขนาดใหญ่หรือที่ตั้งทัพเรือที่เมืองตรังลดลงเพราะเจ้าพระยาบวรฯ (น้อย) ล้มเลิกขยายอิทธิพลของไทยลงไปใ้รัฐมลายู หลังจากไทยได้ทำสนธิสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษ ประกอบกับพม่า ได้ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2369 และอังกฤษมิได้แสดงท่าทีที่จะมารุกรานไทย กองกำลังทัพเรือที่เมืองตรังน่าจะค่อยลดความสำคัญลง อีกทั้งเมืองถลางซึ่งเป็นเกาะและมีแร่ดีบุกมาก ได้รับการบูรณะขึ้นมาเป็นเมืองท่า

และเมืองหน้าด่าน ที่ตั้งทางยุทธศาสตร์ที่ดีกว่าเมืองตรัง (สุภาพรณ์ ตันศลารักษ์, 2520: 87) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยข้อจำกัดเหล่านี้ดี การสงครามเหตุวุ่นวายในท้องถิ่นนั้น ต้องรีบระงับให้สงบรวดเร็ว เพราะยิ่งปล่อยไว้เนิ่นนาน การก็จะลุกลามใหญ่โต เพราะแขกที่กระด้างกระเดื่องก็จะเกลี้ยกล่อมบรรดาแขกเมืองใกล้เคียงให้เข้าร่วมเพิ่มขึ้น ยิ่งยากในการแก้ไข ทำให้ต้องสิ้นเปลืองไพร่พล เสบียงอาหารมาก โดยเฉพาะหากเมืองสงขลาเสียแก่ข้าศึกแล้ว ต้องใช้ระยะเวลานานในการคลี่คลายสถานการณ์ และจัดแจงบ้านเมืองให้กลับคืนสภาวะปกติ

เครื่องศัตราวุธ

การสู้รบกับแขกครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงว่ากล่าวสั่งสอนพระยาศรีพิพัฒนราชโกษาเกี่ยวกับอาวุธปืน ยุทธโศภกรณ์ ที่จะนำเอาออกไปสู้รบ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยเกี่ยวกับเครื่องศัตราวุธ และวิสัยในการสู้รบกับแขกเป็นอย่างดี ...เขาว่า รบกับแขกนั้นมีแต่ปืนเตรียมคอยยิงไว้สัก 2 คราว 3 คราว เท่านั้นก็จะได้... (อุดมสมบัติ, 2505: 96, 2554: 262) หากนำปืนจ่ารงค์ออกไปก็น่าจะมีชัยชนะโดยง่าย แต่ปืนจ่ารงค์มีหลายชนิด ต้องเลือกขนาดปืนกับกระสุนให้พอเหมาะพอดี มิฉะนั้นจะเสียงาน ราชการทัพครั้งนี้ต้องอาศัยความพรักพร้อมของยุทธปัจจัย ดังพระราชกระแสตอนหนึ่งว่า ...จัดแจงให้ดี แลการซึ่งจะออกไปอย่างนี้ก็อาศัยแก่ไพร่พล เครื่องศัตราวุธ เสบียงอาหารพรักพร้อมจึงจะทำได้... (อุดมสมบัติ, 2505: 78, 2554: 241) นอกจากนี้ จดหมายหลวงอุดมสมบัติแสดงให้เห็นว่า ไพร่และอาวุธในส่วนหัวเมืองปักษ์ใต้อยู่ในสภาพไม่พร้อม ทั้งเมืองนครฯ และเมืองพัทลุง ขาดแคลนเครื่องกระสุนจำเป็นต้องขอรับพระราชทานจากกรุงเทพฯ แต่ส่วนกลางไม่สามารถจัดส่งออกมาได้ ต้องรอคอยเอาที่กองทัพลใหญ่ทีเดียว (อุดมสมบัติ, 2505: 68-69) อย่างไรก็ตาม ต้องเหลือไว้สำหรับรักษาพระนครส่วนหนึ่งด้วย เรื่องอาวุธเหลือไว้คงเมืองนี้ เจ้าบ้านการเมืองไม่ดูแลเอาใจใส่ซ่อมแซม เช่น กรณีเมืองเพชรบุรี เมื่อพระยาเพชรบุรียกกองทัพออกไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตรัสถามเกี่ยวกับอาวุธ และเรือคงเมืองที่ยังเหลืออยู่ที่เมืองเพชรบุรี ปรากฏว่า ที่มีเหลืออยู่ล้วนแต่มีสภาพชำรุด ไม่พร้อมใช้งานทั้งสิ้น ต้องขอเบิกเข้าของเครื่องใช้ออกมาซ่อมแซม แต่ที่น่าประหลาดใจ คือ มีปืนทองไว้สำหรับรักษาเมืองอยู่ด้วย คาดว่า พระยาเพชรบุรีคงเก็บสะสมหรือให้หล่อขึ้นไว้เพื่อประดับบารมีของตนมากกว่าใช้งานจริงๆ เป็นต้น

ปัจจัยที่สาม คือ เงื่อนไขเรื่องสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ระยะทาง และระยะเวลา

ดินแดนหัวเมืองปักษ์ใต้ตั้งอยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางอาณาจักร การเดินทางทางบก เส้นทางกันดาร ใช้ระยะเวลานาน ไพร่พลอาจบอบช้ำเสียก่อนจะได้สู้รบ เมื่อครั้งปราบตนกูเด็น พ.ศ.2373 นำช้างจากกรุงเทพฯ ลงไป ต้องใช้ระยะเวลาเดินทางถึง 20 วัน ครั้งนี้ (พ.ศ.2381) จำเป็นต้องยกเป็นทัพเรือลงไป โดยจัดเป็นขบวนเรือต้องลงไปติดๆ กัน และอาศัยทิศทางกระแสลมพัดไปยังที่หมายเรือแม่ทัพนายกองที่ขบวนเรือต้องลงไปติดๆ กัน และอาศัยทิศทางกระแสลมพัดไปยังที่หมายเรือแม่ทัพนายกองที่ขบวนเรือต้องลงไปติดๆ กัน และอาศัยทิศทางกระแสลมพัดไปยังที่หมายเรือแม่ทัพนายกองที่ขบวนเรือต้องลงไปติดๆ กัน มีข้อจำกัดด้วยฤดูกาลกำหนดช่วงระยะเวลาเดินทางไปและกลับ การจัดแจงยุทธปัจจัยต้องเร่งให้ทันเวลา ต้องประสบปัญหาสภาพอากาศที่ไม่เอื้ออำนวย ระยะเวลาการเดินทางไม่เป็นไปตามกำหนด พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความคุ้นเคย และเข้าใจในงานราชการแผ่นดิน ต้องรอยุทธปัจจัยพร้อมเมื่อใดก็ออกเดินทางไปทำเมื่อนั้น ...ถ้าเห็นว่าจะไปวันเดือน 4 แรม 7 ค่ำยังไม่พร้อมพร้อมกันก็ได้ ก็เหลือไปอีกสัก 2 วัน 3 วัน จะเป็นไรสุดแต่ให้พร้อมกันไปนั่นแหละดี ไปอย่างนี้ไม่เอาเรือไปให้พร้อมแล้ว จะไปแต่ตัวจะไปทำอะไรได้ จะทำได้ก็อาศัยเพราะรู้พลพร้อมก่อนจึงจะทำได้... (อุดมสมบัติ, 2505: 92, 2554: 258)

การยกทัพเรือไปครั้งนี้ พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาต้องคอยยุทธปัจจัยให้พร้อมจนพ้นช่วงฤดูลมสำเภา ทำให้ต้องเผชิญกับลมมรสุมระหว่างการเดินทางในทะเล ส่วนกองทัพอาวที่ขบวนเรือต้องลงไปนั้น จะต้องเดินเรือติดๆ กันเพื่อจะได้เดินทางไปถึงที่หมายพร้อมเพรียงกัน เพราะหากพลัดหลงระหว่างเดินทาง จำนวนไพร่พลที่ถลำน้อยลงอาจไม่พอทำศึกต่อสู้ฝ่ายตรงข้ามได้ดังพระราชกระแสตอนหนึ่งว่า ...แลเรือนายทัพนายกองซึ่งจะข้ามไปแต่ฝั่งตะวันออกนั้น ก็ให้ระวังกำชับกันเสีย อย่าให้พลัดพลางล่วงเกินหลงเปลี่ยนไปแต่ลำหนึ่งสองลำได้ คอยสืบสาวคิดดูลงไปให้พร้อมพร้อมกันให้ดี... (อุดมสมบัติ, 2505: 101, 2554: 269) โดยเฉพาะจำนวนเรือที่ยกออกไปในครั้งนี้ เป็นจำนวนเรือที่มากถึง 57 ลำ กองทัพเรือแล่นออกไปครั้งละหลายลำและเพื่อความพร้อมเพรียงจึงจำเป็นต้องหยุดรอกันเป็นระยะๆ เพื่อระวังมิให้เรือพลัดหลงออกจากขบวน อีกทั้งจำนวนคนบนลำเรือที่มีมากจึงจำเป็นต้องแวะพักสำหรับเติมน้ำและเสบียงอาหาร ทำให้ใช้ระยะเวลาในการเดินทางมากกว่าเรือแจ้งข้อมูลข่าวสาร และเรือค้าขายตามปกติ (พรชัย นาคสีทอง, 2548: 136)

อย่างไรก็ตาม การใช้เรือเป็นพาหนะเดินทาง จำเป็นต้องอาศัยลมเป็นตัวช่วยในขับเคลื่อนเรือ แม้จะได้ประมาณกะเกณฑ์จังหวะช่วงเวลาฤดูลมไว้แล้ว แต่สภาพแวดล้อมอากาศอาจแปรปรวนจนเรือแล่นออกนอกเส้นทางตามแผนการที่วางไว้ ความไม่แน่นอนของสภาพอากาศเป็น

อุปสรรคสำคัญทำให้เรือสำเภาบรทุกไพร่พลออกเดินทางล่าช้า เช่น เหตุการณ์ที่พระยาโชฎีกราชเศรษฐีลงไปช่วยจัดแจงส่งเรือเจ้าพระยามรราชใช้เวลาหลายวันแล้ว คิดด้วยเป็นช่วงลมสำเภাজัดนัก จึงยังมิสามารถแล่นออกไปได้ ทั้งๆ ที่เป็นเพียงสำเภาลึกๆ แต่ไม่สามารถคิดอ่านแก้ปัญหาเองได้ ดังพระราชกระแส ตอนหนึ่งความว่า ...เดินสายอะไรอย่างนี้ ทำราวกับไม่ใช่คนเล่งสำเภาก็เดียว แต่ก่อนก็ได้ทรงทอดพระเนตรเล่นอยู่ เขาเดินสายเขาก็เดินแต่เพลาเช้ามีด ลมสงบหมดนั่นแหละ เดินคราวหนึ่งก็ไปได้ 2 เส้น 3 เส้น เดิน 3 วัน 4 วันก็ตกแล้วกันเท่านั้น นี่อะไรเดินอยู่จนปานนี้แล้วยังไม่ตกออกไปได้... (อุดมสมบัติ, 2505: 145, 2554: 321)

ครั้นเมื่อกองทัพเรือพระยาศรีพิพัฒนราชโกษาล่องออกจากปากแม่น้ำเจ้าพระยาไปยังเมืองจันทบุรีเพื่อรออาศัยกำลังลมพัดพาข้ามตักค้ำอ่าวไทยไปหัวเมืองปักษ์ใต้ และเรือเจ้าพระยามรราชซึ่งสามารถแก้ไขข้อติดขัด หรือปัญหาต่างๆ เรียบร้อย และกำลังเตรียมจะล่องออกไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบข่าวพระยาไทรบุรี (แสง) บุตรของเจ้าพระยานครฯ (น้อย) สามารถตีเมืองไทรบุรีกลับคืนมาได้แล้ว แต่พระองค์ไม่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เรือเจ้าพระยามรราชกลับเข้ามา เพราะเกรงบรรดาแม่ทัพนายกอง จะเสียใจ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทำได้เพียงเป็นกำลังใจและทำบุญอุทิศไปช่วยบรรดาเรือแม่ทัพนายกองให้เดินทางไปถึงที่หมายโดยสวัสดิภาพ ...เออ! ให้ไปเป็นสุขๆ จำเริญสบายไปเถิดจะทรงพระราชทานศีลพระราชทานพรให้ออกมาทุกวันๆ แล้วจะทรงสร้างบำเพ็ญพระราชกุศลทรงพระราชอุทิศช่วยส่งมาให้... (อุดมสมบัติ, 2505: 105, 2554: 326) ข้างพระยาศรีพิพัฒนราชโกษาเดิมจะขี้ออมรแมนสรรค์แล่นข้ามค้ำอ่าวไทยไปติดที่เมืองนครศรีธรรมราช หรือเมืองสงขลาทีเดียว ปรากฏว่าระหว่างเดินทาง เรืออมรแมนสรรค์เจอลมสลาตัน¹⁰⁰ ทำให้ขบวนเรือซึ่งล่องมาติดๆ กัน ผลัดหลงกัน เรืออมรแมนสรรค์ถูกระแสนลมสลาตันพัดจึงตกในเข้ามาทอดอยู่ที่ตำบลกะโหลกศีรษะผี (แขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ ตามแผนที่เส้นทางเดินทัพเรือในภาคผนวก) เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทุกข์ร้อนพระทัยห่วงเรืออมรแมนสรรค์ดังพระราชกระแสตอนหนึ่งว่า ...ไม่พอที่พอทางจะลำบากยากเย็นเอาเลย ราวกับใครมาควักเอาพระทัยไป หาให้ทรงสบายไม่ เพราะอ้ายคนหัวขี้ก้นหัวมาร

¹⁰⁰ ภาษามลายู คำว่า “สลาตัน” แปลว่า “ทิศใต้” ลมสลาตัน แปลว่า “ลมใต้” (นริศรานวดีตวิงส์ และดำรงราชานุภาพ, 2505: 97) แตกต่างจากข้อมูลของ มิสเตอร์ เอช. วาริงตัน สมิธ (H. Warrington Smyth) ชาวอังกฤษซึ่งเข้ามารับราชการในตำแหน่งรองเจ้ากรมโลหกิจและภูมิวิทยา กระทรวงเกษตรธิการ ได้เดินทางสำรวจทางธรณีวิทยาและหาสายแร่ไปทางตะวันตกเฉียงใต้ของสยามในปี ค.ศ. 1895 (พ.ศ. 2438) ตั้งข้อสังเกตชื่อลมที่ชาวสยามเรียกตามลักษณะของวงกลม โดยดูตามจุดของเข็มทิศนั้น “ลมสลาตัน” เป็นชื่อที่ชาวสยามใช้เรียกลมที่มาจากทิศ “ตะวันตกเฉียงใต้” (ธนัญญา ทองซ้อนกลีบ, 2548: 2E)

ทีเดียว จึงได้พากันล่าบากยากเย็นออกไป การไม่พอที่เอาเลยมาถึงขึ้นถือเชิงกันเปล่าๆ... (อุดมสมบัติ, 2505: 164, 2554: 340) เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมได้จัดแจงบรรทุกน้ำไปส่งทัพเรือพระยาศรีพิพัฒนราชโกษาก่อนเดินทาง แต่ต้องประสบปัญหาน้ำท่วมระหว่างทาง ต้องหยุดแฉะตักน้ำที่เกาะนางประสงค์ พระยาศรีพิพัฒนราชโกษาได้สั่งให้ขุนนางหัวเมืองจัดแจงน้ำมาส่งปรากฏว่าไม่ได้รับความร่วมมือจากขุนนางหัวเมือง ทั้งๆ พระยาศรีพิพัฒนราชโกษาเป็นผู้แทนพระองค์ยกกองทัพมาครั้งนี้ พระยาศรีพิพัฒนราชโกษาต้องให้หลวงทิพอักษร เสนียนตราขึ้นไปหาปลัดเมืองไชยา จึงได้เรื่อน้ำออกมาส่ง ครั้นมาถึงเมืองท่าทองก็ประสบปัญหาลักษณะเดิม พระปรานต้องขึ้นไปหาหลวงไชยปัญญา แต่กลับไม่ได้รับความร่วมมือจัดแจงเรื่อน้ำมาส่งกองทัพ เรืออมรแมนสรรค์ต้องจอดรอคอย ทำให้ไพร่พลต้องเจ็บป่วย... เรื่อน้ำก็ไม่จัดส่งออกมา แต่ทอดเรือคอยช้ำอยู่ถึง 4 วัน 5 วัน น้ำก็น้อยลงทุกที ต้องรับพระราชทานเอน้ำออกเฉลี่ยให้แจกจ่ายกันกิน ผู้คนในลำเรือได้รับความลำบากป่วยเจ็บลงก็ 2 คน 3 คน... (อุดมสมบัติ, 2505: 198) อย่างไรก็ตาม เรือพระยาศรีพิพัฒนราชโกษาได้แล่นเลียบชายฝั่งเรื่อยมา แต่ไม่ได้แวะเมืองนครศรีธรรมราชตามกระแสพระราชดำริ เพราะพระยาศรีพิพัฒนราชโกษาเกรงแขกที่ล้อมเมืองสงขลาจะตีได้เมือง เรืออมรแมนสรรค์เดินทางถึงเมืองสงขลา ก่อน ต่อมาเรื่อนายทัพนายกองลำอื่นๆ จึงค่อยๆ ทอยตามมา ครั้นพระยาศรีพิพัฒนราชโกษาให้ขุนเทพอาญาคุมครัวที่เข้าด้วยพวกกระดังกระเดื่องกลับเข้ามากรุงเทพฯ ปรากฏว่าเรือแม่ทัพนายกองเดินทางมาถึงเมืองสงขลายังไม่ครบ (อุดมสมบัติ, 2505: 229)

เสบียงอาหาร

เรื่องเสบียงอาหาร เป็นปัจจัยสำคัญเลี้ยงปากท้องของแม่ทัพนายกอง และไพร่พล ศูนย์กลางอาณาจักร จำเป็นต้องจัดแจงเสบียงอาหารสำหรับคราวศึกสงคราม สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ศูนย์กลางอาณาจักรได้วางมาตรการป้องกันการขาดแคลนข้าว และควบคุมข้าวอย่างเข้มงวด ดังพระราชกำหนดใหม่ มาตรา 43 ในกฎหมายตราสามดวง กำหนดไม่ให้ลูกค้ำ ทั้งในและนอกอาณาจักรนำข้าวออกไปจำหน่ายจนขาดแคลนข้าวในพระราชอาณาจักร หากบ้านเมืองใด ในอาณาจักรขาดสนข้าว เจ้าบ้านการเมือง และกรมการเมืองก็สามารถส่งหนังสือบอกเข้ามาขอรับพระราชทาน พร้อมจัดเรือมาซื้อข้าวบรรทุกออกไปจำหน่ายแจกเป็นกำลังราชการได้ โดยเป็นหน้าที่ของพนักงานกรมท่า และกรมนา ควบคุมจำนวนข้าวที่จะบรรทุกออกไป แต่การบังคับบัญชาราชการในสถานการณ์จริงที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ เมื่อบรรดาหัวเมืองขาดเสบียงอาหารขาดสนบอกขอข้าวและให้เรือเข้ามาขอรับพระราชทานบรรทุกข้าวออกไป ศูนย์กลางอาณาจักรก็ไม่สามารถจัดส่งออกไปให้ได้ เช่น กรณีเรือเมืองสงขลา เข้ามาขอรับพระราชทานบรรทุกข้าวห้วงเวลา

เดียวกับที่ต้องจัดแจงเสบียงอาหารกองทัพใหญ่ จึงไม่สามารถจัดแจงให้เรือเมืองสงขลาบรรทุกข้าวได้ทัน และให้รอกคอยเอาที่กองทัพใหญ่ที่เดียว ...จะโปรดพระราชทานให้ออกไปก็เป็นคราวกำลังวันจัดแจงส่งกองทัพใหญ่อยู่ จัดแจงหาหันไม้ ต่อคราวหลังเรือข้าวออกไปเกิดจึงจะพระราชทานให้ออกไป แต่จัดหาปลาใบไม้ พริกเกลือฝากท้าวพระกรุณา (พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา-ผู้วิจย) ออกไปแจกจ่ายให้ทั่วกันกินไปพลาง... (อุดมสมบัติ, 2505: 99, 2554: 267)

การเตรียมเสบียงทัพไปครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปรึกษาหารือกับพระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา (ทัต บุนนาค) เกี่ยวกับจำนวนเสบียงอาหารที่จะนำไปทัพ ตลอดจนมีพระราชบัญชาประสานงานกรมกองต่างๆ จัดเสบียงตามจำนวน ครั้งนี้เสบียงอาหารที่ไพร่พลนำติดตัวไปประมาณ 2 ถึง 3 เกวียนเท่านั้น พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาคิดจะเอาข้าวไป 500 เกวียน (750 ตัน) กะเสบียงเผื่อไปอยู่ 3 เดือน คิดเสบียงกองทัพประมาณคนละ 5 ถึง (75 กิโลกรัม) คิดวันละทะนาน (750 กรัม) ปรากฏว่าข้าวที่กรุงเทพฯ มีอยู่ปริมาณน้อย ไม่พอสำหรับกองทัพ จึงต้องขึ้นไปเอาข้าวที่กรุงเก่าอยู่ เรือที่จะบรรทุกนั้นได้เตรียมไว้ 4 ลำ ได้แก่ เรือหลวงกมุขมนตรี เรือขุนสาสิทธิทัณฑ์ เรือพระธัญญาบริบาล และเรือหลวงกระยาบริบูรณ์ (อุดมสมบัติ, 2505: 76) เมื่อได้เสบียงครบแต่ไม่สามารถบรรทุกเสบียงทั้งหมดไปทัพในคราวเดียว บรรทุกได้ตามกำลังเรือจุลาละ 70 เกวียน (105 ตัน) 80 เกวียน (120 ตัน) เท่านั้น จึงต้องผ่อนปรนเอาเสบียงไปเป็นคราวๆ (อุดมสมบัติ, 2505: 77)

ครั้นกองทัพกรุงเทพฯ ยกลงไปถึงเมืองสงขลา พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาปลูกเรือนอยู่ที่บริเวณเขาเก้าแสง และได้จัดแจงทำฉางข้าวไว้ 2 ฉาง ข้าวที่บรรทุกออกไปบางส่วนเสียหายเปียกน้ำระหว่างทาง ส่วนที่ด่าบลกตงหรั้าเขตแดนเมืองสงขลาขัดสนข้าวมาก เเสบียงอาหารที่กองทัพบรรทุกมาได้เอาเฉลี่ยแจกจ่ายให้กองทัพและไพร่บ้านพลเมืองอยู่เสมอ พระยาศรีพิพัฒน์ในฐานะแม่ทัพใหญ่จึงได้มีหนังสือเรียกเอาเสบียงอาหารจากหัวเมืองด้วย เช่น กรณีของพระทิพย์สงครามปลัดเมืองพัทลุงส่งเสบียง (พรชัย นาคสีทอง, 2548: 131) เพราะเสบียงอาหารต้องเผื่อสำหรับไพร่บ้านพลเมืองที่หลบหนีเข้าป่าด้วย อีกทั้งเหตุช่วงชิงตำแหน่งเจ้าเมืองกลันตันเกิดขึ้น กองทัพใหญ่ต้องอยู่จัดแจงปัญหา แม้ว่าสถานะเสบียงทัพพระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) ข้าวที่เมืองสงขลาพร้อมกับที่กองทัพนำไปนั้นพอเจือจางกันรับพระราชทานได้ 5 เดือน (อุดมสมบัติ, 2505: 231-232) แต่ถ้าสถานการณ์ยืดเยื้อเนิ่นนานออกไป เเสบียงอาหารที่มีอยู่อาจไม่พอ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ มอบหมายพระยาราชวังสรรค์เร่งจัดแจงทำเรือมัจฉานุเพื่อ จะได้เอาบรรทุกข้าวออกไปส่ง มิเช่นนั้นกองทัพและไพร่บ้านพลเมืองจะอดข้าว (อุดมสมบัติ, 2505: 169)

พระยาโชฎีกกราชเศรษฐี (ทองจีน ไกรฤกษ์) ได้รับมอบหมายจัดแจงบรรทุกข้าวใส่เรือ มัจฉานู ส่วนสิ่งของอื่น เช่น พริก หอม กระเทียม พระยาราชมนตรี (ญ) รับผิดชอบจัดหามอบบรรทุก (อุดมสมบัติ, 2505: 287) การจัดแจงบรรทุกเสบียงครั้งนี้ ระยะทางการเดินทางที่ต้องใช้เวลาขนส่ง ไป ทำให้มีข้อจำกัดของการบรรทุกเสบียงอาหารไปส่ง คือ สามารถจัดแจงส่งไปได้เฉพาะของแห้ง ซึ่งสามารถเก็บไว้รับประทานได้นานแม้ในไพร่พลที่เมืองสงขลา ขาดแคลนเสบียงหลายสิ่ง เช่น ผัก ปลา พริก กะปิ (อุดมสมบัติ, 2505: 311) แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่สามารถจัดส่ง เสบียงทุกประเภทที่กองทัพพระยาศรีพิพัฒน์หรือกองทัพหัวเมืองปักษ์ใต้ขาดแคลนได้ เช่น ผักหญ้า นั้นไม่สามารถจัดส่งไปได้เพราะจะเน่าเสียก่อนถึง (อุดมสมบัติ, 2505: 312) เป็นต้น เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (ดิศ บุนนาค) ได้จัดแจงบรรทุกข้าวใส่เต็มลำเรือมัจฉานูแล้ว แต่ปรากฏว่าไม่ได้บรรทุกเกลือใส่ไปด้วย ทั้งๆที่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับสั่งหลายครั้งให้ เกลี่ยบรรทุกออกไป เพราะไม่สามารถกะเกณฑ์ได้ว่าเรือลำใดจะเดินทางถึงก่อนหลัง หากแยก บรรทุกเฉพาะเสบียงอย่างใดอย่างหนึ่งในเรือลำเดียวกัน กองทัพก็อาจจะอดอยากเสบียงที่อยู่ในเรือ ลำอื่นซึ่งยังเดินทางมายังไม่ถึง ครั้นจะผ่อนข้าวในเรือมัจฉานูส่วนหนึ่งออกไปเพื่อบรรทุกเกลือด้วย ก็จะต้องใช้เวลาในการดำเนินการอีก ซึ่งจะมีผลให้การขนส่งเสบียงล่าช้าออกไป ดังนั้นเพื่อ แก้ปัญหา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบหมายเจ้าพระยาพระคลัง พระยาโชฎีก หา เรือลำอื่นมาเพิ่ม และให้หลวงสวัสดิวรี¹⁰¹ (เจ้สัวจิม) หาเรืออื่นบรรทุกเกลือแทน จะได้ไม่ต้อง เสียเวลาผ่อนข้าวออกจากเรือ (อุดมสมบัติ, 2505: 308) แม้แต่เรื่องตามสามัญสำนึกธรรมดา ที่ต้อง เกลี่ยเสบียงอาหารบรรทุกใส่เรือหลายลำส่งออกมา ลำใดถึงก่อน ก็จะได้กินลำนั้นไปพลาง ขุนนาง ยังคงจัดแจงไม่ถูกต้อง ทั้งๆที่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับสั่งขุนนาง ไว้หลายคน ด้วยกัน แต่ขุนนางพากันละเลย ไม่จัดแจงให้ถูกการงาน บรรทุกเสบียงใส่เรือเรือมัจฉานูออกมาลำ เดียวเท่านั้น หากเรือมัจฉานูยังไม่มาถึงก็ต้องคอยกันอยู่ นายทัพนายกองจะต้องอดอยู่ทั้งหมด ... เป็นขุนนางอะไรเช่นนี้ต้องให้ทรงจู้จี้ไปทีเดียวนะ ฟังดูแต่ก่อนๆ เขาก็ไม่เป็นเช่นนี้ รับสั่งสั่งแล้วก็ แล้วกันทีเดียวนะ เป็นธุระเขาคิดจัดแจงกันไปเองหมดนั่นแหละ ไม่ต้องรับสั่งถึง 2 ครั้ง 3 ครั้งเลย นี่ กลาโหมก็อย่างนั้น กรมท่าก็อย่างนั้น ไม่เป็นอะไรเข้าได้เลย... (อุดมสมบัติ, 2505: 331)

แม้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) จะมีตำแหน่งดูแลทั้งกรมท่า และกรมกลาโหม แต่ก็ไม่สามารถประสานให้กรมทั้งสองประสานงานอำนวยความสะดวกเสบียงอย่างราบรื่นได้ ในทางปฏิบัติ กรุงเทพมหานครไม่สามารถจัดแจงเสบียงอาหารได้ทันต่อความจำเป็นใช้งาน ข้างเสบียงอาหารใน

¹⁰¹ เป็นหลานปู่ของพระพิไชยวารี (เจ้สัวหลิน แซ่โง้ว) นายสำเภาสมัยกรุงธนบุรี ต้นสกุล สวัสดินุตร (พิมพ์ ประไพ พิศาลบุตร, 2550: 116)

ห้องที่หัวเมืองปักยี่ได้ ก็ถูกกลุ่มผู้กระด้างกระเดื่องปล้นตีชิงเอาเสบียงไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระวิตกเรื่องเสบียงอาหารจะพอกับกองทัพและไพร่บ้านพลเมืองหรือไม่ เเสบียงอาหารที่บรรทุกลูกออกไปส่วนหนึ่งอาจได้รับความเสียหายระหว่างขนส่งเดินทาง เช่น กรณีเรือหลวงวิเศษสงคราม จางวางพุกทรงดำ บ่าวของพระยาเพชรบุรีได้บรรทุกลูกออกไป แต่ประสบเหตุเรือรั่วจึงต้องกลับเข้ามาเปลี่ยนเรือ ต้องเสียเวลาขนถ่ายข้าวขึ้น ซึ่งข้าวบางส่วนเปียกน้ำเสียหาย ทั้งที่ก่อนออกเดินทางไป พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาได้ตรวจตราและซ่อมบำรุงใหม่แล้ว สันนิษฐานได้ว่าอาจเป็นเพราะ เมื่อมาแก้ไขตอนเร่งรีบจะใช้งาน เรือซ่อมเสร็จไม่นานต้องออกเดินทางเล วัสดุจึงไม่คงทน อย่างไรก็ตาม ครั้นจัดหาเรือบรรทุกลูกออกไปอีกครั้งต้องใช้เรือ 2 ลำ บรรทุกลูกออกไป ปรากฏว่า ครั้นนี้ปลอกหางเสือเรือหักต้องเปลี่ยนใหม่ พระยาโชฎิกต้องจัดแจงทำใหม่ส่งไปให้ เหล่านี้เป็นตัวอย่างแสดงให้เห็น ข้อจำกัดของการขนส่งเสบียงอาหาร ดังพระราชกระแสตอนหนึ่งว่า ...มีแต่คิดแต่จัดไปอย่างนี้ ประเดี้ยวก็เรือรั่ว ประเดี้ยวก็เสาหัก หางเสือหัก ไม่มีใครจะไปได้ เอาเลย กว่าจะได้ไปก็พอเขากลับมาถึงบ้านเสียหมดนั่นเอง... (อุดมสมบัติ, 2505: 178)

ปัจจัยทั้งสามประการที่ได้กล่าวมาข้างต้น ได้แก่ ไม่มีกองทัพประจำการ กองทัพขาดเอกภาพ และความเข้มแข็ง ยุทธปัจจัยไม่อยู่ในสภาพพร้อมทำการสู้รบ และเงื่อนไขเรื่องฤดูกาลและระยะทาง ส่งผลต่อทำให้อำนาจปกครองแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีลักษณะอย่าง “กว่าถั่วจะสุกกาก็ไหม้” กล่าวคือ การจัดแจงยุทธปัจจัยเพื่อยกทัพใหญ่ไปครั้งนี้ ต้องสิ้นเปลืองรีพล เเสบียงอาหาร เป็นต้น ครั้นกองทัพพระยาวิชิตณรงค์ และพระราชรินทรยกไปถึงเมืองสงขลา ก็เลื่องลือว่ากองทัพใหญ่กรุงเทพฯ ยกลงมาทั้งๆ ที่พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษายังเดินทางมาไม่ถึง แยกเมืองไทรบุรีและบรรดาแขกกระด้างกระเดื่องที่ล้อมเมืองสงขลาเพียงทราบข่าว ก็พากันแตกหนีไปสิ้น โดยที่กองทัพพระยาวิชิตณรงค์ และพระราชรินทรมิทันได้สู้รบ ดังพระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งว่า ...หูดหวัดกันทีเดียว เสียคนยักหนานาหนอ หาไม่พระยาวิชิตณรงค์ พระราชรินทร ก็จะได้สู้รบกับอ้ายแขกทันกันได้... (อุดมสมบัติ, 2505: 168) แสดงให้เห็นเบื้องหลังเกียรติยศที่ยกกองทัพไปรักษาเขตแดนบ้านเมือง กองทัพใหญ่พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาไม่ต้องสู้รบ เพราะบรรดาแขกที่กระด้างกระเดื่องได้แตกหนีไปแล้ว จึงเหลือเพียงเรื่องจัดแจงตั้งบ้านเมือง และกวาดครัว ลักษณะเหมือนกับครั้งปี พ.ศ.2374 เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (ดิศ บุนนาค) ยกกองทัพใหญ่มาจัดแจงเหตุุ่นวายที่เมืองไทรบุรี เมื่อยกกองทัพมาถึงก็ไม่ทันได้สู้รบกับแขกเช่นกัน หรือเมื่อครั้งที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) และเจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมยกกองทัพไปปราบญวน เฟรเดอริต อาร์เธอร์ นิล ชาวต่างชาติซึ่งเข้ามาทำงานในไทย ได้ตั้งข้อสังเกตที่น่าสนใจเกี่ยวกับเกียรติยศและชื่อเสียงของแม่ทัพ

ครั้งนั้น ...เพราะไปปราบกองทัพกบฏที่แตกแล้ว และพวกนั้น (ญวน-ผู้วิจัย) ก็มีคนน้อยกว่าถึงครึ่งหนึ่ง และนำตัวกบฏมาลงโทษที่กรุงเทพฯ ก็พากันยกย่องว่าเขาเป็นนักรบผู้กล้าหาญ... (กรมศิลปากร, 2525: 146-147) อย่างไรก็ตาม ผลประโยชน์ที่ส่วนกลางต้องการจากเมื่อยกกองทัพใหญ่ออกไป ไม่ใช่เพียง “ผืนแผ่นดินเปล่า” แต่ต้องการกวาดเอา ครอบครัวยุทธไพร่บ้านพลเมืองไทรบุรีและพวกร่วมกระด้างกระเดื่องซึ่งเป็นที่มาของความมั่งคั่งและอำนาจ แต่เมื่อบรรดาแขกเหล่านั้นพากันแตกหนีไปหมดแล้ว จะคิดสืบสาวหาตัวคนผิดก็ไม่ได้ ดังพระราชกระแสรับสั่งตอนหนึ่ง ความว่า ...ถึงกระไรจะรอให้แต่พอทัพใหญ่ลงมือทำสักทีหนึ่งก็ไม่ได้ ถ้าได้ลงมือทำทันแล้วถึงอายแขกจะแตกหนีไปพ้นได้ ก็ยับยั้งกระจัดกระจายกันเต็มที คงจะได้ตัวรู้จักว่าแขกพวกนั้นพวกนี้หมดนั่นแหละ นี่ยกออกไปเสียทีเสียแล้ว ป่วยงานไพร่พลเสียบยงอาหารเล่นทีเดียว... (อุดมสมบัติ, 2554: 333) พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาจึงกวาดต้อนได้แต่ครอบครัวแขกเมืองจะนะ เมืองเทพา เมืองหนองจิกเป็นส่วนใหญ่ อีกทั้งพระยาไทรบุรี (แสง) บุตรเจ้าพระยานครฯ ซึ่งได้รับมอบหมายให้ชำระครัว กลับยกยอกครัวส่วนหนึ่งไว้ และอ้างเป็นครัวที่อ่อนน้อมเข้ามาเป็นสมักรพรรคพวก มิใช่ครัวซึ่งเข้าด้วยพวกกระด้างกระเดื่อง สุดท้ายพระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาไม่สามารถจับตัวแขก มาสืบหาตัวการก่อเหตุขุนวายเพื่อลงโทษได้ เหตุวิวาทจึงตำแหน่งเจ้าเมืองกลันตันเช่นเดียวกัน ต้องระมัดระวังรักษาไพร่บ้านพลเมืองเอาไว้ พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาให้รอฟังความจากตนกูปาสาก่อนตัดสินใจยกทัพเพราะ ...จะให้รีบยกไป ก็กลัวจะพากันสะดุ้งตกใจผ่อนครอบครัวหนีไปเสียเดี๋ยวนี้ก็ได้ความว่า ผ่อนครอบครัวไปอยู่ที่พิสุตรบ้างแล้ว... (อุดมสมบัติ, 2505: 256)

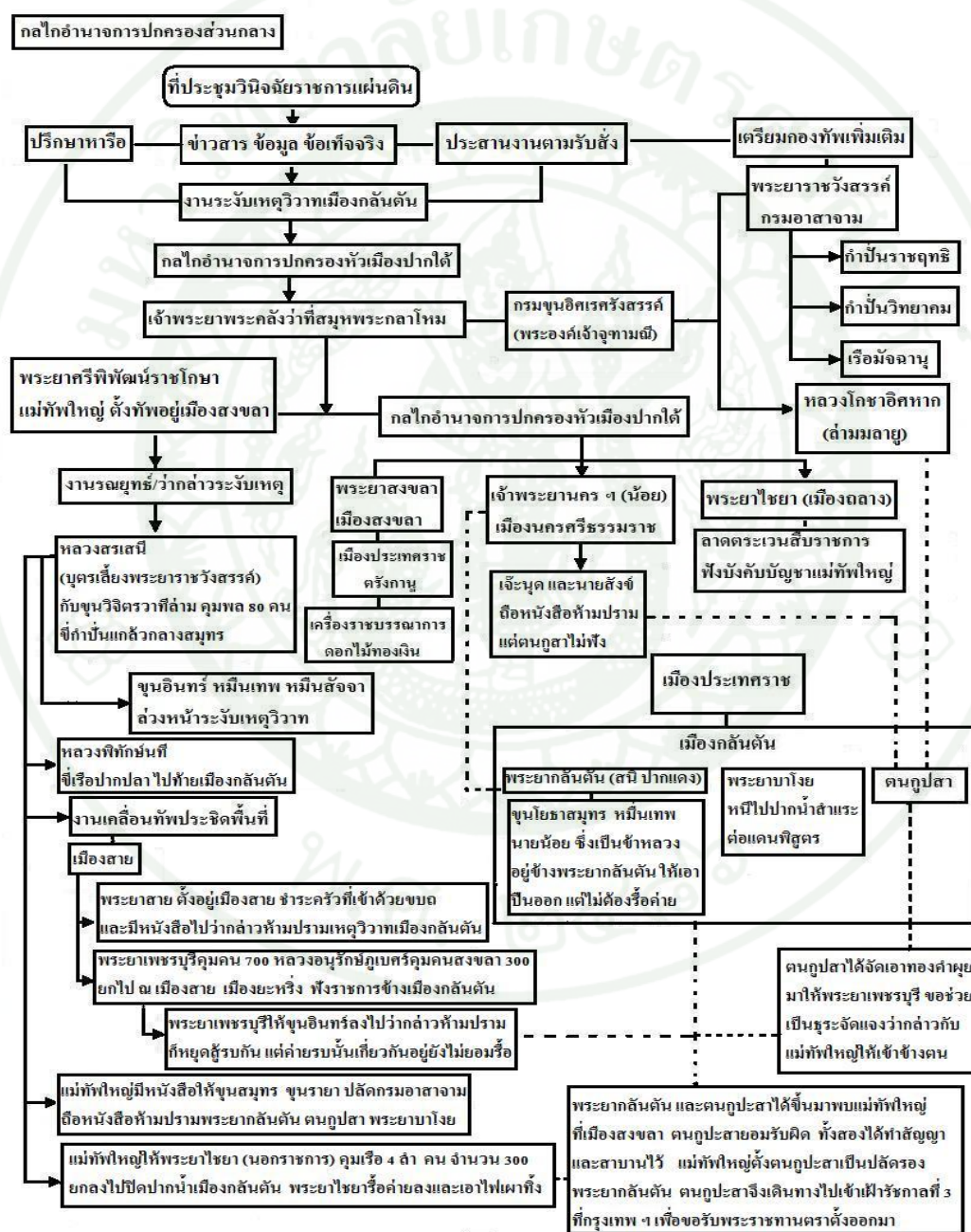
นอกจากการใช้อำนาจปราบปรามเสี้ยนหนามแผ่นดินที่เมืองไทรบุรีแล้ว พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษายังมีทันจัดแจงตั้งเจ้าบ้านการเมืองไทรบุรี และกวาดครัว ตามกระแสพระราชดำริ กลับต้องเผชิญกับเหตุวิวาทจึงตำแหน่งเจ้าเมืองกลันตัน ตนกูปะสาและพระยาบาโงไคอย่างเหตุทะเลาะวิวาทกับพระยากลันตัน (สนิ ปากแดง) พระยากลันตัน (สนิ ปากแดง) ได้มีหนังสือขอกองทัพจากเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ซึ่งมีอำนาจหน้าที่ดูแลท้องที่เมืองกลันตันโดยตรง แต่เจ้าพระยานครฯ (น้อย) ประมาทคิดว่าอย่างไรเสีย ตนกูปะสาและพระยาบาโงไคคงไม่อาจสู้รบพระยากลันตัน (สนิ ปากแดง) ได้ จึงเพียงมอบหมายเจ้านุคและนายสังข์ถือหนังสือไปว่ากล่าวห้ามปรามตนกูปาสาให้ยุติการสู้รบ ปรากฏว่า ตนกูปะสาไม่ยอมเชื่อฟัง อีกทั้งทำทลายอำนาจของเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ...อย่าว่าแต่มีหนังสือเขียนมาด้วยน้ำหมึกมาห้ามปรามเลย ถึงจะเขียนด้วยน้ำทองมาห้ามก็ไม่ฟัง... (อุดมสมบัติ, 2505: 223) ฝ่ายพระยากลันตันตั้งค่ายอยู่ในตัวเมืองซึ่งทำเลท้องที่คับแคบ ส่วนตนกูปะสาและพระยาบาโงไคตั้งค่ายอยู่ข้างนอกเมืองที่ทางกว้างขวาง แม้บรรดาไพร่บ้านพลเมืองจะมีใจรักเข้าข้างพระยากลันตัน (สนิ ปากแดง) ตนกูปะสาก็จับเอาครอบครัวไพร่บ้านพลเมืองเหล่านั้นเป็น

ตัวประกัน ไพร่บ้านพลเมืองเกรงว่าตนถูประสาจะนำครอบครัวตนไปแลกเปลี่ยนกับกระสุนดินดำ ทำให้ต้องจำใจเข้าด้วยตนถูประสา เจ้าพระยานครฯ (น้อย) กำลังเจ็บป่วยอยู่ จึงร้องรอกอยู่ไม่อาจยก กองทัพไปช่วยพระยาปลัดได้

เมื่อพระยาศรีพิพัฒนราชโกษา (ทัต บุนนาค) เดินทางถึงเมืองสงขลา และทราบข่าวเหตุซึ่งตำแหน่งเจ้าเมืองที่เมืองกลันตัน จึงจัดให้หลวงสรเสนี บุตรเลี้ยงพระยาราชวังสรรค์ พร้อมด้วยขุนวิจิตรวาทิถำและข้าหลวงคุมไพร่พล 80 คน (อุดมสมบัติ, 2505: 213) ถือหนังสือไปห้ามปราม แต่ทั้งสองฝ่ายต่างแย่งตัวข้าหลวงไปอยู่ข้างตน หลวงสรเสนีได้อาณัติไปให้พระยาปลัด (สนิปากแดง) ไพร่บ้านพลเมืองหันมาเข้ากับพระยาปลัดมากขึ้น ส่วนบรรดาข้าหลวงที่ช่วงใช้ให้ถือหนังสือไปห้ามปรามนั้นกลับรับสินบน หากฝ่ายใดให้ผลประโยชน์มากกว่านั้นก็เข้าข้างฝ่ายนั้น ไม่สามารถคลี่คลายสถานการณ์ และเจรจาให้ทั้งสองฝ่ายรื้อถอนค่ายคูหอรบทั้ง ข้างตนถูประสาส่งของกำนัลให้กับหลวงโกษาอิศหาก ซึ่งเป็นที่กว้างขวางในหมู่เจ้าบ้านการเมืองแหลมลาญ เพื่อช่วยนำความกราบบังคมทูลเอื้อประโยชน์ให้ตน ถ้าฟังก์กองทัพพระยาศรีพิพัฒนราชโกษา (ทัต บุนนาค) ซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองสงขลา ไพร่พลจะไม่เพียงพอแบ่งออกเป็นสองหรือสามส่วนเพื่อจัดแจงบ้านเมืองไทรบุรี ชำระครีว และระงับเหตุวิวาทเมืองกลันตัน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชวังสรรค์จัดเตรียมทัพเพื่อยกไปสมทบกับพระยาศรีพิพัฒนราชโกษา ทั้งการเมืองไทรบุรีและเมืองกลันตันก็เป็นของเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ไพร่พลหัวเมืองปักษ์ใต้ที่เกะกะจนมาสู้รบเข้มแข็งอยู่ได้เพราะอำนาจของเจ้าพระยานครฯ (น้อย) แต่ต่อมาเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ถึงแก่อสัญกรรมอย่างกะทันหัน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตกมากขึ้น พระยาศรีพิพัฒนราชโกษา (ทัต บุนนาค) จัดแจงให้มูลนายยกไพร่พลออกไปชำระครีวในหัวเมืองต่างๆ แต่ก็ไม่สามารถที่จะยกทัพใหญ่กรุงเทพฯ ลงไประงับเหตุวิวาทที่เมืองกลันตัน เพราะการจัดแจงตั้งบ้านเมืองไทรบุรี และชำระครีวยังไม่เรียบร้อย จึงไม่สามารถยกทัพลงไปเมืองกลันตัน เพราะเกรงบรรดาแขกเมืองไทรบุรีและที่กระด้างกระเดื่องกำเริบก่อเหตุวุ่นวายขึ้นอีก

ดังนั้น พระยาศรีพิพัฒนราชโกษาจึงมอบหมายให้พระยาเพชรบุรี หลวงอนุรักษ ยกทัพลงไปควบคุมดูแลพระยาสาขายให้ชำระครอบครัว และคิดระวางการข้างเมืองกลันตัน พร้อมทั้งทำกิตติศัพท์ให้เลื่องลือออกไปว่ากองทัพพระยาเพชรบุรียกทัพลงไประงับเหตุวิวาทเมืองกลันตัน (อุดมสมบัติ, 2505: 219, 235) และให้คนถือหนังสือไปว่ากล่าวห้ามปราม พระยาเพชรบุรียกทัพไปตั้งอยู่ที่เมืองสาข แต่ข่าวเลื่องลือออกไปว่ากองทัพใหญ่พระยาศรีพิพัฒนราชโกษา (ทัต บุนนาค) จะยกลงมาที่เมืองกลันตัน... แยกลงมาจากเมืองสงขลาไปพุดที่เมืองกลันตันทุกครั้ง การสิ่งใดคิดที่

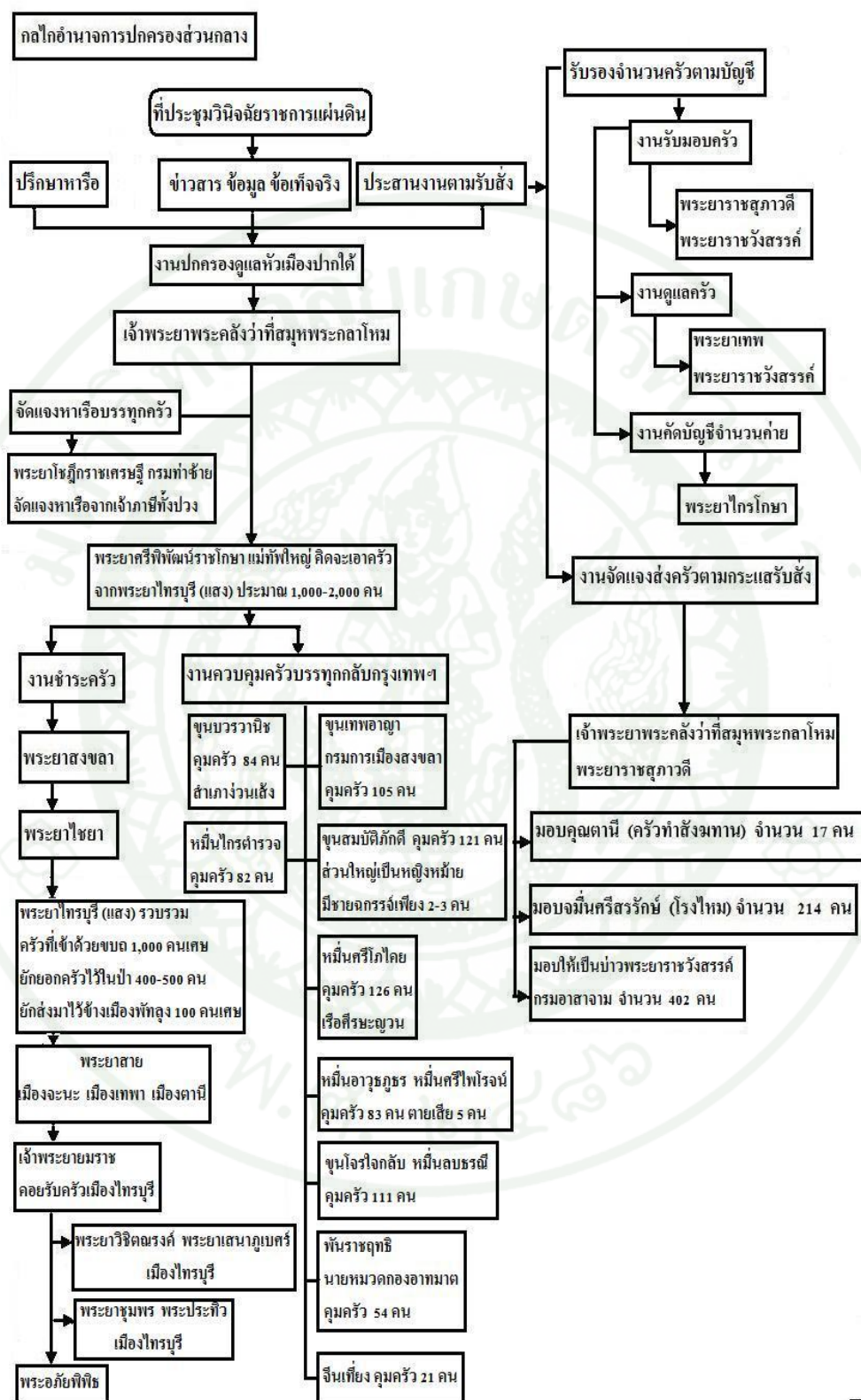
เมืองสงขลาแต่น้อย แยกเมืองกลันตันคิดเพิ่มเติมพุดจาให้มากขึ้นกว่าการ ที่ผู้ผิดมีความสะดุ้งอยู่ทุก คนตัว ที่อยู่ก็หาเป็นปกติไม่... (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน พรชัย นาคสีทอง, 2548: 205) พระยาบาโงยจึงได้หลบหนีไป พระยาศรีพิพัฒนราชโกษาได้มอบหมายพระยาไชยา (นอก ราชการ) ยกทัพไปปิดปากน้ำเมืองกลันตัน ทั้งพระยากลันตันและตนอุปะสายุติการสู้รบ

ภาพที่ 14 การรักษาความสงบเรียบร้อยเมืองกลันตัน

การยกกองทัพออกมาปราบปรามข้าศึกศัตรูจนสำเร็จ ต้องสิ้นเปลืองยุทธปัจจัยจำนวนมาก ไพร่บ้านพลเมืองเป็นแหล่งที่มาของอำนาจและความมั่งคั่ง ดังนั้นเมื่อ “กลับเข้ามาหาผลประโยชน์เข้ามา” ทั้งกวาดต้อนครอบครัวไพร่บ้านพลเมือง และเก็บบริบททรัพย์สิน เช่น โค กระบือ เป็นต้น (อุดมสมบัติ, 2505: 93) ครั้นเกิดเหตุสู้รบช่วงชิงตำแหน่งเจ้าเมืองกลันตันระหว่างตนกูปสา พระยาบาโงกับพระยากลันตัน (สนิ ปากแดง) ก็ต้องให้ความสำคัญกับการรักษาบ้านเมืองกลันตัน “อย่าให้เห็นแก่ผลประโยชน์ซึ่งจะให้เป็นหลวง เป็นบำเหน็จกับทแกล้วทหารก่อน อย่าเพื่อทำเข้าเป็นอันชาติ คิดการข้างเมือง กลันตันเสียให้แล้วก่อน จึงค่อยจัดแจงครอบครัว” (อุดมสมบัติ, 2505: 219) อย่างไรก็ตาม ผลประโยชน์เหล่านี้สำคัญน้อยกว่าเกียรติยศ (ราชาธิราช) คือ รักษาอำนาจปกครองบ้านเมือง แม้ใช้กำลังเพื่อปราบปราม หรือป้องกันศัตรู เป็นหนทางหนึ่งในการรักษาอำนาจ แต่รักษาอยู่ได้ขณะที่กองทัพตั้งอยู่เท่านั้น ถ้ายังทำเพื่อหวังผลประโยชน์ บ้านเมืองเหล่านั้นก็จะเหวี่ยงเหวี่ยงวุ่นวายไม่จบสิ้น เช่น แผ่นดินเมืองไทรบุรีเป็นแหล่งทำมาหากิน เจ้าพระยาฯ ยกกองทัพไปตีเมืองไทรบุรี ปี 2365 และตั้งบุตรชายตนเป็นเจ้าเมืองเพื่อหวังเอาผลประโยชน์ให้มาก เพราะผลประโยชน์ที่เมืองไทรบุรี¹⁰²มิใช่เพียงไพร่บ้านพลเมืองหรือทรัพย์สินเท่านั้น เฉพาะผลประโยชน์รังนกและปลิงทะเลในเกาะต่างๆ ที่ติดกับเกาะกลาง (Junk Ceylon) สร้างรายได้สูงถึง 16,000.- ดอลลาร์ต่อปี ขณะที่เมืองไทรบุรีจ่ายค่าเช่าเกาะเหล่านั้นเพียงปีละ 5,000 ดอลลาร์ (ลินจง สุวรรณโกสิน, 2551: 219) เมื่อพระยาไชยาเดินทางไปรักษาหัวเมืองปักษ์ใต้ฝั่งชายทะเลตะวันตก ดังความปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัตินั้น พระยาไชยาได้มีหนังสือถึงหลวงทิพย์อักษรเสมียนตราตราโหมให้แจ้งพระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาทราบเป็นการส่วนตัวเกี่ยวกับเกาะรังนกเหล่านี้ ...รู้แต่สองต่อสองอย่าให้ผู้ใดรู้ต่อไป รู้ถึงเจ้าพระยาฯจะเป็นที่ขัดใจ... (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน พรชัย นาคสีทอง, 2548: 229) เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ผลที่ตามมาเมื่อแต่งตั้งผู้ที่ไม่ผูกพันทางเครือญาติ มีพวกพ้องมาก หรือเป็นที่นับถือของไพร่บ้านพลเมืองแขกให้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองไทรบุรี จึงเกิดวิกฤตความชอบธรรมของเจ้าเมือง ทำให้บ้านเมือง ปักชำได้ยับเยินเรื่อยมาจนปี พ.ศ.2381

¹⁰² เจ้าพระยาฯ (น้อย) ได้รับผลประโยชน์จากหัวเมืองไทรบุรีเป็นเงินถึงปีละ 30,000 ดอลลาร์ (ทวิศักดิ์ ส้อมลิ้ม, 2515: 73)

ภาพที่ 15 การชำระครัวที่เมืองไทรบุรีและบรรดาเมืองแขกที่กระด้างกระเดื่อง

นอกจากอำนาจปราบปรามเสี้ยนหนามแผ่นดิน หรือ ทำลายเมืองนั้นเสียให้ยับเยิน เพื่อไม่ให้ตั้งตัวเป็นศัตรูได้อีก แต่ถ้ายอมอ่อนน้อมเป็นเมืองขึ้นอยู่ในพระราชอาณาจักร พระองค์ทรงใช้อำนาจในการแต่งตั้งเจ้าบ้านการเมืองต่อไป ...ไม่อ่อนน้อมเข้าหาโดยดี แลมันคิดยกกลับมาตีอีก ก็ยกกองทัพลงไปช่วยกันทั้ง 3 เมือง 4 เมือง ตีกวาดเอาไปให้เป็นจวนวิจุนไป ถ้ามั่นเข้ามาพากันอ่อนน้อมจะยอมส่งดอกไม้ทองเงินเหมือนแต่ก่อนแล้วก็จะลงประจวบตั้งคู่สัถย์... (อุดมสมบัติ, 2505: 265) อย่างไรก็ตาม เนื่องจากเมืองไทรบุรีก็เป็นแหล่งทำมาหากิน และตั้งอยู่ใกล้เมืองแปะไพรของอังกฤษ อังกฤษได้เป็นเจ้าของ เมืองไทรบุรีแล้ว หัวเมืองปักษ์ใต้ที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงจะทบกระเทือนไปด้วย “...จะพากันเป็นสุขที่ไหน มันก็คงจะคิดตีเอาบ้านเอาเมืองไปหมด...” (อุดมสมบัติ, 2505: 320) จึงเป็นเหตุให้ต้องใช้อำนาจแต่งตั้งเจ้าบ้านการเมือง

อำนาจการแต่งตั้งเจ้าบ้านการเมือง

แบบแผนความสัมพันธ์ภายในอาณาจักรอย่างจีนผู้ใหญ่มากับผู้น้อย อำนาจการปกครองแผ่นดินของศูนย์กลางอาณาจักรจะกว้างขวางหรือคับแคบ ต้องอาศัยเมืองบริวารเป็นสมักรพรรคพวก และพวกพ้องเป็นฐานกำลังอำนาจช่วยกันดูแลรักษา เนื่องจากสมัยก่อนเมื่อไพร่บ้านพลเมืองที่อยู่ภายใต้พระราชอำนาจอยู่ถึงไหน พรหมแดนก็ไปถึงนั้น ไพร่บ้านพลเมืองจึงกลายเป็นพรหมแดนของพระราชอาณาเขต (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2550: 34-35) ศูนย์กลางอาณาจักรจะไม่กรีธาทัพลงไปปราบใดที่เจ้าบ้านการเมืองผู้น้อยไม่คิดกระด้างกระเดื่อง เพราะเมื่อเกิดภัยสงครามขึ้นทำให้ผู้คนแตกขานเช่นหนีไปอยู่ที่อื่น หรือห่มซ่อนตัวอยู่ในป่า ทั้งบ้านเมืองแต่เดิมให้กร้างว่างเปล่า การยกกองทัพกรุงเทพฯ ไปแต่ละครั้ง ย่อมสิ้นเปลือง ไร้ผล เสียอาหาร และอาวุธ เป็นต้น อีกทั้งเงื่อนไขเรื่องของระยะทางที่ห่างไกล กว้างไกลจะยกกองทัพไปถึง มุลนายแขกที่กระด้างกระเดื่องพากันผ่นครอบครัวไพร่บ้านพลเมืองหนีไปสิ้น เหลือเพียง“บ้านเมือง” หรือ “แผ่นดิน” ที่ว่างเปล่าไว้ไพร่บ้านพลเมือง

เมื่อใช้อำนาจปราบปรามเสี้ยนหนามแผ่นดินสำเร็จ ศูนย์กลางอาณาจักรมีทางเลือก 2 ทางเพื่อรักษาอำนาจการปกครองแผ่นดิน ประการแรก คือ ทำลายบ้านเมืองเหล่านั้นให้ยับเยิน จนไม่อาจตั้งตัวเป็นเสี้ยนหนามได้อีก กรณีเช่นนี้อาจเพื่อหวังผลประโยชน์ประเภทความมั่งคั่ง อย่างไรก็ตาม หนทางนี้ไม่ใช่ทางรักษายบ้านเมืองยั่งยืนเหมือนหนทางการแต่งตั้งเป็นเจ้าบ้านการเมืองอยู่ในพระราชอาณาจักร เพราะการทิ้งบ้านเมืองและแผ่นดินเหล่านั้นให้กร้างว่างเปล่าจะเป็นภัยเบื้องหน้า โดยเฉพาะถ้าเป็นแผ่นดินอยู่ข้าวอยู่น้ำ เช่น เมืองไทรบุรี ก็จะมีผู้คนเข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัย

และทำมาหากิน ผู้คนมาอยู่อาศัยคับคั่งมากขึ้น ก็จะรุกรานบ้านเมืองในเขตอำนาจของผู้ปกครองแต่เดิม ดังนั้น ตั้งเจ้าบ้านการเมือง เพื่อรักษาผลประโยชน์ในท้องที่ปกครองแต่เดิม และเพื่อความมั่นคงของอาณาจักร อย่างไรก็ตาม การที่ไพร่บ้านพลเมืองซึ่งแตกซ่านหนีภัยไปแล้วนั้น จะกลับคืนมาบ้านเมืองดังเช่นเดิมได้หลายวิธี ครั้นจะรอให้ผู้คนรวบรวมเข้ามาอยู่อาศัยตามอำเภอใจซึ่งต้องใช้เวลานาน แต่ถ้าใช้กองกำลังติดตามไพร่บ้านพลเมืองที่หลบหนี หรือกวาดครัวจากที่หนึ่งมาตั้งเป็นบ้านเมืองอีกแห่งหนึ่ง วิธีนี้หากเกิดการขัดขึ้นอาจเกิดการสูญเสียเลือดเนื้อ จึงนิยมที่จะอาศัยมูลนายในท้องที่ให้เกลี้ยกล่อมผู้คนมาเป็นไพร่บ้านพลเมือง

หนทางประการที่สอง คือ รักษาบ้านเมืองไว้เป็นเกียรติยศ โดยแต่งตั้งเจ้าบ้านการเมืองปกครองดูแลแทนศูนย์กลางอาณาจักร เช่น หัวเมืองมลายูเป็นเมืองประเทศราชต้องจัดส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพฯ เครื่องราชบรรณาการ เสมือนแสดงความเคารพของเมืองซึ่งอ่อนแอ ซึ่งอ่อนน้อมอยู่ภายใต้เมืองศูนย์กลางอำนาจที่ยิ่งใหญ่กว่า อีกแห่งหนึ่งบรรดาหัวเมืองมลายูได้รับการคุ้มครองป้องกันจากการบุบฉับ กดขี่ของศูนย์กลางอื่น (ลินจง สุวรรณโกติน, 2551: 166) ศูนย์กลางอาณาจักรมอบหมายเมืองนครศรีธรรมราชและเมืองสงขลาดูแลหัวเมืองประเทศราชมลายูเหล่านั้นให้จัดส่งเครื่องราชบรรณาการตามกำหนด ธรรมเนียมแต่งตั้งเจ้าบ้านการเมืองเช่นนี้เพื่อแสดงถึงความเป็นเจ้าของบ้านเมือง เช่น กรณีเมืองเชียงใหม่ซึ่งตั้งอยู่ห่างไกลศูนย์กลางอาณาจักร มีผู้คนมากมาย แต่ติดต่อสื่อสารก็ลำบาก ไม่คุ้มค่ากับการเดินทาง ถ้าต้องการจะกวาดต้อนครอบครัวและผลประโยชน์ย่อมได้มาก ...เมืองเชียงใหม่ขณะนี้ ผู้คนก็มีมาก เป็นเมืองจันตประเทศ ขึ้นอยู่อย่างนั้น ไปมาแต่จะคุ้มค่าของเราก็ไม่ได้ ถ้าเราไม่คิดละอายแก่ผีสงเทวดาอยู่แล้ว ขวนกันขึ้นไปทูปกวาดต้อนเอาประเดี๋ยวหนึ่งก็จะได้ นี่เราตั้งของเราไว้อย่างนี้ไม่เป็นที่มีโอกาสแล้ว จะหาจากล้าคิดเข้ามาว่ากล่าวสวมเอา... (อุดมสมบัติ, 2505: 323)

ตำแหน่งเจ้าบ้านการเมืองจึงเป็นเครื่องมือรักษาอำนาจปกครองแผ่นดิน โดยปกติตำแหน่งเจ้าบ้านการเมืองชั้นนอก ศูนย์กลางอาณาจักรมักจะแต่งตั้งเชื้อสายของเจ้าเมืองนั้น เป็นเจ้าเมืองต่อไป ดังปรากฏในร่างสารตราของเจ้าพระยาจักรีทุกครั้งถึงเหตุผลเลือกผู้มีเชื้อสายเจ้าเมืองเก่าได้สืบทอดตำแหน่งต่อไป เพราะบุคคลเหล่านี้ ได้รับการฝึกฝนอบรมโดยวงศ์ตระกูล และคุ้นเคยกับงานราชการมาเป็นเวลานาน นอกจากนั้น ยังได้รู้จักคุ้นเคยกับกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยมาก่อน ย่อมจะเป็นผลดีที่จะช่วยให้การปกครองดำเนินต่อเนื่องไปด้วยความเรียบร้อย (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ่างใน สุดา เพียรธัญญ์, 2527: 71-72)

สมักรพรรคพวก และพวกพ้อง

การบริหารราชการแผ่นดินในทางปฏิบัติ เรื่องราชการแผ่นดินกับเรื่องส่วนตัวไม่ได้แยกขาดจากกัน ตำแหน่งซึ่งเป็นที่มาของผลประโยชน์จำพวกอำนาจ ความมั่งคั่ง และเกียรติยศ ตำแหน่งจึงเป็นช่องทางหนึ่งในการแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตน สมักรพรรคพวก และพวกพ้อง จึงเป็นกลุ่มผลประโยชน์ซึ่งมีความสำคัญ ทั้งกรณีเมืองไทรบุรี เมืองกลันตัน และเมืองนครศรีธรรมราช แสดงให้เห็นถึงการขัดผลประโยชน์กันจนนำมาสู่ปัญหาความขัดแย้ง ในทางปฏิบัติ การได้มาซึ่งตำแหน่งหรือต้องการรักษาอำนาจในตำแหน่งตนไว้ มีลักษณะเป็นการเมืองแบบ “เล่นพรรคเล่นพวก” (factional politics) (พรรณงาม เเงาธรรมสาร, 2550: 413) จำเป็นต้องอาศัยความสัมพันธ์ที่สนิทสนมเป็นการส่วนตัวแสวงหาสมักรพรรคพวก และอีกหนทางหนึ่งที่จะได้มาซึ่งสมักรพรรคพวก คือ ใช้ความมั่งคั่งเป็นเครื่องมือ อย่างที่เรียกกันว่า “คิดสินบน” ความสัมพันธ์ดังกล่าวปรากฏในกรณีพระยาเพชรบุรีซึ่งเคยไปและคุ้นเคยการข้างเมืองแขก เมื่อได้รับมอบหมายเป็นนายทัพนายกองไปราชการทัพ ก็อาศัยตำแหน่งหน้าที่เรียกเอาผลประโยชน์จากเจ้าบ้านการเมืองท้องถิ่น เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างพระยาเพชรบุรีกับพระยาสงขลา ...พระยาเพชรบุรีก็เป็นพรรคพวกชอบกันอยู่แล้ว พระยาสงขลาเป็นคนมีเงินมีทอง ก็จะมาสู่หาเอาเงินเอาทองเป็นกำนัล ยัดเยียดให้พระยาเพชรบุรีช่วยว่ากล่าว พระยาเพชรบุรีก็จะเอาความไปบอกกับนาย พาให้นายอ้อแอ้ตามกันอยู่ ก็เห็นจะเสียการเสียงานจริง... (อุดมสมบัติ, 2505: 87, 2554: 253) นอกจากนี้ การแสวงหาตำแหน่งและรักษาตำแหน่งด้วยวิธีการดังกล่าวปรากฏในกรณีการแต่งตั้งเจ้าบ้านการเมืองเมืองกลันตัน เมืองไทรบุรี และเมืองนครศรีธรรมราช พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำข้อมูลจากกลุ่มผลประโยชน์เหล่านี้มาปรึกษาหารือขุนนาง เพื่อประกอบการแต่งตั้งเจ้าบ้านการเมือง ดังจะอธิบายรายละเอียดดังนี้

แต่งตั้งเจ้าเมืองกลันตัน

เหตุวิวาทชิงตำแหน่งเจ้าเมืองกลันตันเกิดจากความขัดผลประโยชน์เช่นกันระหว่างพระยากลันตัน (สนิ ปากแดง) กับตนกูปสาและพระยาบาโงย เพราะตนกูสนิปากแดงและพี่น้องคนอื่นๆ ต่างได้ยศลาบรรดาศักดิ์มีตำแหน่ง เหตุผลที่โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งตนกูสนิ ปากแดง เป็นเจ้าเมืองกลันตันเพราะ... เห็นว่าเป็นคนดีมีพี่น้องนับถือมาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยากลันตัน ...ถ้าไม่เป็นคนดีแล้ว เห็นว่าใครเป็นคนดีมีพรรคพวกนับถือมากที่สุดแต่คิดหันเหหนีไปตามควร... (อุดมสมบัติ, 2505: 221) ส่วนตนกูปสาและพระยาบาโงยทั้งสองแม้มีศักดิ์เป็นอาหลานกับตนกูสนิปากแดง แต่

กลับไม่ได้ตำแหน่งเป็นเกียรติ และเป็นที่น่าถือของบ่าวไพร่เช่นเดิม เพราะตนอุปสา พระยาบาโงย
 เคยร่วมกับพระยาปัตตานีกระด้างกระเดื่องเมื่อ ปี 2374 จึงไม่โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่ง
 ใด และจะให้จับกุมตัวไว้ที่กรุงเทพฯ แต่เจ้าพระยานครฯ (น้อย) ได้ทูลขอตัวกลับไปช่วยทำราชการ
 ครั้นกลับมาอยู่เมืองกลันตันก็ไม่ยอมอ่อนน้อมเข้าหาพระยากลันตัน (สนิ ปากแดง) โดยดี จึงไม่ได้
 ได้รับความช่วยเหลือ ว่ากล่าวขอตำแหน่งให้ ...การจะตั้งแต่งพวกพี่น้องอย่างนี้ ก็ชอบแต่พระยากลัน
 ตันจะบอกกล่าวขอตั้งเข้าไปก่อน จึงจะได้ทรงตั้งแต่งออกมา นี่ไม่อ่อนน้อมต่อเขาแล้วจะมาว่าๆ ไม่
 ตั้งแต่งเป็นอะไร... (อุดมสมบัติ, 2505: 257) อย่างไรก็ตาม สิ่งสำคัญคือตนอุปสาต้องการครอง
 ผลประโยชน์คือความมั่งคั่งในเมืองกลันตัน ครั้นเกิดเหตุวุ่นวายที่เมืองไทรบุรี พ.ศ.2381 และข่าว
 ลือว่าทางกรุงเทพฯ วุ่นอยู่ด้วยการข้างอังกฤษ ไม่สามารถยกทัพลงมาจัดแจงได้ อีกทั้งเจ้าพระยา
 นครฯ (น้อย) ประมาทไม่ยอมยกทัพมาแก้ไขตั้งแต่แรก ไพร่บ้านพลเมืองกลันตันนั้นรักใคร่นับถือ
 พระยากลันตันจำนวนมาก แต่จำใจต้องเข้าด้วยตนอุปสา ...ไพร่บ้านพลเมืองนั้นรักข้างพระยากลันตัน
 อยู่มาก แต่กลัวพวกข้างตนอุปสาอยู่ ก็ต้องจำใจไปเข้าด้วยๆ พวกตนอุปสามีนาก... (อุดมสมบัติ,
 2505: 254) อีกทั้งตนอุปสาคุมขังครอบครัวไว้เป็นตัวประกัน พระยากลันตันจึงมีสมัครพรรคพวก
 น้อยกว่า แม้พระยากลันตันเสียที กองทัพยกลงไปพร้อมนำตัวพระยากลันตันไปด้วย บรรดา
 ลีตะวันกรมการเมืองก็จะมาเข้าเป็นพวกพระยากลันตัน (อุดมสมบัติ, 2505: 242) พระยาศรีพิพัฒน์
 ราชโกษาให้หลวงสรเสนี และบรรดาข้าหลวงถือหนังสือไปห้ามปราม พระยาบาโงยได้หลบหนีไป
 อยู่ในเขตแขวงหัวเมืองตรังกานู พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาได้ว่ากล่าวให้พระยาบาโงยอ่อนน้อมเข้า
 หาโดยดีแล้วจะไม่เอาโทษ และจะให้เลือกอยู่ที่แห่งใดก็ได้ตามใจสมัคร ไพร่บ้านพลเมืองเข้าหาข้าง
 พระยากลันตันมากขึ้น เหตุวุ่นวายที่เมืองไทรบุรีและเมืองกลันตันไม่คลี่คลาย เจ้าพระยานครฯ
 (น้อย) ซึ่งกำลังเจ็บป่วย และได้ถึงแก่อสัญกรรม ตนอุปสาได้คิดสินบนแก่ขุนนางเพื่อช่วยเอา
 หนังสือขึ้นเสนอต่อเสนาบดีและเป็นปากเสียงแทนตน เช่น ส่งแหวนทองสองวงไปให้หลวง
 โกษาอิศหาก คิดสินบนหลวงสรเสนีและข้าหลวง ส่งทองคำผุยก่แก่พระยาเพชรบุรี เป็นต้น เพื่อมา
 เป็นสมัครพรรคพวกฝ่ายตน พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาได้มอบหมายพระยาไชยาลงไปสืบสวน
 ปรากฏว่าหลวงสรเสนีทำผิดตามคำฟ้องของพระยากลัน (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน
 ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม, 2515: 115)

...พระยากลันตันให้เสนาบดีมาแจ้งความกับข้าพเจ้าว่า หลวงสรเสนีลงไปอยู่ให้พวกตนกุ
 ปะฆาตบพุงอีกเล่า คิดแต่จะค้าขาย หว่ากล่าวเป็นราชการไม่... กับว่าหลงสมัคให้เงิน
 หลวงสรเสนียี่สิบเหรียญ ขุนวิจิตรวาทิสิบห้าเหรียญ จึงไม่รู้ค่าภัย กับว่าหลวงสรเสนีให้

หมื่นจำไปขอเมียพระยากันต์คนสองคน ขอทาสดักน้ำสองคน พระยากันต์ได้ให้เมียคนหนึ่ง...

ดังเห็นได้ว่าบรรดาข้าหลวงซึ่งได้รับมอบหมายให้ถือหนังสือห้ามปรามตนกูปะสาและพระยากันต์กลับเห็นแก่ผลประโยชน์มากกว่าหน้าที่ และใช้ประโยชน์จากตำแหน่งหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์แก่ตน สุดแต่ข้างใดให้ผลประโยชน์มากกว่ากันก็เข้าข้างฝ่ายนั้นครั้งพระยากันต์และตนกูปะสาได้ยุติการสู้รบ และรอฟังข่าวเกี่ยวกับกองทัพใหญ่กรุงเทพฯ อยู่ ณ ตนกูปะสาได้มีหนังสือขอให้พระยาศรีพิพัฒนราชโกษา (ทัต บุนนาค) ร้องรอกองทัพใหญ่ อ่ายกลงมาเมืองกลัน เพราะไพร่บ้านพลเมืองส่วนหนึ่งเกรงถูกกวาดต้อน ได้อพยพไปแล้ว จึงเกรงไพร่บ้านพลเมืองที่เหลือจะหลบหนีไปสิ้น ตนกูปะสาให้คนถือหนังสือพร้อมสินบนมามอบให้พระยาเพชรบุรี เพื่อขอให้ช่วยกล่าวกับพระยาศรีพิพัฒนราชโกษา (ทัต บุนนาค) พระยาเพชรบุรีได้รายงานพระยาศรีพิพัฒนราชโกษาทำนองเข้าข้างตนกูปะสา ขอให้ตั้งบ้านเมืองแยกอยู่ต่างหากอีกแห่งหนึ่ง ...พระยาเพชรบุรีเล่าถูกทอมันเข้าคราวละตำลึงสองตำลึงแล้วก็ว่าตามใจมันไปเสียหมด... (อุดมสมบัติ, 2505: 307) พระยาศรีพิพัฒนราชโกษาได้ให้พระยาไชยานุการาชการแจ้งให้ตนกูปะสา และพระยากันต์เดินทางลงมาพบแม่ทัพใหญ่ที่เมืองสงขลา พระยากันต์จึงไม่เชื่อถือนและลงเลที่จะเดินทางมาพบพระยาศรีพิพัฒนราชโกษาที่เมืองสงขลา เพราะแต่เนื่องจากข้าหลวง ได้แก่ หลวงสรเสนี หมื่นเทพไท หลวงอินทร์ ประพฤติตัวลำเอียงเข้าข้างตนกูปะสา และชวนหลงหะหมัด ...ข้างข้าฯ จะบอกเล่าสิ่งไรก็ไม่เชื่อฟัง และมีใ้มันไปคิดการบ้านเมือง มันไปหาประโยชน์ หาเมีย หาเหรียญ สองเดือนแล้วมันไปอยู่ มันไปหาข้าฯ สามสี่ครั้ง... ด้วยคุณหลงหะหมัด ให้เหรียญกับหลวงสรเสนี กับขุนวิจิตรวาทิ ...ทั้งสองไม่เป็นคนกลาง ...มันไม่ไปคิดราชการ ...มันไปหาผลประโยชน์แก่ตัวมัน... (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม, 2515: 114) พระยากันต์ (สนิ ปากแดง) จึงไม่เคารพนับถือข้าหลวง แต่เมื่อพระยาไชยาอยู่รักษาเมืองกลันตันไว้รออนกว่าพระยากันต์กับตนกูปะสาจะกลับมาจากเมืองสงขลา พระยากันต์จึงยินยอมเดินทางมาเมืองสงขลา ข้างตนกูปะสาพูดภาษาไทยไม่ได้ และไม่รู้จักขนบธรรมเนียมของไทย ระหว่างทางจึงแวะหาพระยาเพชรบุรี และขอพระยาสาขบุรีซึ่งพูดภาษาไทยได้ชัด และรู้จักขนบธรรมเนียมข้างไทยร่วมเดินทางไปด้วย ตนกูปะสาขอรับสารภาพผิด พระยาศรีพิพัฒนราชโกษาว่ากล่าวทั้งสองฝ่ายให้ปรองดอง ...ทำหนังสือสัญญาถือไว้ในวันข้างหน้า แล้วให้สาบานต่อหน้าพระตามเยี่ยงอย่างไทย แล้วสาบานอัครอานตามเยี่ยงอย่างแขก... (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน พรชัย นาคสีทอง, 2548: 205) ครั้นสถานการณ์คลี่คลายแล้ว พระยาศรีพิพัฒนราชโกษา (ทัต บุนนาค) จะยกทัพใหญ่กลับมาทันฤดูลม ...ถ้าการเมืองกลันตันยังตั้งอยู่ก็จะต้องให้

เจ้าพระยาขอมราชยกลงไปช่วยพระยาเพชรบุรี ถ้าเห็นการว่าเบาแล้วจะให้แต่พระยาเพชรบุรีค้างอยู่ จัดแจงราชการก็ได้ จะโปรดให้แม่ทัพใหญ่ยกกลับเข้าไป ณ กรุงฯ เสียในเดือน 9 เดือน 10 นี้... (อุดมสมบัติ, 2505: 294) ตนกูปะสาได้รับแต่งตั้งเป็นที่มณฑลภาษาแขก ภาษาไทยว่าเป็นตำแหน่ง ปลัดรองพระยาปลัดจัน จึงให้ตนกูปะสาได้เดินทางมาเข้าเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กรุงเทพมหานครเพื่อขอรับพระราชทานโปรดเกล้าฯ ตราขลิบแต่งตั้งอย่างเป็นทางการ พระยาปลัดจันได้แบ่งแขวงในเมืองปลัดจันให้กับตนกูปะสา 5 แขวง ไพร่บ้านพลเมืองในเมืองปลัดจันกลับมาเป็นปรกติเรียบร้อยอยู่ทั้งสิ้น (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน พรชัย นาคสีทอง, 2548: 207) นับเป็นเคราะห์ดีของพระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาที่ไม่ต้องล่าบากยกทัพใหญ่ลงไปถึงเมืองปลัดจัน

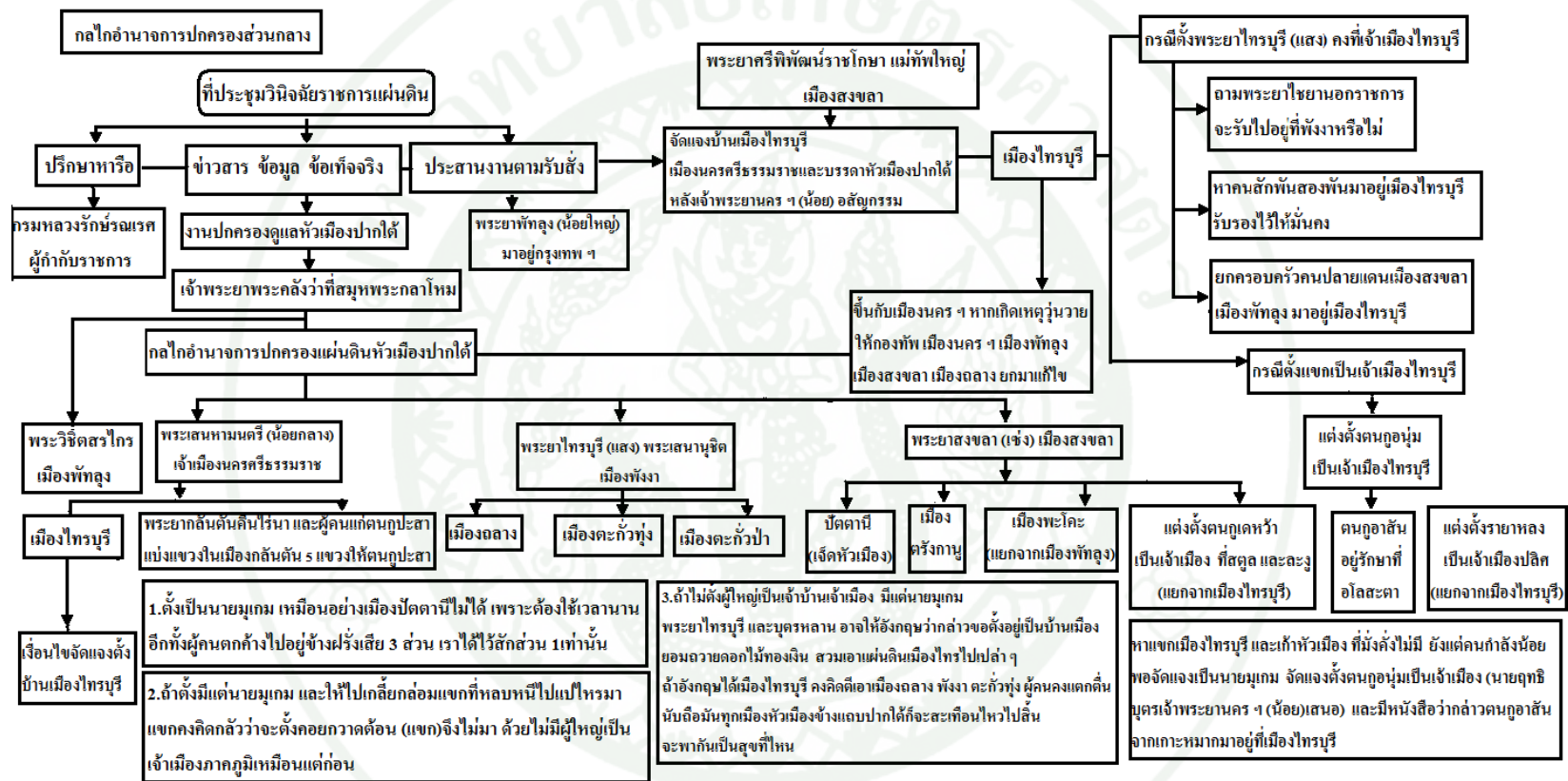
อย่างไรก็ตาม แม้จะตั้งบ้านแยกเมืองกันอยู่ แต่ถ้าไม่ว่ากล่าวให้ข้างตนกูปะสายอมรับนับถือพระยาปลัดจันโดยสุจริต เหตุวิวาทก็คงเกิดขึ้นอีก เมื่อปี 2384 ตนกูปะสา และพระยาบาโงยได้วิวาทกับพระยาปลัดจัน (สนิ ปากแดง) เพราะต้องการตำแหน่งเจ้าเมืองหรือสุุด่านปลัดจันซึ่งมีเกียรติยศ เป็นหัวเวลาเดียวกับตำแหน่งเจ้าเมืองปัตตานีว่างลง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมืองหนองจิกดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองปัตตานี และตนกูปะสาดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองหนองจิก โดยให้ตนกูปะสาชักชวนพระยาบาโงย และตนกูปะสาหมาดมาด้วยกัน ตนกูปะสาและพวกไม่ยินยอม เพราะต้องการตำแหน่งเจ้าเมืองปลัดจันซึ่งมีเกียรติยศและอำนาจมากกว่าเจ้าเมืองหนองจิก อีกทั้งเมืองปลัดจันมีความอุดมสมบูรณ์และมีช่องทางแสวงหาความมั่งคั่งดีกว่าเมืองหนองจิก เนื่องจากบริเวณต้นแม่น้ำกลันตันเป็นแหล่งทองคำ (ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม, 2515: 119) ตนกูปะสาจึงอยากได้และพยายามคิดสินบนพระยาไชยา หากสามารถช่วยเหลือให้ตนได้เป็นพระยาปลัดจัน ตนกูปะสาจะมอบเงิน 10,000 เหรียญ เพื่อตอบแทนแก่พระยาไชยา แต่พระยาไชยาปฏิเสธ (ดำรงราชานุภาพ, 2505: 340) สุดท้ายเมื่อโปรดเกล้าฯ ให้กองทัพเมืองนครศรีธรรมราช และเมืองสงขลายกลงไปถึงเมืองปลัดจัน ตนกูปะสาและพวกจึงยินยอมมาอยู่ที่เมืองหนองจิกโดยดี ครั้นปี 2388 ตำแหน่งเจ้าเมืองปัตตานีหรือสุุด่านปัตตานีว่างลง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งตนกูปะสาเป็นเจ้าเมืองปัตตานี

ลักษณะการแต่งตั้งตำแหน่งเจ้าบ้านการเมือง

ตำแหน่งที่เจ้าบ้านการเมืองมีเกียรติยศ รัฐใช้ตำแหน่งเจ้าบ้านการเมือง เป็นสิ่งจูงใจพวกเจ้าเมืองซึ่งมีอาณาเขตน้อย หรือผู้ที่ใกล้ชิดจะได้เป็นเจ้าเมือง เต็มใจชวนขายชวนขายพยายามเที่ยวเกลี้ย

กล่อมผู้คนให้มาตั้งภูมิลำเนาในอาณาเขตเมืองของตน เพราะปรารถนาที่เป็นอิสระแก่ตระกูลของตน เช่น ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้เกลี้ยกล่อมพวกพระยาในท้องที่พาสัครพรรคพวกไปตั้งภูมิลำเนาอยู่เป็นหลักแหล่งในเมืองลาวและเขมรเดิมซึ่งเคยขึ้นอยู่กับเมืองนครราชสีมา ไว้เป็นหัวเมืองชั้นนอกระหว่างเมืองเมืองประเทศราช คือ เวียงจันทน์และนครจำปาศักดิ์ เพื่อจะเป็นกำลังไพร่พลให้แก่เมืองนครราชสีมาในการกำกับดูแลเมืองประเทศราชทั้งสอง บริเวณใดผู้คนคับคั่งจึงตั้งที่เหล่านั้นเป็นเมืองมีอาณาเขตในการปกครอง ตั้งหัวเมืองลาวชั้นนอกได้จำนวน 15 เมือง ครั้งนั้นบรรดาผู้ที่เป็ฯหัวหน้าเกลี้ยกล่อมผู้คนซึ่งหลบหนีไปกลับคืนมาได้ตำแหน่งที่พระยาหรือเจ้าเมือง และญาติวงศ์ได้ตำแหน่งตามทำเนียบยศซึ่งนิยมกันในเมืองลาวแต่ก่อน การตั้งบ้านเมืองจึงเป็นการเกื้อกูลผลประโยชน์ร่วมกันระหว่างรัฐกับเจ้าเมือง เพราะเจ้าเมืองแห่งใดสามารถเกลี้ยกล่อมคนมาได้มาก เจ้าเมืองแห่งนั้นก็จะได้รับทรัพย์ ส่วย และผู้คนสำหรับใช้สอยมากขึ้น

เมื่อบ้านเมืองเรียบร้อยเช่นเดิมไพร่บ้านพลเมืองซึ่งหลบหนีลี้ภัยหนีมีมูลนายอยู่รักษาเป็นหลักเป็นแหล่งเช่นเดิมก็จะยินดีกลับมามีเดิม ไม่ต้องใช้กำลังไพร่พลออกติดตาม ไล่กวาดต้อนซึ่งอาจเกิดการต่อสู้ฆ่าฟันกัน เช่น ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังปราบปรามกบฏเจ้าอนุวงศ์ได้สำเร็จ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้ทำลายเมืองเวียงจันทน์ ยกเว้นวัดวาอาราม จึงกวาดต้อนไพร่บ้านพลเมืองเวียงจันทน์มาไว้ตามหัวเมืองชั้นในพระราชอาณาจักร ส่วนหัวเมืองซึ่งเคยขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์อยู่เดิม พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้เลือกสรรท้าวพระยาในหัวเมืองชั้นนอกซึ่งมีนิสัยซื่อตรงตั้งขึ้นเป็นตำแหน่งเจ้าเมือง และเกณฑ์สัครพรรคพวกไปปกครองเมืองเหล่านั้น นอกจากนี้ท้าวพระยาบางส่วนขอพระราชทานอนุญาตตั้งเมืองขึ้นใหม่ สำหรับคอยเกลี้ยกล่อมบรรดาผู้คนที่จะจัดกระจายทั้งทางฝั่งซ้ายและฝั่งขวาแม่น้ำโขงกลับมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ตามเมืองดั้งเดิม หัวเมืองชั้นนอกจึงเกิดขึ้นใหม่อีก 19 เมือง เหล่านี้เป็นตัวอย่างแสดงให้เห็นว่าผู้ดำรงตำแหน่งเจ้าบ้านการเมืองมักเป็นเชื้อสายมูลนายในท้องที่ หรือผู้ได้รับตำแหน่งเพราะความดีความชอบในการเกลี้ยกล่อมผู้คนกลับคืนบ้านเมือง อย่างไรก็ตาม ผู้เป็นเจ้าเมืองต้องมิสัครพรรคพวกในท้องที่แห่งนั้นคอยสนับสนุน

ภาพที่ 16 โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินหัวเมืองปากใต้ภายหลังเจ้าพระยาหนครฯ (น้อย) อัฐุกรรม (พ.ศ.2382)

แต่งตั้งเจ้าเมืองไทรบุรี

การตั้งบ้านเมืองขึ้นใหม่ในพระราชอาณาจักร ต่อมา มีลักษณะแบ่งเขตท้องที่บ้านเมืองเดิม ย่อยออกมาตั้งเป็นเมืองอีกแห่งหนึ่ง เพราะต้องการให้ไพร่บ้านพลเมืองมีไร่นาทำมาหากินมากขึ้น หรือ เนื่องจากพลเมืองมากขึ้น บรรดาเจ้าเมืองกับท้าวพระยาต้องการแบ่งผู้คนที่ควบคุมกัน จึงขอตั้งเมืองขึ้นใหม่ในที่ว่างเพื่อรวบรวมผู้คนของตนให้มีที่อยู่เป็นหมู่หมวด นอกจากนี้ ลักษณะการแบ่งแยกท้องที่หัวเมืองอาจเพื่อลดทอนกำลังไพร่พล และมีเสถียรภาพในการปกครองมากขึ้น เช่น กรณีการตั้งเจ้าบ้านการเมืองไทรบุรี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ยกที่สตูล และละงูออกจากเมืองไทรบุรี ไปขึ้นกับเมืองสงขลา ส่วนที่ปัลลิสเดิมเคยแยกกับเมืองไทรบุรี ครั้นเจ้าพระยาหนครฯ (น้อย) ได้จับไล่เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแะรัน) จึงรวมเมืองปัลลิสเข้ากับเมืองไทรบุรี และได้มอบหมายบุตรชายตน คือ พระยาไทรบุรี (แสง) และพระเสนานุชิต (นุช) ปกครองดูแลเมืองไทรบุรีเพื่อหวังผลประโยชน์ในเมืองไทรบุรีตั้งแต่ปี พ.ศ.2365 การตั้งเจ้าบ้านการเมืองครั้งนั้นขัดกับธรรมเนียมการแต่งตั้งตำแหน่งเจ้าบ้านการเมืองแขกแต่เดิมซึ่งนับถือเชื้อสายสกุล หรือพวกพ้องเป็นสำคัญ เมื่อตั้งมูลนายไทยเป็นเจ้าบ้านการเมือง แต่ไพร่บ้านพลเมืองไทรบุรีส่วนใหญ่เป็นแขก ความแตกต่างทางขนบธรรมเนียม ภาษาและความคิด ทำให้เจ้าเมืองบ้านการเมืองไทยกับไพร่บ้านพลเมืองแขกไม่อาจเป็นสมัครพรรคพวกเดียวกันได้ อุปมาเหมือนหนึ่ง “น้ำกับน้ำมัน” เหตุความวุ่นวายที่เมืองไทรบุรี เกิดขึ้นทั้งสองครั้งสองคราว ส่วนหนึ่งเป็นเพราะความไม่เข้าขนบธรรมเนียม และรู้เท่าทันแขก ไพร่บ้านพลเมืองแขกเกรงกลัวมูลนายไทย แต่ไม่มีความนับถือเพราะมูลนายไทยใช้สอยงานหนัก เมื่อบุตรหลานเจ้าพระยาไทรบุรียกเข้ามาตีชิงเมืองไทรบุรีอีก บรรดาไพร่บ้านพลเมืองซึ่งต้องการให้เจ้านายเก่าที่มีเชื้อสายจากสุลต่านคนเดิมกลับเป็นเจ้าเมืองก็จะต่างให้ความร่วมมือและพากันเข้าหาแขกเชื้อสายเจ้านายเก่า...ด้วยเป็นสกุลวงษาเดียวกันมันจึงนิยมชมชอบ สนับสนุนพวกแขกมากกว่าไทย... (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน พรชัย นาคสีทอง, 2548: 143-144; เพียงแข พงษ์ศิริบัญญัติ, 2522: 104)

ในทางปฏิบัติ เมื่อเจ้าบ้านการเมืองเป็นไทย ครั้นเกิดเหตุไม่เข้าใจกันเพียงเล็กน้อย แต่ไม่แก้ไขปล่อยไว้จนไพร่บ้านพลเมืองแขกพากันเข้าร่วมกลุ่มที่คิดกระด้างกระเดื่องลุกตามใหญ่โต จึงไม่สามารถคลี่คลายสถานการณ์ได้ทันทั่วทั้ง ... อ้ายแขกจะคิดการประการใด แรกคิดก่อความขึ้นไทยก็ไม่รู้ ต่อเหตุการณ์เกิดใหญ่แล้วจึงได้รู้ตัว เสียที่เสียเมืองไทรสองครั้งแล้วก็เพราะ ดังนี้... (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน เพียงแข พงษ์ศิริบัญญัติ: 2522, 89) อีกทั้งมูลนายไทยหรือผู้ใหญ่แต่ละคนอาจมีหรือไม่สามารถทำให้มีได้เท่าเทียมกัน ความเคียดขาดในการใช้อำนาจบังคับ

บัญชาซ่อมแตกต่างกัน วิธีการปกครองหรือลงโทษหนักเบาแก่บ่าวไพร่ต่างกัน ไพร่บ้านพลเมืองหรือบ่าวไพร่จึง “เกรงกลัว” มูลนายแต่ละคนไม่เท่ากัน ประกอบกับความประมาทของพระยาไทรบุรี (แสง) ปล่อยปละละเลยจนลูกหลานเป็นเรื่องใหญ่ เพราะนับตั้งแต่ตนถูกเนรเทศเมืองไทรบุรี เมื่อปี 2374 อังกฤษได้คอยเตือนให้ระวังแขกมลายูกระด้างกระเดื่อง แต่พระยาไทรบุรี (แสง) กลับไว้ใจในไพร่พลไทยที่มีอยู่จำนวนน้อยในเมืองไทรบุรี และชาวมลายูซึ่งได้สาบานว่าจะซื่อสัตย์และช่วยเหลือผู้ปกครองไทยหากถูกโจมตี ความเชื่อมั่นดังกล่าวถูกทำลายอย่างสิ้นเชิง เมื่อถูกผู้บุกรุกโจมตีจึงแตกพ่ายลงโดยง่าย (ชัยวัน พรประสิทธิ์, 2551: 201) เพราะธรรมเนียมการปกครองของแขกย่อมถือชาติสกุลเป็นสำคัญ และแขกไพร่ไม่สู้รบฆ่าฟันบุตรหลานเจ้านายเก่า (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน สงบ ส่องเมือง, 2518: 249)

ตำแหน่งเจ้าเมืองไทรบุรีหรือสุลต่านเมืองไทรบุรีจึงมีความสำคัญ ผู้จะดำรงตำแหน่ง ต้องเป็นที่รักนับถือของไพร่บ้านพลเมืองส่วนใหญ่ เพื่อจะมีสมัครพรรคพวกจำนวนมาก เป็นฐานสนับสนุนสร้างความมั่นคงในการปกครองบ้านเมือง เพราะไทยมีอำนาจเหนือเมืองไทรบุรีเพราะใช้กำลังอำนาจที่เหนือกว่าบังคับเท่านั้น (ชัยวัน พรประสิทธิ์, 2551: 208) อย่างไรก็ตาม หากผู้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองหวังเอาแต่ผลประโยชน์ประเภทความมั่งคั่ง เรียกเงินทอง และใช้แรงงานอย่างหนัก ดังเช่น เมื่อตนกุมหะหมัด สอัด ตนกูอับลูลา หลานเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะเงรัน) เกลียกล้อมแขกเมืองไทรบุรีให้ก่อการกระด้างกระเดื่อง ...พระยาไทร (แสง-ผู้วิจัย) กะเกณฑ์ใช้สอยการงานไม่ได้หยุดหย่อนไม่ได้ทำมาหากิน แล้วพระยาไทรให้เรียกเอาข้าวเป็นค่า่านแก่ไพร่บ้านพลเมืองเรือนหนึ่งเรียกเอาข้าว 10 นาเล คิดเป็นข้าวไทย 32 ถัง ที่คนไม่มีให้ก็คิดเอาเงินเรือนละ 4 เหรียญ บ้าง 5 เหรียญบ้าง เสมอทุกปีได้ความเดือดร้อน... (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน พรชัย นาคสีทอง, 2548: 141) ไพร่บ้านพลเมืองไทรบุรีจึงพากันร่วมต่อต้านอำนาจการปกครองแผ่นดินเมื่อมีโอกาส

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้ถ่ายเทอำนาจและตำแหน่งเจ้าเมืองไทรบุรีหลายครั้งแล้วแต่ไม่มีโอกาส ครั้งนี้เจ้าพระยานครฯ (น้อย) ได้ถึงแก่อสัญกรรม จึงเป็นโอกาสถ่ายเทอำนาจเพราะพระยาไทรบุรี (แสง) สามารถปกครองดูแลบ้านเมืองไทรบุรี ...อยู่ได้ด้วยอำนาจเจ้าพญานครทั้งกลัวทั้งเชื่อเป็นที่ไว้ใจ... ซึ่งจะให้ไทยลงไปรักษาเมืองไทรสืบไปอีกนั้นเห็นไม่ดีเลย ให้เจ้าพญากรมราชพญาศรีพิพัฒน์จัดหาแขกคนในเมืองไทยที่มีสติปัญญามีชาติสกุลที่เขกนับถืออยู่บ้าง เอามาตั้งเป็นที่เจ้าเมือง... (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน เพียงแข พงษ์ศิริ บัญญัติ, 2522: 89-90) เมื่อปราบปราบพวกกระด้างกระเดื่องที่เมืองไทรบุรี พ.ศ.2381 ได้สำเร็จ

นอกจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สืบหามูลนายท้องที่ไปเกลี้ยกล่อมไพร่บ้านพลเมืองที่แตกหนีภัยสงครามให้กลับคืนเมืองเพื่อให้บ้านเมืองกลับคืนสภาพปกติแล้ว ได้อาศัยผู้คนในกองทัพแยกย้ายกันไปจัดแจงสืบสาวเกลี้ยกล่อมไพร่บ้านพลเมืองที่ซุกซ่อนตามป่าด้วย (อุดมสมบัติ, 2505: 172) พระองค์โปรดเกล้าฯ หามูลนายแขกในท้องที่ซึ่งเป็นที่รักใคร่นับถือ และมีสมัครพรรคพวกมากขึ้นจึงจะเป็นฐานกำลังให้แก่เจ้าเมืองได้ ดังพระราชกระแสตอนหนึ่งความว่า ...ไม่ว่าจำเพาะแขกที่ไหน แล้วสุดแต่เป็นแขกจะเป็นแขกไทยแขกอะไรของใคร ได้ใช้สอยเห็นดีมั่นคงแล้ว ก็เอามาตั้งขึ้นให้มันไปอยู่รักษาไว้ ถ้าคิดหาคนที่พวกมากอยู่ข้างในไปได้แล้วเห็นจะดี... (อุดมสมบัติ, 2505: 86)

พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา (ทัต บุนนาค) ได้พยายามจัดแจงหาแขกที่มั่งคั่งในเมืองไทรบุรีก็ไม่มี มีแต่คนซึ่งมีกำลังน้อย พอตั้งเป็นนายมุแกมเท่านั้น ถ้าตั้งเจ้าบ้านการเมืองเป็นไทย พวกคนกูมหมัดสอัด ตนกูอับดุลลา และเจ๊ะอาหลีรู้ข่าว ก็จะมีใจกำริบ คงจะคิดให้มาชักชวนเกลี้ยกล่อมแขกซึ่งอยู่ในบ้านในเมืองให้ลุกกลามขึ้นอีกอาจเกิดเหตุวุ่นวายขึ้นข้างหน้า แต่ถ้าหาแขกมาเป็นที่เจ้าเมืองไทรบุรีไม่ได้ ถ้าจำเป็นต้องตั้งเจ้าบ้านการเมืองเป็นคนไทยแล้ว ก็ไม่มีใครเหมาะสมเท่ากับพระยาไทรบุรี (แสง) เพราะคุ้นเคยธรรมเนียมข้างแขก หากตั้งพระยาไทรบุรี (แสง) ปกครองเมืองไทรบุรีเหมือนเดิมจำต้องหาคนจากข้างนอกกวาดเข้าไปอยู่เป็นสมัครพรรคพวกของพระยาไทรบุรี (แสง) ประมาณหนึ่งพันหรือสองพันคน หรืออาจจะยกริ้วจากปลายเขตแดนเมืองสงขลา เมืองพัทลุงมาอยู่ เพื่อความมั่นคงอำนาจปกครองเมืองไทรบุรี การแต่งตั้งตำแหน่งเจ้าบ้านการเมืองไทรบุรีครั้งนี้จึงต้องคิดการให้รอบคอบ หากตั้งเป็นแต่เพียงนายมุแกมอยู่กันแต่ลำพังผู้น้อย ก็จะไม่มีผู้ใหญ่คอยว่ากล่าวตัดสินความระหว่างผู้น้อยด้วยกัน ดังพระราชกระแสรับสั่งตอนหนึ่งว่า (อุดมสมบัติ, 2505: 315)

...แต่จะตั้งแขกให้เป็นนายมุแกมๆ อยู่ที่เมืองไทรตามมุแกมนั้นจะได้อยู่หรือ มีแต่ผู้น้อยอยู่เป็นก๊กๆ ไปเสียด้วยกันหมดอย่างนี้ ถ้ามันวิวาทกันขึ้นจะทำอย่างไร ผู้ใหญ่ก็ไม่มีอยู่สำหรับจะตัดสิน จะให้มาตัดสินถึงพัทลุงทางก็ไกลนัก จะตัดสินทันการได้ที่ไหน...

อีกทั้งไพร่บ้านพลเมืองไปอยู่ข้างแผ่นดินอังกฤษเสีย 3 ส่วน ไพร่บ้านพลเมืองข้างเมืองแปะไทรนับวันก็จะคับคั่งขึ้น เหลืออยู่ฝั่งไทยเพียง 1 ส่วนเท่านั้น หากตั้งแต่นายมุแกมอยู่รักษาไม่มีผู้ใหญ่เป็นที่ภาคภูมิเหมือนแต่ก่อน ไพร่บ้านพลเมืองจะไม่ยอมกลับคืนบ้านเมือง เพราะกลัวเป็นอุบายกวาดต้อนเอาตัวไป อีกทั้งการตั้งเป็นนายมุแกมต้องใช้ระยะเวลาในการรวบรวมผู้คนจนมาก

พอลจึงตั้งขึ้นเป็นเมือง พระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) และบุตรหลานอาจฉวยโอกาสเกลี้ยกล่อมให้ไพร่บ้านพลเมืองเข้าร่วมกระด้างกระเดื่องขึ้นอีก อังกฤษอาจเข้ามาว่ากล่าวขอตั้งอยู่เป็นบ้านเมืองของตน ครั้นได้เมืองไทรบุรีแล้ว ก็จะกระทบต่อความมั่นคงหัวเมืองอื่นๆ ได้แก่ เมืองถลาง เมืองพังงา เมืองตะกั่วทุ่ง บรรดาไพร่บ้านพลเมืองเหล่านั้นจะพากันแตกตื่นข้างอังกฤษ ไทยยากที่จะรักษาแผ่นดินปักษ์ใต้ให้สงบสุข เพราะต้องคอยระวังและจัดแจงรักษาความสงบเรียบร้อยอยู่ร่ำไป

ท้ายที่สุดพระยาศรีพิพัฒน์ได้จัดหาแขกตั้งเป็นเจ้าบ้านการเมือง นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2385 ท้องที่เมืองไทรบุรีแบ่งแยกย่อยออกเป็น 4 ส่วน กล่าวคือ ส่วนที่หนึ่งแต่งตั้งตนกูนุหมซึ่งเป็นญาติห่างๆ ของเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) เป็นเจ้าเมืองไทรบุรี และได้มีหนังสือว่ากล่าวให้ตนกูอาสันซึ่งอยู่ที่เมืองเกาะหมากมาเป็นผู้ช่วยราชการที่เมืองไทรบุรี ส่วนที่สองแยกที่สตูลและละงูออกจากเมืองไทรบุรี แต่งตั้งตนกูเดหวาดูแลให้ขึ้นตรงเมืองสงขลา ส่วนที่สามแยกที่ปะลิสออกจากเมืองไทรบุรี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้พระเสน่หามนตรีคิดอ่าน ...แต่งแขกให้ไปพูดกับรายาหลงนายแขกที่ปารีสให้แตกกันออกจากเมืองไทรบุรีให้จงได้ แต่ความที่จะแยกเมืองปารีสออกนั้น อย่าให้พวกแขกมันเห็นว่าเป็นความของพระเสน่หามนตรีคิดให้เป็นความแขกมันแตกร้างกันเอง มันไม่ยอมอยู่ในบังคับกัน มันจึงขอแยกบ้านเมือง... (สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ม.ป.ป. อ้างใน พรชัย นาคสีทอง, 2548: 200) เมื่อทำสำเร็จจึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งรายาหลงเป็นเจ้าเมือง และเสตุเสนเป็นผู้ช่วยเจ้าเมือง ให้ขึ้นตรงเมืองนครศรีธรรมราช ครั้นปี พ.ศ.2384 เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ได้ให้บุตรหลานถือหนังสือเข้ามาอ่อนน้อมและสำนึกในความผิด พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ พระราชทานอภัยโทษแก่พระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) และให้กลับมาดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองไทรบุรีที่แบ่งใหม่ ส่วนที่สี่จึงให้แยกที่กะบังสุขขึ้นเป็นเมืองประเทศราชอีกเมือง ขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราช และย้ายตนกูนุหมมาเป็นเจ้าเมืองกะบังปาสุแต่นั้นมา จะเห็นได้ว่าเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่อาจเป็นเมืองขึ้นของเมืองเดิม เป็นอิสระแก่กัน หรือเมืองอื่นที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงเพื่อถ่วงดุลอำนาจซึ่งกันและกัน นอกจากนี้ อาจย้ายหัวเมืองตั้งขึ้นใหม่มาอยู่ในความดูแลของกรุงเทพมหานครโดยตรง เพื่อดึงอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางอาณาจักรมากขึ้น เช่น กรณีการจัดแจงเมืองนครศรีธรรมราช และบรรดาหัวเมืองปักษ์ใต้ภายหลังการอัญเชิญของเจ้าพระยาบวรฯ (น้อย)

แต่งตั้งเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช

ปริมณฑลอำนาจของเจ้าพระยาบวรฯ สามารถดูได้จากเครือญาติหรือพวกพ้องซึ่งเจ้าพระยาบวรฯ สนับสนุนให้ได้ครอบครองตำแหน่งในเมืองต่างๆ รอบเมืองนครศรีธรรมราช ดัง

ปรากฏว่า พระยาพัทลุง (น้อยใหญ่) บุตรคนโตจะบอกกล่าวข้าราชการใดไปที่กรุงเทพฯ ต้องแจ้งให้เมืองนครศรีธรรมราชทราบและบอกกล่าวนำข้าราชการเหล่านั้นแก่ทางกรุงเทพฯ ต่อไป ตำแหน่งเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชจึงมีอำนาจมาก ประกิดตำแหน่งเจ้าเมืองสืบทอดในหมู่ทายาท เชื้อสายสกุลขุนนางเดิม เนื่องจากบุตรเป็นผู้ขึ้นเคยกงาน เพราะเคยช่วยเหลือบิดาทำงานมาก่อน และรู้จักกับผู้หลักผู้ใหญ่ซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบส่วนงานต่างๆ อยู่แล้ว เขาเหล่านั้นก็จะพยายามเข้ามามีอำนาจเพื่อรักษาผลประโยชน์ของตนตระกูล หรือใช้อำนาจเพื่อแสวงหาความมั่งคั่งต่อไป อย่างไรก็ตาม เมื่อสิ้นเจ้าพระยานครฯ (น้อย) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ จัดวางผู้ดำรงตำแหน่งเจ้าบ้านการเมืองปักษ์ใต้ใหม่ ลดทอนอำนาจเมืองนครศรีธรรมราชลง โปรดเกล้าฯ ให้เมืองพัทลุงขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ มีข้าราชการประจำใดบอกกล่าวเมืองนครศรีธรรมราชขึ้นพี่น้องการคัดเลือกผู้ดำรงตำแหน่งสืบทอดในสายสกุล ผู้ที่มีพวกพ้อง เครือญาติ และสมักรพรรคพวกเป็นฐานกำลังสนับสนุนมากมักได้มาซึ่งตำแหน่งเหล่านั้น การมีพวกพ้องมากจึงมีความสัมพันธ์กับอำนาจต่อรองทางการเมืองเพื่อเรียกผลประโยชน์ ความสัมพันธ์ลักษณะเช่นนี้ ผู้ใหญ่เป็นหลักในสกุลย่อมเป็นที่นับถือเคารพยำเกรง และมีอำนาจสูงสุดสามารถดูแลระงับเหตุวิวาทระหว่างญาติพี่น้องกันได้ แต่ถ้าไม่มีผู้ใหญ่เป็นเสาหลักของสกุล บรรดาลูกหลานมักแตกแยกเป็นก๊กเป็นเหล่าไม่สามารถรวมได้เหมือนเดิม ในบรรดาบุตรเจ้าพระยานครฯ (น้อย) พระยาพัทลุง (น้อยใหญ่) เป็นที่รักใคร่ของเจ้าพระยานครฯ มากที่สุด พระยาพัทลุงจัดแจงรวบรวมผู้คนคอยกำกับดูแลอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช และเรียกเอาสิ่งของเครื่องยศของเจ้าพระยานครฯ มาเก็บไว้ทั้งหมด (อุดมสมบัติ, 2505: 299)

การจัดสรรตำแหน่งแก่บรรดาบุตรเจ้าพระยานครฯ (น้อย) เหตุผลเดิมที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดเกล้าฯ ให้พระยาพัทลุง (น้อยใหญ่) เป็นที่เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช เพราะเป็นคนอ่อนเพลีย ไม่สะดวกเดินทางไปทำราชการ ...พระยาพัทลุงก็เป็นพี่ผู้ใหญ่ จะโปรดเกล้าฯ ให้ว่าที่เจ้าพระยานครฯ เล่าก็เป็นคนอ่อนเพลีย มีราชการมาจะไปก็ไม่ได้ ให้พระเสนหามนตรีนั้นว่าที่เจ้าพระยานครฯ เอาพระยาพัทลุงยกมาว่าที่จางวาง เอนายฤทธิมาว่าที่ผู้ช่วย อยู่เมืองนครฯ 3 คน ด้วยกันเถิด... เอาพระวิชิตสรไกรมาใส่ที่พัทลุง... จะทรงชุบเลี้ยงให้เป็นลำดับกัน... จัดแจงให้เป็นสามัคคีรสกันตามจันทน์พี่น้องให้ดี อย่าให้มีความรังเกียจกัน... (อุดมสมบัติ, 2505: 261) เมื่อเปรียบเทียบกับครั้งปี 2354 เจ้าพระยานครฯ (พัฒน์) ขราภาพมากและขอลาออกจากตำแหน่งเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระบริรักษ์ภูเบศร์ (น้อย) ผู้ช่วยราชการเมืองนครศรีธรรมราชขึ้นดำรงตำแหน่งเจ้าเมือง ส่วนเจ้าพระยานครฯ (พัฒน์) โปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งจางวางเมืองนครศรีธรรมราช มีหน้าที่ให้คำปรึกษาราชการ แต่ไม่มีอำนาจเพราะเป็นตำแหน่ง

เกียรติยศ ตำแหน่งที่มีอำนาจและมีสิทธิขึ้นดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองคนต่อไป คือ ตำแหน่งผู้ช่วยราชเมือง ครั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบว่าพระยาพัทลุง (น้อยใหญ่) ไม่รักใคร่ชอบพอกับพระเสนหามนตรี (น้อยกลาง) และท่านผู้หญิงอื่น ซึ่งเป็นภรรยาของเจ้าพระยานครฯ (น้อย) ได้มีจดหมายกราบบังคมทูลให้ทรงทราบว่า พระยาพัทลุงไม่มีความเคารพนับถือตน ...พระยาพัทลุงโกรธพระเสนหามนตรี หาสู้นับถือมารดาไม่... (อุดมสมบัติ, 2505: 295) หากพระยาพัทลุงได้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมือง ตนจะอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชไม่ได้อีกต่อไป ประกอบกับพระยาพัทลุงคิดฝัน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรังเกียจฝัน จึงเป็นเหตุผลหนึ่งทำให้พระยาพัทลุง (น้อยใหญ่) ขาดคุณสมบัติที่จะได้เป็นเจ้าบ้านการเมือง หรือแม้แต่ขุนนางก็ตาม (อุดมสมบัติ, 2505: 322, 324) จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้นำตัวพระยาพัทลุง (น้อยใหญ่) มาอยู่ที่กรุงเทพฯ และโปรดเกล้าฯ ตั้งพระเสนหามนตรี (น้อยกลาง) เป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชสืบต่อจากบิดา ข้างเมืองพัทลุง พระยาวิชิตสรไกรคิดฝัน พระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษาเห็นว่าต้องใช้ระยะเวลาอันกว่าจะทรมานให้พระยาวิชิตสรไกรอดฝันได้ จึงให้พระปลัดเมืองพัทลุง (จ้อย) ซึ่งมีความดีความชอบดูแลรักษาเมืองและต่อมาได้รับโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองพัทลุง ส่วนบุตรคนอื่นของเจ้าพระยานครฯ (น้อย) เช่น พระยาไทรบุรี (แสง) และพระเสนานุชิต ได้รับโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองไปเพื่อบำรุงหัวเมืองทางฝ่ายตะวันตกที่ร้างเมื่อครั้งพม่ายกทัพมาตีให้คืนสภาพดี ได้แก่ เมืองพังงา เมืองตะกั่วทุ่ง และเมืองตะกั่วป่า โดยเป็นหัวเมืองขึ้นกรุงเทพมหานคร และแบ่งชาวเมืองกลางที่หนีไปอยู่ที่เมืองพังงา กลับไปตั้งเมืองขึ้นใหม่ด้านตะวันออกของเกาะกลาง เป็นต้น เพื่อไม่ให้เกิดเหตุวุ่นวายทะเลาะแย่งชิงอำนาจกันได้ และสามารถจะประสานร่วมมือกันแก้ไขปัญหาค้นคว้าหาได้ทันทั่วทั้งหากเกิดเหตุวุ่นวายในหัวเมืองประเทศราชขึ้นมาอีก

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

สรุปผลการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่องโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินและรูปแบบความสัมพันธ์อำนาจทางการเมืองที่สมาชิกในสังคมสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยอมรับและยินยอมปฏิบัติตาม

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้จำเป็นต้องใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) เพราะจะทำให้ได้ข้อมูลอย่างครบถ้วน การนำเสนอเรื่องจึงต้องใช้วิธีการพรรณนา (description) และการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ (Historical Analysis) ประกอบกันไปจากข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) และเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) โดยมีขั้นตอนในการศึกษาดังนี้

ขั้นที่ 1 รวบรวมเอกสารที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

ขั้นที่ 2 วิเคราะห์เนื้อหาในเอกสารทางประวัติศาสตร์ โดยยึดจดหมายเหตุมรดกสมบัติเป็นเอกสารหลัก และนำเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องมาประกอบ จากนั้นนำรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคมที่มาประกอบกันขึ้นเป็นเป็นกลุ่มเป็นประเภทต่างๆ ที่ปรากฏในจดหมายเหตุมรดกสมบัติ เป็นกรอบในการศึกษาโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ขั้นที่ 3 จัดกลุ่มรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคม ที่ปรากฏในจดหมายเหตุมรดกสมบัติ

ขั้นที่ 4 แสดงให้เห็นถึงโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากนิยามคำว่า โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดิน (Governing power structure) หมายถึง “เนื้อหาที่เป็นแบบแผนของความสัมพันธ์ภายในอาณาจักร แสดงความสามารถของพระเจ้าแผ่นดินในการบังคับบัญชาราชการ ซึ่งสัมพันธ์กันอย่างมีระเบียบและดำรงอยู่ได้ถาวรตามสมควร เพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยเป็นปรกติสุข” นั้นสามารถอธิบายรูปแบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ปรากฏในจดหมายเหตุลวงอุดมสมบัติได้

ตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2367-2394) พระองค์ทรงปกครองแผ่นดิน และประกอบพระราชกรณียกิจเยี่ยงโบราณราชประเพณีสมเด็จพระมหาบรมกษัตริราช 3 ประการ ได้แก่ ประการที่หนึ่ง ทรงทำนุบำรุงรักษาพระบวรพระพุทธศาสนา ประการที่สอง ทรงดำรงรักษาแผ่นดินไว้ให้เหล่าสมณพราหมณ์ ไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎร์อยู่เย็นเป็นสุขทุกประเทศ เขตขอบขันธสีมา และประการที่สาม พระองค์ทรงซ่อมแซมพระนครให้มั่นคงและเตรียมยุทธปัจจัย ได้แก่ ชูบเลี้ยงทหารให้สามารถในการรบและปราบอริราชศัตรูกะเกณฑ์ไพร่พล อาวุธ เสนียงอาหาร และพาหนะเดินทางไว้ให้พร้อม เพื่อจะได้ใช้งานยามราชการทัพศึกสงคราม

จากการศึกษาพบว่า โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏในจดหมายเหตุลวงอุดมสมบัติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรงสถานะตั้ง พระยาจักรพรรดิราช หรือ ราชาราช ตามแนวคิดแห่ง “จักรวาทีน” การใช้อำนาจปกครองแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏในจดหมายเหตุลวงอุดมสมบัติแสดงให้เห็นสัมฤทธิ์ผลแห่งอำนาจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นอยู่กับการปฏิบัติ 3 ประการ ได้แก่ ประการที่หนึ่ง คือ การรับรู้ข้อมูลข่าวสาร ประการที่สอง คือ ความเข้าใจและรอบรู้งานราชการแผ่นดิน และประการที่สาม คือ ความร่วมมือของขุนนาง

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่ในสถานะ “ราชาผู้ยิ่งใหญ่เหนือราชา” พระองค์ทรงปกครองเจ้าบ้านการเมืองในแว่นแคว้นต่างๆ กว้างขวางถึงขั้นเป็นราชอาณาจักร ตลอดจนจัดแจงแต่งตั้งเจ้าบ้านการเมืองผู้น้อยอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ซึ่งสอดคล้องกับประเพณีการปกครองลักษณะอย่างราชาราช

การศึกษาโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2367-2394) ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาโดยอาศัยจดหมายเหตุลวงอุดมสมบัติเป็นเอกสารหลัก เพื่อฉาย

ภาพโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินในโลกแห่งความเป็นจริงของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดังที่ได้นำเสนอในส่วนของผลการวิจัยข้างต้น และได้นำข้อมูลที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติมาเป็นกรอบในการวิเคราะห์โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2367-2394)

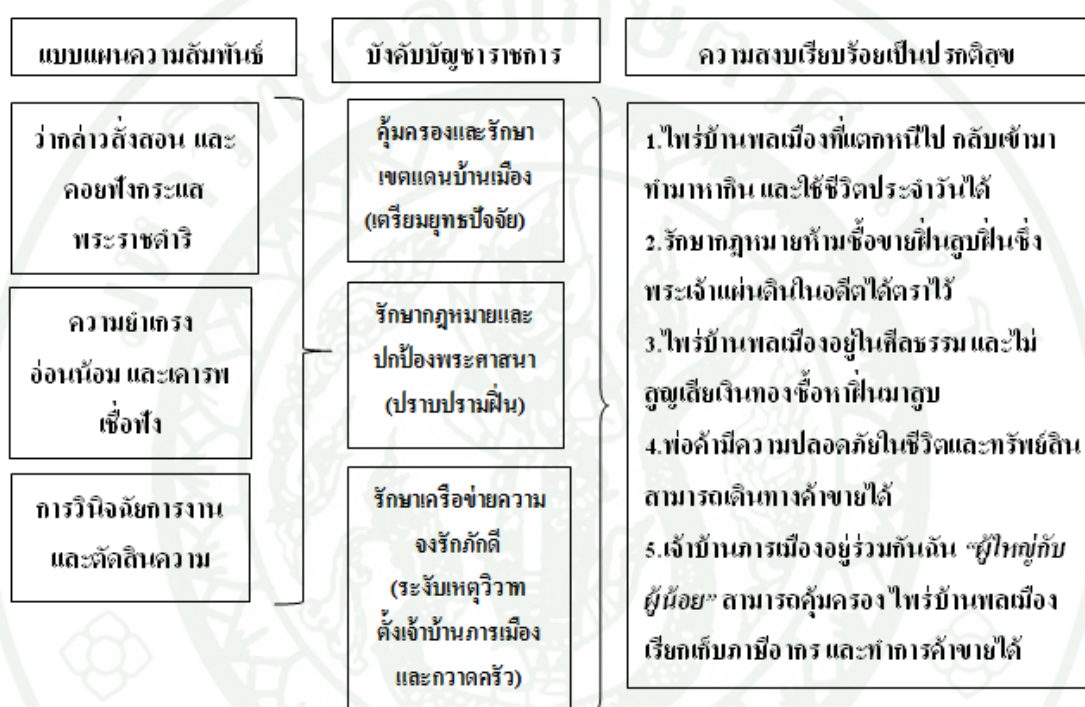
ผลการวิจัยข้างต้นพบว่า รูปแบบความสัมพันธ์อำนาจทางการเมืองที่สมาชิกในสังคมสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยอมรับและยินยอมปฏิบัติตาม มีลักษณะอย่างฉับ “ผู้ใหญ่กับผู้น้อย” กล่าวคือ เป็นความสัมพันธ์ภายในระหว่างเจ้าบ้านการเมืองหลายแคว้นแคว้นที่อยู่ร่วมกันภายในอาณาจักรเดียวกัน สถานะและอำนาจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสอดคล้องกับแนวความคิด “จักรวาทิน” พระองค์อยู่ในสถานะ “ราชาผู้ยิ่งใหญ่เหนือราชา” ทรงปกครองเจ้าบ้านการเมืองในแคว้นต่าง ๆ กว้างขวางถึงขั้นเป็นราชอาณาจักร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้อำนาจการปกครองแผ่นดิน 2 ลักษณะ คือ 1) อำนาจปราบปรามเสี้ยนหนาม 2) อำนาจแต่งตั้งเจ้าบ้านการเมือง นอกจากนี้พระองค์ทรงจัดสรรผลประโยชน์ ได้แก่ เกียรติยศ ตำแหน่ง อำนาจ และความมั่งคั่ง เพื่อรักษาเสถียรภาพความมั่นคง และเจ้าบ้านการเมืองผู้ใหญ่น้อยอยู่ร่วมกันในพระราชอาณาจักรอย่างสงบสุข

เหตุแห่งความวุ่นวายทำลายความสงบเรียบร้อยที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติมีด้วยกัน 3 ประการ ได้แก่

1. พระยาไทรบุรี (แสง) ในฐานะเจ้าบ้านการเมืองไทรบุรี ใช้อำนาจกดขี่ใช้แรงงานไพร่บ้านพลเมือง และเรียกเก็บเงินค่าภาษีอากรจำนวนมากจนก่อให้เกิดความไม่พอใจในหมู่ไพร่บ้านพลเมืองแขกเมืองไทรบุรี และหัวเมืองใกล้เคียง

2. เมื่อมีโอกาสดูปกครองเดิม หรือผู้มีอิทธิพลเดิมในท้องที่สูญเสียผลประโยชน์จะรวมตัวกันเรียกร้องเพื่อให้ได้มาซึ่งอำนาจ และการแบ่งสันปันส่วนผลประโยชน์ใหม่ในสัดส่วนที่ดินต้องการ เช่น กรณีเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแ่งรัน) อดีตเจ้าเมืองไทรบุรี กรณีเหตุวิวาทในเมือง กลั่นตันระหว่างพระยาคลันตันกับตนกูปสา และการแก่งแย่งอำนาจของบรรดาบุตรเจ้าพระยานคร หลังเจ้าพระยานคร (น้อย) อสัญกรรม

3. ปัญหาการค้าฝิ่น ซึ่งระบาดกว้างขวางไปทั่วราชอาณาจักร นอกจากเป็นการกระทำที่ละเมิดกฎหมายแล้ว การค้าฝิ่นยังเป็นภัยแก่พระพุทธศาสนาและบ่อนทำลายความมั่นคงใน ราชอาณาจักร หากเจ้าบ้านการเมืองและไพร่บ้านพลเมืองติดฝิ่น ก็จะมีสุขภาพร่างกายอ่อนแอ รัฐอาจขาดแรงงานและไพร่พลยามศึกสงคราม อีกทั้งฝิ่นเป็นพืชที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ ทำให้รัฐต้องสูญเสียรายได้ของแผ่นดินไป

ภาพที่ 17 โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินที่ปรากฏในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ

จากการศึกษาจากจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติพบว่าเนื้อหาที่เป็นแบบแผนความสัมพันธ์มี อยู่ 3 ลักษณะ คือ

ลักษณะแรก ว่ากล่าวสั่งสอนและคอยฟังกระแสพระราชดำริ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงอยู่ในฐานะ “ราชาธิราช” หรือผู้ใหญ่เหนือบรรดาผู้ปกครองแคว้นแคว้นใน ราชอาณาจักร พระองค์ทรงอาศัยความผูกพันทางเครือญาติและการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์กับบรรดาชนชั้นปกครอง ทั้งเรื่องรายได้ภาษีอากร ความคุ้มครองปลอดภัย และครัวเรือนที่กวาดมาได้ เพื่อให้เจ้าบ้านการเมืองยอมสวามิภักดิ์ หรือเป็นพันธมิตร สร้างเป็นเครือข่ายความจงรักภักดี เพื่ออยู่

ร่วมในอาณาจักรเดียวกันตามระดับกำลังอำนาจ กล่าวคือ กรุงเทพมหานครและวงราชราชธานี (ring of power) อาศัยเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลาเป็นศูนย์เพื่อประสานงานใช้อำนาจปกครองแผ่นดิน หัวเมืองปักษ์ใต้ โดยเฉพาะหัวเมืองประเทศราชมลายูต้องใช้กำลังบีบบังคับ เช่น กรณีเจ้าพระยาานครฯ (น้อย) ได้ยกกองทัพยึดเมืองไทรบุรีในปี พ.ศ.2365 นับแต่นั้นเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงร์น) และสมักรพรรคพวกคอยหาโอกาสดำเนินการทุกวิถีทางเพื่อกลับมาปกครองเมืองไทรบุรีดั้งเดิม เหตุนี้ไทยจึงตกลงเป็นพันธมิตรกับสเตรตส์ เซตเทิลเมนต์ (Straits Settlements) ของอังกฤษตามสนธิสัญญาเบอร์นี พ.ศ.2369 เพื่อผลประโยชน์ทางการค้าร่วมกัน และพึงอิทธิพลของอังกฤษช่วยกดดันเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงร์น) ไม่ให้เข้ามาก่อเหตุวุ่นวายในเมืองไทรบุรี อย่างไรก็ตาม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมืองไทรบุรีเป็นต้นเหตุเกิดความวุ่นวายทั่วดินแดนหัวเมืองปักษ์ใต้ ในปี พ.ศ.2374 และ พ.ศ.2381 ไทยสามารถปกครองเมืองไทรบุรีอยู่ได้ เพราะอำนาจเจ้าพระยาานครฯ (น้อย) จดหมายหลวงอุดมสมบัติได้แสดงให้เห็นบทบาทของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การว่ากล่าวสั่งสอนแก่ขุนนางทั้งส่วนกลาง และเจ้าบ้านการเมืองปักษ์ใต้ เพื่อให้เกิดความสงบเรียบร้อย เป็นปกติสุขในแผ่นดิน

ลักษณะที่สอง ความยำเกรง อ่อนน้อมและเคารพเชื่อฟัง การใช้อำนาจการปกครองแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ราบรื่นเปรียบประดุจหนึ่งพระยาจักรพรรดิราชทรง “จักรแก้ว” เพราะพระองค์ทรงเป็นเพียงสมมติเทวดา ที่ยังคงมีข้อจำกัดเฉกเช่นมนุษย์ธรรมดา ลักษณะอำนาจของพระองค์เป็นอย่างที่เรียกว่า “กิตติศัพท์” กล่าวคือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปกครองบ้านเมืองในพระราชอาณาจักร แต่งตั้งเจ้าบ้านการเมืองผู้ใหญ่ ควบคุมบรรดาเจ้าบ้านการเมืองผู้น้อย ให้ดื่มน้ำพระพิพัฒน์ ถัดมาแสดงความจงรักภักดี และแสดงความเคารพอ่อนยอมถวายเครื่องราชบรรณาการ เมื่อมีเหตุอันกระทบต่อความสงบเรียบร้อย หรือบรรดาผู้น้อยไม่สามารถปกครองหรือรักษาความสงบเรียบร้อยได้ ผู้น้อยก็ต้องพึ่งผู้ใหญ่ช่วยปกป้อง หรือผู้ที่ผู้ใหญ่มอบหมายให้ช่วยว่ากล่าวจัดการแทน แม้จะเน้นรวมศูนย์อำนาจการตัดสินใจอยู่ที่ “ผู้ใหญ่” แต่ในโลกความเป็นจริง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ใหญ่ในแผ่นดินจะมีอำนาจตัดสินใจทำได้เพียงใดขึ้นอยู่กับความพร้อมของ “ยุทธปัจจัย” อันได้แก่ ไพร่พล เสบียงอาหาร อาวุธและยานพาหนะ เพราะหากผู้น้อยยังคงขัดแย้งคือดิ่งไม่เคารพเชื่อฟัง ผู้ใหญ่ก็ต้องอาศัยยุทธปัจจัยและใช้กำลังบีบบังคับให้รู้จักว่า “ใครเป็นผู้ใหญ่ใครเป็นผู้น้อย” และควบคุมไม่ให้ผู้น้อยเหล่านั้นกระด้างกระเดื่องได้อีก ตลอดจนจัดแจงแต่งตั้งผู้ที่ผู้ใหญ่ไว้วางใจคอยดูแลบรรดาผู้น้อยในพระราชอาณาจักร เหตุการณ์ที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติแสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ไม่ได้สุขสบาย มีอำนาจบันดาลได้ทุกอย่างดังเทพเจ้าตามคติ

ความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ พระองค์ทรงต้องเผชิญกับอารมณ์ ความรู้สึก อาทิ วิตกกังวล โกรธ และทุกข์ใจ เกี่ยวกับเรื่องราชการแผ่นดิน

ลักษณะที่สาม การวินิจฉัยการทำงานและตัดสินใจ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นศูนย์รวมอำนาจ “วินิจฉัยว่ากล่าวสั่งการงานราชการแผ่นดิน” กล่าวคือ พระองค์ทรงเป็น แกนกลางในการบังคับบัญชาขับเคลื่อนอำนาจปกครองแผ่นดิน ซึ่งมีเรื่องหลักอยู่ 3 เรื่อง ได้แก่ ประการที่หนึ่ง การคุ้มครองและรักษาเขตแดนบ้านเมือง ประการที่สอง รักษากฎหมายและปกป้อง พระศาสนา ประการที่สาม การรักษาเครือข่ายความจงรักภักดี องค์ประกอบในการวินิจฉัยราชการ แผ่นดิน ได้แก่ การรับรู้ข้อมูลข่าวสาร การปรึกษาหารือขุนนาง และความเข้าใจและรอบรู้งาน ราชการแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องคอยติดตามและว่ากล่าวงานราชการ แผ่นดินแต่ละเรื่องให้สำเร็จลุล่วง อย่างไรก็ดีตาม การใช้อำนาจปกครองแผ่นดินที่ปรากฏในจดหมาย หลวงอุดมสมบัติอยู่ภายใต้เงื่อนไข พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเผชิญกับข้อจำกัด ต่างๆ ได้แก่ ด้านข้อมูลข่าวสาร ความไม่พร้อมของยุทธปัจจัย ขุนนางไม่ประสานกันทำราชการ และปัจจัยอุปสรรคทางธรรมชาติ เช่น ระยะทาง และทิศทางกระแสลม เป็นต้น พระบาทสมเด็จพระ นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงวินิจฉัยสั่งการงานถูกต้องเพียงใดนั้น ขึ้นอยู่กับคุณลักษณะของพระองค์ ซึ่ง มีองค์ประกอบหลัก 3 ประการ ได้แก่

ประการที่หนึ่ง ความเข้าใจและเชี่ยวชาญงานราชการแผ่นดินเนื่องจากพระองค์ทรงคุ้นเคย มาก่อน ทำให้สามารถจัดลำดับความสำคัญของงานก่อนและหลัง อีกทั้งมีความรู้อย่างถ่องแท้ในงาน ทำ รู้แนวทางการแก้ไขปัญหา เช่น เรื่องฤดูลม และการเดินเรือสำเภา เป็นต้น ตลอดจนมีความ ละเอียดรอบคอบในการทำงานราชการแผ่นดิน

ประการที่สอง ความเข้าใจมูลนายและบ่าวไพร่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง รู้จักนิสัยใจคอข้าราชการบริพารและขุนนาง ตลอดจนบ่าวไพร่เป็นอย่างดี ทรงเลือกใช้คนให้เหมาะกับ งานที่จะต้องทำ และจงใจให้คนเต็มใจทำงานด้วยรางวัลตอบแทน ที่สำคัญพระองค์ทรงเอาใจใส่ได้ ทั่วถึงทุกข์สุขของบรรดาแม่ทัพนายกอง ไพร่บ้านพลเมือง และครัวเรือนที่กวาดเข้ามา

ประการที่สาม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าใจสถานการณ์บ้านเมืองและ โลกแห่งความเป็นจริง กล่าวคือ พระองค์ทรงเข้าใจบริบทซึ่งเป็นข้อจำกัดในการใช้อำนาจปกครอง แผ่นดินขณะนั้นเป็นอย่างดี ทั้งภัยจากประเทศมหาอำนาจชาติตะวันตกที่ล่าอาณานิคม เช่น อังกฤษ

เป็นต้น ทำให้ในการปราบปรามฝิ่นมิให้กระทบกระเทือนการค้ากับชาวต่างประเทศ จนเป็นเหตุให้เกิดความผิใจกัน นอกจากนี้พระองค์ทรงเข้าใจถึงความไม่แน่นอน และเหตุการณ์ที่ไม่ได้คาดคิด อาจเกิดขึ้นได้เสมอในโลกแห่งความเป็นจริง

หลังจากสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นศักดิ์พลเทพย์ สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ.2375 และเจ้าพระยาบวรฯ (น้อย) ถึงแก่อสัญกรรมในปี พ.ศ.2382 ได้ผลักดันให้ไทยเปลี่ยนแปลงนโยบายโดยตั้งมูลนายเชื้อสายมลายูเป็นเจ้าบ้านการเมืองไทรบุรี แบ่งแยกบ้านเมืองให้มีกำลังอำนาจน้อยลง และได้โอกาสลดอำนาจเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช อย่างไรก็ตาม ในเวลาต่อมาไทยก็จำต้องยินยอมให้เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) อดีตเจ้าบ้านการเมืองซึ่งมีเชื้อสายแขก กลับเข้ามาครองเมืองไทรบุรี ดังเดิมในปี พ.ศ.2384

ข้อเสนอแนะ

การศึกษาโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในงานวิจัยชิ้นนี้ ผู้วิจัยตระหนักดีถึงข้อควรระวังในการใช้ข้อมูลที่ปรากฏในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติศึกษาโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว 2 ประการ กล่าวคือ

ประการแรก การวิเคราะห์โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินที่ปรากฏในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ ด้วยการจัดแบ่งรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคมที่มาประกอบกันขึ้นเป็นเป็นกลุ่มเป็นประเภทต่างๆ ที่ปรากฏในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัตินั้น กรอบการวิเคราะห์อาศัยข้อมูลจากจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติเป็นหลัก ทำให้ยากที่จะหลีกเลี่ยงอิทธิพลความคิดและความเชื่อของผู้ปกครองศูนย์กลางอาณาจักร ดังนั้น ควรตระหนักว่า ภาพโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินที่ปรากฏในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ เป็นเพียงแผนผังหรือโครงสร้างสังคมมุมมองหนึ่งที่ยึดผ่านสายตา ความคิดและความเชื่อของของชนชั้นผู้ปกครองเท่านั้น อาจไม่ครอบคลุมสังคมขนาดใหญ่ที่มีความซับซ้อน มีการแบ่งงานและการชำนาญงานเฉพาะด้านมากๆ ทั้งนี้เพราะประเภทของคนในสังคมจะมีจำนวนมาก สมาชิกของกลุ่มคนประเภทหนึ่งอาจมิได้มีโอกาสพบเจอกับสมาชิกของคนบางประเภท การหาข้อมูลจากคนทุกกลุ่มทุกประเภทในสังคมขณะนั้นไม่สามารถทำได้ เนื่องจากไม่มีโอกาสศึกษาได้จากเอกสารของผู้ถูกปกครอง เช่น บ่าว ไพร และไพร่บ้านพลเมือง ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของสังคมสมัยนั้น อย่างไรก็ตามในโอกาสต่อไปเพื่อให้

ได้ข้อมูลรอบด้าน จึงควรนำมุมมองของท้องถิ่นต่อศูนย์กลางอาณาจักรมาประกอบการวิเคราะห์ด้วย

ประการที่สอง การศึกษาโครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจากข้อมูลในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติซึ่งอยู่ในช่วงเวลาระหว่างพุทธศักราช 2381-2382 แม้ลักษณะการบันทึกรายงานข้อราชการรายวัน และวิธีการบันทึก “วันต่อวัน” ทำให้ข้อมูลที่ปรากฏในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติน่าเชื่อถือ อีกทั้งจุดมุ่งหมายของการบันทึกข้อราชการ เพื่อสื่อสารระหว่างบุคคลสองคน คือ หลวงอุดมสมบัติกับพระยาศรีพิพัฒนราชโกษา (ทัตบุณนาท) เท่านั้น แต่ก็อาจเห็นแค่โครงสร้างอำนาจการปกครองแผ่นดินช่วงสั้นๆ ของเรื่องราวทั้งหมดที่อาจจะสลับซับซ้อนมากกว่านี้ก็เป็นได้ ดังนั้น ต้องระมัดระวังอย่ารีบด่วนสรุป และโอกาสต่อไป ควรนำข้อมูลทางประวัติศาสตร์ค้นพบใหม่ๆ มาศึกษาประกอบการวิเคราะห์ เพื่อเข้าใจบริบทเหตุการณ์ต่างๆ ในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติมากขึ้น

เอกสารและสิ่งอ้างอิง

กาญจนิษฐ์ ละอองศรี และ ยุพา ชุมจันทร์. 2527. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช.

กรมศิลปากร. 2505. รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช. พระนคร: ม.ป.ท.

_____. 2515. เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103. พิมพ์ครั้งที่ 5. พระนคร: กุรุสภา.

_____. 2521. ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายก และ แม่ทัพใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3. กรุงเทพมหานคร: กรุงเทพมหานครการพิมพ์.

_____. 2525. ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2383-2384 (ค.ศ.1840-1841). กรุงเทพมหานคร: ธนประดิษฐ์การพิมพ์.

_____. 2550. ลำเนา ถอดความ และคำแปลพระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับที่มูลนิธิจุลจักรพงษ์บุญนิธิมอบให้เป็นสมบัติของหอสมุดแห่งชาติ. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง. (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายโกวิท บุญยัษฐิติ ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุวรมหาวิหาร บางเขน 11 พฤศจิกายน 2550).

ขจร สุขพานิช. 2519. ฐานันดรไพร่. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

_____. 2524. ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก. กรุงเทพมหานคร: แสงรุ่งการพิมพ์.

คณะกรรมการเฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2530ก. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร: สหประชาพานิชย์.

คณะกรรมการเฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2530ข. จดหมายเหตุ
รัชกาลที่ 3 เล่ม 2. กรุงเทพมหานคร: สหประชาพานิชย์.

คณะกรรมการประมวลประวัติศาสตร์สกุลสุตตันสุลัษมาน. 2531. สายสกุลสุตตันสุลัษมาน 2145-
2530. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์ พรินต์ติ้งกรุ๊ป.

คึกฤทธิ์ ปราโมช. 2510. เมืองไทยกับคึกฤทธิ์. กรุงเทพมหานคร: เจริญธรรม.

คล้าย ทรงบัณฑิตย์. 2507. ปฏิทิน 250 ปี พ.ศ.2325 ถึง 2575. กรุงเทพมหานคร: ศ.ธรรมภักดี.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. 2481. พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร: ม.ป.ท. (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้ตีพิมพ์
พระราชทานในงานพระเมรุพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราวุธวัฒน สเด็จพระสังฆ
ราชเจ้า ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส 21 กุมภาพันธ์ 2481).

_____. 2523. เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.
กรุงเทพมหานคร: ไทยเกษม. (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพหม่อมเจ้าหญิงบุญ
จิราธร จุฑาธุช ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์วัดเทพศิรินทราวาส 24 มิถุนายน 2523).

_____. 2542. พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวิจารณ์เรื่อง
พระราชพงศาวดาร กับเรื่องราชประเพณีการตั้งมหาอุปราช. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์
พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

_____. 2546ก. “พระราชนิพนธ์ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม.” ใน กรมศิลปากร.
รวมเรื่องราวพิเศษ ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วย
ยศเจ้า. ม.ป.ท., 75-138.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. 2546ข. จดหมายความทรงจำของพระเจ้าไป ยิกาเธอ กรมหลวง นรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพ) ตั้งแต่ จ.ศ.1129-1182 เป็นเวลา 53 ปี และจดหมาย เหตุความทรงจำ ฉบับ พ.ศ.2459. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: ต้นฉบับ.

_____. 2551. พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรม ราชธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน ฉบับตัวเขียน สอบทานกับฉบับพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2470. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ดี.

_____. 2553. “พระบรมราโชวาทพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทาน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร ฉบับที่ ๑.” ใน คณะกรรมการอำนวยการจัดงานน้อมรำลึก 100 ปี วันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระบรมราโชวาทในรัชกาลที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: สเตย์เฮ้ สเตอร์ ดีไซน์, 9-22.

_____. 2555. “พระราชนุกิจ รัชกาลที่ 3.” ใน สำนักราชเลขาธิการ. เรื่องพระราชนุกิจ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.

จุฬาราชมนตรี (เชน), พระยา. 2513. “จดหมายเหตุประณามวงศ์กุลบุณนาค.” ใน กรมศิลปากร. จดหมายเหตุประณามวงศ์กุลบุณนาค และเรื่องราวพุทธสยามไปกรุงฝรั่งเศส. พระนคร: พระจันทร์.

จุฬารัตน์ ชูจิตารมย์. 2528. พระมหากษัตริย์กับการใช้ความล้มปั้งทางเครือญาติในการเมืองการ ปกครอง พ.ศ.2325-2394. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า. 2541. เจ้าชีวิต-สยามก่อนยุคประชาธิปไตย. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง.

จุลลดา ภักดีภูมิทร์ (นามแฝง). 2549. “เรื่องของจางวาง.” นิตยสารสกุลไทย 53 (2720): 74-75.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ กัณฐิกา ศรีอุดม. 2547. **ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม 2**. กรุงเทพมหานคร: อ็อกฟอร์ด.

ชัยอนันต์ สมุทรวนิช. ม.ป.ป. **ความคิดทางการเมืองการปกครองไทยโบราณ**. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท..

_____. 2513. **แผนพัฒนาการเมืองฉบับแรกของไทย: คำกราบบังคมทูลของเจ้านายและข้าราชการให้เปลี่ยนแปลงการปกครอง ร.ศ.103**. กรุงเทพมหานคร: พระนคร.

ชัยวัน พรประสิทธิ์. 2551. **เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 15**. กรุงเทพมหานคร: ยูนิเวนอิตราไว โอเรต.

ชลภูมิ บรรหาร. 2552. **ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. สารนิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช (บรรณาธิการ). 2556. **กำเนิดสยามจากแผนที่: ประวัติศาสตร์ภูมิภายของชาติ**. กรุงเทพมหานคร: ภาพพิมพ์.

ณรงค์ พ่วงพิศ. 2552. “วิกฤติการณ์ทางการเมืองไทย ระหว่าง พ.ศ.2325-2475: ลักษณะความขัดแย้งและแบบอย่างของการประนีประนอมทางการเมืองในหมู่ผู้นำไทย.” ใน วุฒิชัย มูลศิลป์ (บรรณาธิการ). **สายธารแห่งความคิด 3 สารนิพนธ์เชิดชูเกียรติ ท่านผู้หญิงวรณยุทธาสินทวงศ์ ณ อยุธยา เนื่องในโอกาสอายุครบ 80 ปี**. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ดี, 133-167.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. 2547. **พระพุทธไพรีพินาศ**. กรุงเทพมหานคร.สามดีพรีนติ้งอิกวิปเมนต์. (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์วัดเทพศิรินทราวาส 22 กุมภาพันธ์ 2547).

ดำรงราชานุภาพ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา และ ภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. 2464. ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 23 เรื่องตำนานการเกณฑ์ทหารกับเรื่องตำนานกรมทหารราบที่ 4. พระนคร: ไสภณพิพรรฒตนากร.

ดำรงราชานุภาพ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. 2467. ตำนานเรือรบไทย. พระนคร: ไสภณพิพรรฒตนากร.

_____. 2471. ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ. พระนคร: ไสภณพิพรรฒตนากร.

_____. 2505. จดหมายหลวงอุดมสมบัติพร้อมด้วยอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ม.ป.ท.

_____. 2512. “คำนำหนังสือจดหมายเหตุเรื่องทูตอเมริกันเข้ามาในรัชกาลที่ 3.” ใน คณะกรรมการจัดพิมพ์หนังสือของคุรุสภา. ประชุมพงสาวดาร เล่ม 35. กรุงเทพมหานคร: องค์การการค้าของคุรุสภาศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, 1-3.

_____. 2514ก. ความทรงจำ. กรุงเทพมหานคร: บรรณาการ.

_____. 2514ข. พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5. กรุงเทพมหานคร: บรรณาการ.

_____. 2534. เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ พ.ศ. ๒๔๓๕ (ร.ศ. ๑๑๕). กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์ พรินตติ้ง กรุ๊ป.

_____. 2543. ไทยรบพม่า. กรุงเทพมหานคร: บรรณาการ.

_____. 2553. ตำนานวังหน้า. กรุงเทพมหานคร: แสงดาว.

_____. 2554. อธิบายเบ็ดเตล็ดในเรื่องพงสาวดารสยาม. กรุงเทพมหานคร: แสงดาว.

ทวิศักดิ์ เพื่อกสม. 2547. อินโดนีเซีย รายา: รัฐจารีตผู้ชาติในจินตนาการ. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ.

ทวิศักดิ์ ล้อมลิ้ม. 2515. การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับหัวเมืองประเทศราชมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2411). วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

ทิพากรวงสมหาโกษาธิบดี (จำ บุนนาค), เจ้าพระยา. 2481. พระราชพงสาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 พ.ศ.2367-2394 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร.

_____. 2547. พระราชพงสาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร: คุรุสภาลาดพร้าว.

_____. 2548ก. พระราชพงสาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง.

_____. 2548ข. พระราชพงสาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค) จากต้นฉบับตัวเขียนของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม พระยาเทวะวงศ์วโรปการ พร้อมคำอธิบายเพิ่มเติม. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดสามลดา.

ธัญญา ทองซ้อนกลีบ. 2548. บันทึกการเดินทางไปยังบางจังหวัดทางภาคตะวันตกเฉียงใต้ของสยาม. ม.ป.ท.: แปลจาก S. Warington. 1895. "Notes on a Journey to some of the South-Western Provinces of Siam." *The Geographical Journal* 6: 2E.

ธงชัย วินิจจะกุล. 2545. "เรื่องเล่าจากชายแดน." *ศิลปวัฒนธรรม* 23 (12): 70-83.

_____. 2546. "ผู้ร้ายในประวัติศาสตร์ไทย กรณีพระมหาธรรมราชา ผู้ร้ายกลับใจ หรือ ถูกไต่ความโดย plot ของนักประวัติศาสตร์" ใน พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. *การเมืองในประวัติศาสตร์ ยุคสุโขทัย-อยุธยา พระมหาธรรมราชา กษัตริย์ราช.* กรุงเทพมหานคร: มติชน, 146-183.

นราธิปประพันธ์พงศ์, กรมพระ. 2522. โคลงลิลิตมหามกุฎราชคุณาธุสรณ์. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์.

นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ. 2504. **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 6**. กรุงเทพมหานคร: องค์การค้ำของคุรุสภาศึกษาภัณฑ์พาณิชย์.

_____. 2505. **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 15**. กรุงเทพมหานคร: องค์การค้ำของคุรุสภาศึกษาภัณฑ์พาณิชย์.

_____. 2526. **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 14 (พ.ศ.2481)**. กรุงเทพมหานคร: องค์การค้ำของคุรุสภาศึกษาภัณฑ์พาณิชย์.

นรินทรเทวี, กรมหลวง. 2546. จดหมายเหตุทรงจำของพระเจ้าไปยกาเชอ กรมหลวง นรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพ) ตั้งแต่ จ.ศ.1129-1182 เป็นเวลา 53 ปี และจดหมายเหตุความทรงจำ ฉบับ พ.ศ.2459. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: ต้นฉบับ.

นัคดา อิศราเสนา ณ อยุธยา. 2532. พระมเหสีเทวีในกรุงรัตนโกสินทร์. ม.ป.ท. (ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาอิสรพงศ์พิพัฒน์ (ม.ล.สิริ อิศราเสนา) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 24 ธันวาคม 2532).

นังเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. 2530. **ประชุมพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (2330-2394)**. กรุงเทพมหานคร: วิคตอรีเพาเวอร์พอยท์.

นันทนา กปิลาชญณ์. 2514. การวิเคราะห์ในเชิงประวัติศาสตร์ เรื่องการเมืองการปกครองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว: พ.ศ.2367-2394. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.

นิจ ทองโสภิต. 2530. **แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร. แปลจาก F. Vella. 1957. **Siam Under Rama III, 1824-1851**. New York: J.J. Augustin.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2538. **ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์: ว่าด้วยวัฒนธรรม, รัฐ และ
รูปการจิตสำนึก**. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ครั้งที่ ๕, เซ็นเตอร์ จำกัด.

_____. 2544. “จากรัฐชายขอบถึงมณฑลเทศาภิบาล: ความเสื่อมสลายของกลุ่มอำนาจเดิมใน
เกาะภูเก็ตผู้ร้ายในประวัติศาสตร์ไทย” ใน เสถียร จันทิมาธร และคณะ (บรรณาธิการ).
**กรุงแตก พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทยว่าด้วยประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์
นิพนธ์**. กรุงเทพมหานคร: มติชน, 167-225.

บดินทรไพศาลโสณ, กรมหลวง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ. 2552. **ความทรงจำของกรมหลวงบดินทร
ไพศาลโสณ**. กรุงเทพมหานคร: ต้นฉบับ

บดินทรเดชา (สิง), เจ้าพระยา. 2550. **อานามสยามยุทธ ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับลาว
เขมร และญวน**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: ห.จ.ก. สามลดา.

แบรดเลย์, แดน บีช. 2514. **หนังสืออักษรภิธานศรีบท** พระนคร: ครูสภาคพรวัว.

ดีปี บรัดเล. 2439. **เรื่องกฎหมายเมืองไทย เล่ม 2**. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร: ริมป้อมปาก
คลองบางกอกใหญ่.

ประกายทอง สิริสุข, ม.ร.ว. และ พรณี สรงบุญมี. 2518. **สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์: พ.ศ.
2325-2416**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

ประยูทธ สิทธิพันธ์. 2505ก. **ต้นตระกูลขุนนางไทย**. พระนคร: คลังวิทยา.

_____. 2505ข. **ราชสำนักไทย**. พระนคร: คลังวิทยา.

ปรีดี พนมยงค์. 2543. **มหाराชและรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการดำเนินงาน
ฉลอง 100 ปี ชาตกาล นายปรีดี พนมยงค์ รัฐบาลอานูโต ภาคเอกชน.

ปิยนาก บุนนาค และ มรรยาท กิจสุวรรณ. 2526. การวิเคราะห์ค่านิยมและบรรทัดฐานของสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2394): ระบบเครือญาติ การแต่งงาน และครอบครัว. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พรชัย นาคสีทอง. 2548. การศึกษาจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติในฐานะที่เป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ไทย, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

พรรณงาม เก้าธรรมสาร. 2550. “การเมืองไทยในหัวเมืองปักษ์ใต้ในอดีตกับจดหมายเหตุ หลวงอุดมสมบัติ.” ใน ชงยุทธ ชูแว่น (บรรณาธิการ). คาบสมุทรไทยในราชอาณาจักรสยาม. กรุงเทพมหานคร: นาคร, 385-432.

พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร. 2550. “เจ้าสัวสำเภาที่หายไปจากประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์.” ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร (บรรณาธิการ). สรรพสาระประวัติศาสตร์-มนุษยศาสตร์ เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร: สามลดา, 103-118.

เพียงแข พงษ์ศิริบัญญัติ. 2522. นโยบายการปกครองเมืองสงขลาในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2325-2439). วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พงศ์ธิดา เกษมสิน. 2531. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการชำระฐานะพระมหากษัตริย์. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. 2515. เอกสารของครอว์ฟอร์ด. กรุงเทพมหานคร: การศาสนา.

ภรณ์ กาญจนันฐิติ, พรณี นัตรพลรักษ์ และ อรรถจักร สัตยานุรักษ์ (บรรณาธิการ). 2548. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ภารดี มหาจันทร์. 2518. การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ไทย, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2546. พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล เล่มที่ 15. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์.

มัทนา เกษมกล และ มัทนี เกษมกล. 2552. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ฉบับ кемบริดจ์ เล่ม 3 จากประมาณ ค.ศ. 1800 ถึง ทศวรรษ 1930. นนทบุรี: ปรี๊นท์โอโซน.

มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา. 2554. นามานุกรมพระมหากษัตริย์ไทย. กรุงเทพมหานคร: อักษรสัมพันธ์. (จัดทำเนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 7 รอบ 5 ธันวาคม 2554).

ราชบัณฑิตยสถาน. 2546. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542. กรุงเทพมหานคร: ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ๊นท์.

_____. 2552. พจนานุกรมศัพท์รัฐศาสตร์ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพมหานคร: อรุณการพิมพ์.

ลินจง สุวรรณโกธิน. 2551. เอกสารของเฮนรี่ เบอร์นี่ เล่ม 8. กรุงเทพมหานคร: ยูเนียนอุลตราไวโอเรต.

_____. 2551. เอกสารของเฮนรี่ เบอร์นี่ เล่ม 12. กรุงเทพมหานคร: ยูเนียนอุลตราไวโอเรต.

ล้อม เฟ็งแก้ว. 2534. “พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ขึ้นครองราชสมบัติอย่างไร?” ศิลปวัฒนธรรม 12 (5): 106-113.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา. 2514. ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประวัติศาสตร์-โบราณคดี. พระนคร: ศิวพร.

วรวรรณ ไวยากร, พระองค์เจ้า. 2481. **ศัพท์สนธิสัญญาและการเมืองท่านวรวรรณ**. กรุงเทพมหานคร: ประชาชาติ.

วรวิทย์ บารุ. 2555. “ชาติพันธุ์มุสลิมไทย: กรณีชาวไทยเชื้อสายมลายู.” ใน ศูนย์มุสลิมศึกษา สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. **หลากหลายมุมมอง: มุสลิมในแผ่นดินไทย**. กรุงเทพมหานคร: ศรีบูรณะคอมพิวเตอร์, 52-65.

วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธ์. 2536. “สังคมไทย: สัมพันธภาพระหว่างคนกับรัฐ บางทัศนะ.” ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ (บรรณาธิการ). **คนธรรมดา รวมบทความและข้อเขียนในวาระครบรอบอายุ 60 ปี ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์**. ขอนแก่น: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 87-102.

วิบูล วิจิตรวาทการ. 2542. **ต้นรัตนโกสินทร์**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: ชีระการพิมพ์.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. 2548. **กฎหมายเทียบบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ**. กรุงเทพมหานคร: ด้านสุทธาการพิมพ์.

วิษณุ เครืองาม. 2555. “กฎเกณฑ์การสืบราชสมบัติของไทย.” **วารสารราชบัณฑิตยสถาน** 37 (3): 13-47.

_____. 2556. **การปกครองของไทย**. ม.ป.ท. (เอกสารประกอบการบรรยายพิเศษ โครงการบรรยายพิเศษเพื่อเพิ่มพูนความรู้ในการปฏิบัติราชการ ณ ห้องฝึกอบรม ชั้น 1 ศูนย์สารสนเทศ สำนักงานราชเลขาธิการ).

วุฒิชัย มูลศิลป์. 2550. “พรมแดนไทยสมัยก่อนเป็นไฉน.” ใน คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย กระทรวงวัฒนธรรม. **โลกประวัติศาสตร์ เล่ม 2**. กรุงเทพมหานคร: วัฒนาพานิช, 34-35.

_____. ม.ป.ป. “**มหากษัตริย์สมุท**”: พระราชประวัติการสืบราชสมบัติสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2429.

ศรีศักร วัลลิโภดม. 2545. **กฎหมายตราสามดวงกับความเชื่อของไทย**. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ.

สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. 2524. **บันทึกการอภิปราย เรื่อง การใช้ Patron-Client Model ในการศึกษาสังคมไทย**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สันติ เสือสมิง. 2555. “ประวัติศาสตร์ร่วมของมุสลิมไทย: มองผ่านสายตระกูล.” ใน ศูนย์มุสลิมศึกษา สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. **หลากหลายมุมมอง: มุสลิมในแผ่นดินไทย**. กรุงเทพมหานคร: ศรีบูรณะคอมพิวเตอร์, 42-51.

แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว. และ วิมล พงศ์พิพัฒน์. 2523. **ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2325-2394)**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท.

สงบ ส่งเมือง. 2518. **ความสัมพันธ์ระหว่างราชธานีกับหัวเมืองนครศรีธรรมราชในสมัย กรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทรวานิช. 2523. **ความคิดทางการเมืองไทย**. กรุงเทพมหานคร: ดวงดีการพิมพ์.

สมเกียรติ วันทะนะ. 2530. “เมืองไทยยุคใหม่: สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์สำนึก.” ใน สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สถาอนันท์ (บรรณาธิการ). **อยู่เมืองไทย: รวมบทความทางสังคมการเมืองเพื่อเป็นเกียรติแด่ ศาสตราจารย์ เสน่ห์ จามริก ในโอกาสอายุครบ 60 ปี**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 71-128.

_____. 2533. “รัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยาม 2435-2475.” **วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์** 17 (1): 23-44.

สมภพ จันทรประภา. 2516. **นรชาติ**. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา.

สุกัญญา บำรุงสุข. 2525. **อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์.** วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุเทพ สุนทรเกสัช. 2525. “จากบรรณาการสู่ศูนย์รวมอำนาจ: วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงทางสังคม และอุดมการณ์ในยุครัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2325-2475).” **วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัย เชียงใหม่** 6 (1): 140-141.

สุภาภรณ์ ตันศลารักษ์. 2520. **บทบาทของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ที่มีต่อรัฐบาลกลาง และหัวเมืองภาคใต้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.** วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุพรรณิ เพ็งแสงทอง. 2528. **พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนาง: การเมืองไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416.** วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุดา เพียรชัยกรณ์. 2527. **อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหนายกในสมัยรัตนโกสินทร์.** วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุเนตร ชุตินธรานนท์. 2543. **พม่ารบไทย: ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับพม่า.กรุงเทพฯ มหานคร: มติชน.**

สุทธิณี จันทรรัตน์. 2530. **พระบรมราโชบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย.** วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สาวิตรี สุวรรณสถิตย์. 2515. **เอกสารของเฮนรี เบอนี่ เล่ม 1.** กรุงเทพมหานคร: คลังสาธิต. แปลจาก B. Henry. 1910-1912. **The Burney Papers.** Bangkok: Vajiranana National Library.

สำนักพระราชวัง. 2530. “ของดีในพระบรมมหาราชวัง.” *จดหมายข่าว ห้องสมุดเฉพาะฯ* 1 (2): 28-32.

_____. 2552. *พระบรมราชจักรีวงศ์*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรุงเทพ (1984) จำกัด.

_____. 2555. *เรื่องพระราชานุกิจ*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.

สำนักพระราชวัง. 2555. *ปฏิทินหลวง พุทธศักราช 2555*. กรุงเทพมหานคร: ชวนพิมพ์.

_____. 2516. *เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 2*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา. แปลจาก B. Henry. 1910-1912. *The Burney Papers*. Bangkok: Vajiranana National Library.

สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร. 2530. *การอภิปรายเรื่อง 200 ปี พระราชสมภพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพมหานคร: สหประชาพานิชย์. (เอกสารเผยแพร่กิจกรรมหอสมุดแห่งชาติอันดับที่ 2/2530 จัดพิมพ์ในโอกาสวันพระราชสมภพครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พุทธศักราช 2530).

เสกสรรค์ ประเสริฐกุล. 2535. “รัฐไทยในกฎหมายตราสามดวง.” ใน สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. *กฎหมายตราสามดวงกับสังคมไทย*. กรุงเทพมหานคร: CURSALAD PRAE, 73-83.

หอพระสมุดวชิรญาณ. 2466. *จดหมายเหตุเรื่องชมเชมสบรุกเข้ามาขอทำสัญญาในรัชกาลที่ 3 เมื่อปีจอ พ.ศ.2393*. พระนคร: โสภณพิพรรฒธนาการ. (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ ณ พระเมรุท้องสนามหลวง เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ.2466).

อकिन รพีพัฒน์, ม.ร.ว. 2535. “สังคมไทยในกฎหมายตราสามดวง: โครงสร้างในกระดองกฎหมายตราสามดวง.” ใน สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. *กฎหมายตราสามดวงกับสังคมไทย*. กรุงเทพมหานคร: CURSALAD PRAE, 43-58.

อริยา เสถียรสุด. 2514. **เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชสมัยการปกครองแบบเก่าแห่ง กรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2325-2435).** วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อุดม นิปรีชา. 2521. **นครศรีธรรมราชกับการปกครองหัวเมืองมลายูในรัชสมัยพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2367-2394).** วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

อุดมสมบัติ, หลวง. 2505. **จดหมายหลวงอุดมสมบัติ.** กรุงเทพมหานคร: ศิวพร. (พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าเฉลิมพลทิฆัมพรโปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระรัตนธัชมุนี (อิสสรญาณเถระ) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ 31 พฤษภาคม 2505).

_____. 2554. **จดหมายหลวงอุดมสมบัติ (ฉบับปรับปรุง).** นนทบุรี: ศรีปัญญา.

Crawford, J. 1828. **Journal of an Embassy from the Governor-General of India to the courts of Siam an Cochin China Exhibiting a View of the Actual State of These Kingdoms** (Online). dlxs.library.cornell.edu/cgi/t/text/pagevieweridx?c=sea;cc=sea;sid=96e4e92ea540b19e578bc37ac1e3b84c;rgn=full%20text;idno=sea010;view=image;seq=16, October 21, 2012.

Phasuk, S. and P. Stott. 2004. **Royal Siamese Maps: War and Trade in Nineteenth Century Thailand.** Bangkok: Sirivatana Interprint Public.

ภาคผนวก ก

ตารางเทียบปีต่างๆ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตารางผนวกที่ 1 ตารางเทียบปีต่างๆ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

(รัชกาลที่) ปีที่	ปี	จ.ศ.	ร.ศ.	พ.ศ.	ค.ศ.
(2) 16 } (3) 1 }	วอก	1186	43	2367	1824-5
2	ระกา	1187	44	2368	1825-6
3	จอ	1188	45	2369	1826-7
4	กุน	1189	46	2370	1827-8
5	ชวด	1190	47	2371	1828-9
6	ฉลู	1191	48	2372	1829-30
7	ขาล	1192	49	2373	1830-1
8	เถาะ	1193	50	2374	1831-2
9	มะโรง	1194	51	2375	1832-3
10	มะเส็ง	1195	52	2376	1833-4
11	มะเมีย	1196	53	2377	1834-5
12	มะแม	1197	54	2378	1835-6
13	วอก	1198	55	2379	1836-7
14	ระกา	1199	56	2380	1837-8
15	จอ	1200	57	2381	1838-9
16	กุน	1201	58	2382	1839-40
17	ชวด	1202	59	2383	1840-1
18	ฉลู	1203	60	2384	1841-2
19	ขาล	1204	61	2385	1842-3
20	เถาะ	1205	62	2386	1843-4
21	มะโรง	1206	63	2387	1844-5
22	มะเส็ง	1207	64	2388	1845-6
23	มะเมีย	1208	65	2389	1846-7
24	มะแม	1209	66	2390	1847-8
25	วอก	1210	67	2391	1848-9
26	ระกา	1211	68	2392	1849-50

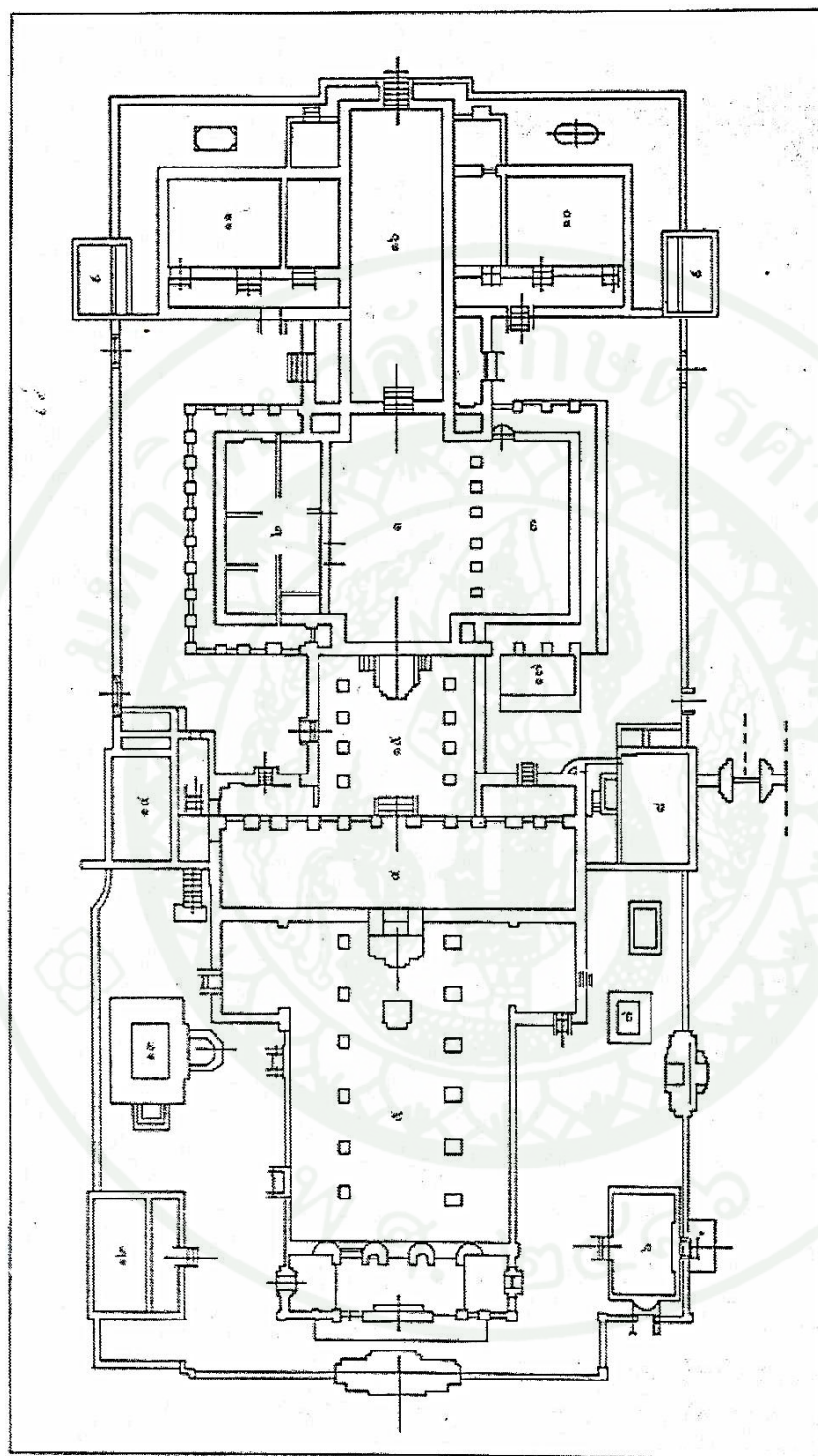
ตารางผนวกที่ 1 (ต่อ)

(รัชกาลที่) ปีที่	ปี	จ.ศ.	ร.ศ.	พ.ศ.	ค.ศ.
27	จอ	1212	69	2393	1850-1
(3) 28 } (4) 1 }	กุน	1213	70	2394	1851-2

ที่มา: สำนักพระราชวัง (2555: 91-93)

ภาคผนวก ข
แผนผังหมู่พระมหามณเฑียรในพระบรมมหาราชวัง

๑๓. พระที่นั่งราชวัติ
๑๔. หอพระสุลาสัยนิมิต
๑๕. ห้องพระโขนง
๑๖. ห้องพระโขนง
๑๗. เก๋งมณฑล

๑๘. พระที่นั่งมณฑล
๑๙. หอพระสุลาสัยนิมิต
๒๐. เก๋งมณฑล
๒๑. พระที่นั่งมณฑล
๒๒. หอพระสุลาสัยนิมิต

๑. พระที่นั่งมณฑล
๒. พระที่นั่งมณฑล
๓. พระที่นั่งมณฑล
๔. พระที่นั่งมณฑล
๕. พระที่นั่งมณฑล
๖. พระที่นั่งมณฑล

ภาพผนวกที่ 1 แผนผังหมู่พระมหามณเฑียรในพระบรมมหาราชวัง
ที่มา: สำนักพระราชวัง (2530: 28-32)

ภาคผนวก ค
อธิบายการคำสาเกา

อธิบายการค้าสำเนา

การใช้เรือสำเนาไปมาค้าขายในระหว่างเมืองไทยกับเมืองจีน เป็นประเพณีมีสืบมาแต่สมัย
กรุงศรีอยุธยา ถึงในกฎหมายทำเนียบศักดินา พลเรือนวางกำหนดศักดินาชาวเรือสำเนาที่มีตำแหน่ง
หน้าที่ต่างๆ ไว้ในกรมท่าซ้าย พิเคราะห์ตามจำนวนศักดินาดูต่างกันเป็น 6 ชั้น ดังนี้

ชั้นที่ 1

จันจู้ นายสำเนา	ถือศักดินา	400 ไร่
-----------------	------------	---------

ชั้นที่ 2

ตันหน ดูทาง (ชื่อเป็นภาษาไทยมีตำแหน่งเดียว)	ถือศักดินา	200 ไร่
---	------------	---------

ลำด้า บัญชีใหญ่	ถือศักดินา	200 ไร่
-----------------	------------	---------

ชั้นที่ 3

บันจู้ ซ่อมแปลงสำเนา	ถือศักดินา	80 ไร่
----------------------	------------	--------

ไต้ก๋ง นายท้าย	ถือศักดินา	80 ไร่
----------------	------------	--------

ชั้นที่ 4 ถือศักดินา 50 ไร่

จีนเต็งเถา	บัญชีกลาง
------------	-----------

อาบัน	กระโคงกลาง
-------	------------

จกกว่า	ใช้คนทั้งนั้น
--------	---------------

เต็กซ้อ

ไคว่วะวางบรรทุก

อาถิ่ง

ช่างไม้สำเภา

ชั้นที่ 5 ถือสักคตินา 30 ไร่

เอียวกั๋ง

บุชาพระ

ตัวเลีย

ว่าสายเลียว (กำ) กับเสาท้าย

ลำปิ่น

(กำ) กับเสาหน้า

ชมพู่

(ทำคร้าว)

เท่าเต้ง

ว่าสมอ

ฮู้เตี่ยว

ทอดคั้ง

ชั้นที่ 6 ถือสักคตินา 25 ไร่

อด (หรืออด)

เชียบ

ลดใบ

ยี่เชียบ

ลดใบ

สามเชียบ

ลดใบ

จับกะ (หรือกั๋ง) เถา

กวาดสำเภา

จินเต้ง ทนาย

(คือคนรับใช้)

ตำแหน่งและหน้าที่ชาวสำเภามีในกฎหมายทำเนียบศักดินา ว่าแต่โดยพิสดารมีอยู่ในบันทึกของมิชชันนารีอเมริกันคน 1 ชื่อ Guizlaff (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียกในหนังสือ “แสดงกิจจานุกิจ” ว่า “หมอกิสลับ”) ซึ่งเคยโดยสารเรือสำเภาจากเมืองจีนเข้ามายังกรุงเทพฯ เมื่อรัชกาลที่ 1 และเมื่ออยู่ในกรุงเทพฯ มา รู้ลักษณะการค้าสำเภาในระหว่างเมืองไทยกับเมืองจีน จึงเขียนบันทึกอธิบายลักษณะการค้าสำเภาไว้เป็นภาษาอังกฤษ เซอร์จอห์น เบาริง แต่งหนังสือเรื่องสยาม Saim ได้คัดคำอธิบายนั้น พิมพ์ไว้ในเล่ม 1 หน้า 246 อ่านคู่ได้ความรู้เรื่องการค้าสำเภาพิสดารดีขึ้น จึงคัดเนื้อความที่คุสัลฟกล่าวมาประกอบกับความรู้ที่ได้มาจากทางอื่น แต่งเรื่องลักษณะการค้าเรือสำเภาที่จะกล่าวต่อไปนี้

ว่าด้วยเรือสำเภา

เรือสำเภาที่ไปมาค้าขายในระหว่างเมืองไทยกับเมืองจีน (พวกจีนในเมืองจีน) เรียกกันว่า “ปักเตาซุน” Pak tow sun แปลว่า “เรือหัวขาว” มีจำนวนราวสัก 80 ลำ ขนาดระวางบรรทุกน้ำหนักได้ 260 จน 300 ตัน (ว่าโดยย่อรูปและขนาดเท่าสำเภาเจดีย์ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างไว้ ณ วัดยานนาวาในกรุงเทพฯ) เป็นเรือต่อในกรุงเทพฯ โดยมาก เพราะชาวต่างประเทศนับถือว่าในเมืองไทยมีไม้สำหรับต่อเรือเนื้อดีกว่าที่อื่น ชาวต่างประเทศเข้ามาขอต่อเรือไปใช้ ในประเทศอื่นก็มีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เรือสำเภาที่ค้าขายในรัชกาลที่ 3 มักเป็นเรือของเจ้านายและขุนนางไทย หรือเป็นของจีนพ่อค้าที่เข้ามาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเมืองไทยเป็นพื้น เป็นเรือเมืองจีนน้อย

ว่าด้วยฤดูค้าสำเภา

เรือสำเภาไปค้าขายที่เมืองจีนไปเป็นฤดู มีกำหนดออกจากกรุงเทพฯ ตั้งแต่ปลายเดือนพฤษภาคมไปจนถึงเดือนกรกฎาคม คือ เมื่อฤดูมรสุมลมพัดมาทางตะวันตกเฉียงใต้ แล่นไปไปค้าตามหัวเมืองจีน เช่น เมืองไหหลำ เมืองกึ่งตัง เมืองซัวเถา เมืองเอหมิง เมืองเซียงไฮ้ และเมืองอื่นๆ ที่ไปยังเกาะชวามลายูก็มี บรรทุกสินค้าที่เกิดในเมืองไทยไปขาย เมื่อขายสินค้าที่พาไปหมดแล้ว ก็เอาเงินที่ขายของได้ซื้อสินค้าต่างๆ ในเมืองจีน เช่น แพร่แลถ้วยชามเป็นต้น กับทั้งเนื้อเงินแลทอง บรรทุกสำเภาเอามาขายในเมืองไทย แต่ต้องรอกอยู่ในเมืองจีนจนถึงฤดูมรสุมลมพัดมาทางตะวันออกเฉียงใต้ (ที่เราเรียกกันว่า “ลมสำเภา”) จึงแล่นกลับมา มาถึงกรุงเทพฯ แต่เดือนกุมภาพันธ์ จนถึงเดือนเมษายน เราเรียกกันว่า “ฤดูสำเภาเข้า” เรือสำเภาไปมาค้าขายเป็นยุคอย่างนี้เสมอทุกปี

ว่าด้วยชาวเรือสำเภา

ในบันทึกของคุสตัฟบอกอธิบายหน้าที่ของชาวเรือสำเภาดำแหน่งต่างๆ ที่มีชื่อในทำเนียบศักดิ์นาโดยพิสดารดีมาก แต่พรรณนาเฉพาะบางตำแหน่ง ดังนี้

จันจู้ คุสตัฟ เรียกเป็นภาษาฝรั่งว่า “กัปตัน” แต่บอกอธิบายว่าถึงเป็นนายเรือก็มีหน้าที่ในการเดินเรือ มีหน้าที่แต่ในการขายและซื้อสินค้าตามเมืองต่างประเทศ ผู้ที่เป็นจันจู้นั้นบางทีเจ้าของเรือก็เป็นเอง หรือให้ลูกชายไปต่างตัว ถ้ามีจะนั้นก็ต้องหาคนที่ไวใจได้ตั้งให้เป็นจันจู้ แต่ถ้าเป็นคนอื่นนอกจากลูกเจ้าของสำเภาก็ต้องมีผู้รับประกันค่าเรือและค่าสินค้าแล้วจึงตั้งให้เป็นจันจู้

“ตันหน ดูทาง” คุสตัฟเรียกว่า “โฮซัง” Hoehang และแปลเป็นภาษาอังกฤษว่า pilot อธิบายหน้าที่ของตันหน ว่าบรรดาเรือสำเภาใช้แต่เข็มทิศไม่ใช่แผนที่ เพราะโดยปกติย่อมแล่นห่างจากฝั่งพอเห็นเทือกภูเขา หรืออะไรเป็นที่สังเกตอยู่เสมอ ต่อเมื่อต้องข้ามท้องทะเลบางแห่งไม่แลเห็นฝั่ง จึงใช้เข็มทิศ เพราะฉะนั้นตันหนต้องเป็นคนเคยเดินเรือจนชำนาญทาง จึงทำการตามหน้าที่ได้ ที่ของตันหนอยู่กลางลำเรือ เวลาเรือแล่นต้องประจำดูทางและคอยบอกคนถือท้ายเรือ ถ้ามิใช่เป็นที่สำคัญใช้ผู้ช่วยได้ ถ้าแล่นไปในที่สำคัญหรือเวลากลางคืนตัวตนหนต้องนำทางเอง บางทีก็ถึงยืนหลับอยู่กับแฉมเรือ

“ได้กัง นายท้าย” เป็นผู้ใช้ใบและถือท้ายเรือ มีผู้ช่วยตำแหน่งต่างๆ หลายคน คุสตัฟไม่ได้ระบุชื่อตำแหน่งไว้แต่มีอยู่ในทำเนียบศักดิ์นา คือ

“อาบัน”	กำกับเสากระโดงกลาง
“ตัวเลีย”	ว่าสายเลียว กำกับเสาท้าย
“เท้าเต้ง”	พนักงานสมอ
“ฮู้เตี่ยว”	พนักงานหยั่งน้ำ

“อิดเชียน” พนักงานลดใบ (เสาหน้า)

“ยี่เชียน” พนักงานลดใบ (เสากลาง)

“สามเชียน” พนักงานลดใบ (เสาท้าย)

พนักงานชั้นสูงสำหรับหน้าที่อื่นยังมีอีก คือ

“ล่าต้า บัญชีใหญ่” कुशल्लเรียกว่าเสมียน Clerk ทำบัญชีเงิน

“ซินเต็งเถา บัญชีกลาง” कुशल्लเรียกว่า เสมียนทำบัญชีสินค้า

“เติกซ้อ ว่าระวางบรรทุก” कुशल्लเรียก (น่าจะเป็นในภาษาโปรตุเกส) ว่าคอมประดอ (Compradore) และว่าเป็นพนักงานซื้อหาอาหารก็เห็นจะผิด ที่จริงน่าจะเป็น พนักงานบรรทุกสินค้าลงระวางอย่างว่าใน ทำเนียบศักดิ์นา

“จงกัว ใช้คนทั้งนั้น” कुशल्लเรียก (นาย) กรรมกร (Menial works)

“เอียวกั๋ง บุษาพระ” คือเอียงกงผู้นำไหว้เจ้า कुशल्लเรียกว่า “พระ” (Priest) (จะพรรณาน้ำที่ต่อไปข้างหน้า)

“ชมภู คนทำครัว”

พวกชาวเรือสำเภต่างกันเป็น 2 พวก คือ ผู้ที่มีความชำนาญการในหน้าที่เป็นตำแหน่งในทำเนียบพวก 1 พวกกะลาสีแล้วแต่เขาใช้อย่าง 1 พวกที่อยู่ในตำแหน่งต่างๆ ดังกล่าวมามีห้องอยู่ในสำเภเฉพาะตัวทุกคน ตำแหน่งชั้นสูงก็ได้ห้องขนาดใหญ่หน่อย ตำแหน่งชั้นต่ำก็มีห้องขนาดเล็กน้อยแต่พอนอน แม้จะลุกขึ้นนั่งก็ไม่ได้ พวกลูกเรือนี้ไม่มีห้องแล้วแต่จะนอนตามคาดฟ้าหรือที่ไหนได้ก็นอนที่นั่น คนที่จะโดยสารเรือสำเภต้องว่าเช่าห้องเช่นกล่าวมา เช่าห้องดีเสียค่าเช่ามาก เช่าห้องเลวเสียค่าเช่าน้อย แล้วแต่จะตกลงกัน ชาวเรือชั้นกะลาสีและกรรมกรเป็นจिनกวางตั้งเป็น

พื้น โดยมากไม่เคยเดินเรือเป็นแต่ยากจนหรือหลบหนีภัยจึงมารับเป็นกะลาสี เพราะฉะนั้นที่ในเรือสำเภาก็ไม่มีวินัยในพวกกะลาสี ใครชอบอย่างไรก็ทำตามใจพวกนายเรือก็ไม่มีอำนาจสิทธิขาดได้แต่บังคับด้วยโลมเล้าเอาใจ

ผลประโยชน์ในการค้าสำเภา

กุสัลฟว่า ชาวสำเภาเหมือนเป็นบริษัทที่มีหุ้นส่วนในการค้าด้วยกันทุกคน เพราะประเพณีการค้าสำเภาเจ้าของเรือต้องอนุญาตให้ชาวสำเภาเอาสินค้าของตนเอง บรรทุกได้มากหรือน้อยต่างกันตามชั้นตำแหน่ง เรือไปถึงไหนขายสินค้าที่บรรทุกไปแล้ว เอาเงินซื้อสินค้าเมื่อนั้นกลับมาขายในกรุงเทพฯ ได้เหมือนกันทุกคน ตามคำกุสัลฟดูเหมือนเจ้าของเรือจะต้องให้แต่เสบียงอาหารกับให้รางวัลเรือบรรทุกสินค้าหากำไรแทนเงินเดือน เพราะฉะนั้นพวกชาวเรือสำเภาก็ชวนชวนในการขายซื้อสินค้ายิ่งกว่าในการเรือ เช่น รักษาวินัยและความสะอาดเป็นต้น

ข้อนี้เคยได้ยินคนแต่ก่อนเล่ากันมา ว่าเมื่อเรือสำเภาเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ทอดสมอยู่กลางแม่น้ำ พวกชาวสำเภาเอาสินค้าของต่างๆ ออกวางตามคาบฟ้า พวกชาวกรุงลงเรือไปซื้อของที่ในสำเภา คงเป็นสินค้าส่วนของพวกชาวสำเภานั้นเอง สินค้าส่วนเจ้าของสำเภากงขนขึ้นไปไว้ในคลังต่างหาก แล้วขายย่อยไปแก่ชาวร้านหรือลูกค้าที่รับเอาไปเที่ยวขาย ณ ที่ต่างๆ

วิธีเล่นสำเภา

ในลำสำเภาทุกลำต้องมีศาลเจ้า ไว้รูปนางเทพธิดาชื่อ “มาเสียวโป” แต่เรียกกันเป็นสามัญว่า “เทียนเฮา” แปลว่า ราชนิสาวรรค์ มีเรื่องตำนานว่า นางนั้นเมื่อเป็นมนุษย์เป็นสาวพรหมจารีอยู่ที่เมืองฟูเจา นางนั้นมีความกตัญญูต่อพี่ชาย (ชะรอยจะเอาชีวิตแลก) ช่วยพี่ชายซึ่งตกน้ำอยู่ในทะเลให้รอดชีวิตได้ พวกจีนจึงนับถือว่านางเทพธิดาองค์นั้นอาจจะป้องกันภัยอันตรายแก่เรือที่เล่นไปทางทะเล จึงทำรูปเป็นภาพนั่งตั้งไว้ด้วยกันกับรูปเทพารักษ์บริวาร สำหรับบนบานบวงสรวงที่ในเรือสำเภาทุกลำ เฮียงกงเป็นผู้ปฏิบัติบูชาและบนบวงนางเทพธิดานั้น คือ จุดโคมไว้ที่ศาล (ไฟเป็นชะนวนสำหรับจุดธูปบูชา) ดวง 1 โดยปรกติเวลาเช้าเฮียงกงต้องชำระตัวให้สะอาดแล้วเข้าไปจุดธูปบูชาและเซ่นด้วยน้ำชาทุกวัน เมื่อแต่งเรือสำเภาแลบรรทุกสินค้าเสร็จแล้ว มิงานส่งสำเภาเชิญรูปนางเทพธิดาเทียนเฮาแห่ขึ้นไปยังศาลเจ้าที่บนบก ตั้งไว้บนที่บูชา พวกชาวเรือตั้งแต่ตัวได้กัณนายสำเภาเป็นต้นพร้อมกันไปทำสักการบูชาเช่นสรวงอธิษฐานขอพร แล้วเชิญรูปนางเทพธิดาออกมาตั้งข้างหน้าศาล

มีงัวทำขวัญ แล้วจึงแห่กลับลงไปตั้งไว้ที่ศาลในเรือสำเภา (เมื่อจะออกสำเภา) มีการประโคมครึกครื้น (การประโคมเมื่อออกเรือสำเภาพรรณาวัวในเทศน์มหาชาติกัณฑ์กุมารและนาวาพิสดาร)

เวลาเรือสำเภาแล่นไปในทะเล โดยปรกติเวลาเช้าเสียงก้องต้องบูชาที่ศาลนางเทพธิดาดังว่ามาแล้วก่อน แล้วจุดธูปเทียนบูชาตามที่สำคัญของเรือสำเภาทุกแห่ง เวลาเรือสำเภาเข้าอ่าวหรือเกิดลมได้หน้า เสียงก้องต้องเช่นเทพเจ้าภูมิบดีและอากาศบดี การเช่นพิเศษเช่นนี้ต้องฆ่าหมูหรือไก่กับมีสุราทั้งผลไม้เป็นเครื่องเซ่น (จุดประทัด) แลเผากระดาษเงินกระดาษทอง เสียงก้องเป็นผู้เซ่นต้องลงกราบไหว้ แล้วร้องบอกพวกชาวสำเภาว่า “ตามเทวดาไปเถิด” Follow the Spirit เวลาเรือแล่นออกจากแม่น้ำ ได้ถึงที่ทิ้งกระดาษทองกระดาษเงินลงน้ำที่ริมทางเสื่อเป็นระยะเรื่อยไป ถ้าเวลาใดขัดลมก็พับกระดาษทองกระดาษเงินทำเป็นรูปเรือ (ที่จริงเป็นรูปเงินม้วน) ทิ้งน้ำขอลมที่บูชานั้นนอกจากที่ศาลนางเทพธิดาเทียนเฮา ยังมีสิ่งอื่น คือ เข็มทิศ หางเสื่อ และสายสมอ ก็ถือว่าเป็นของสำคัญ ผูกผ้าแดงบูชาด้วย

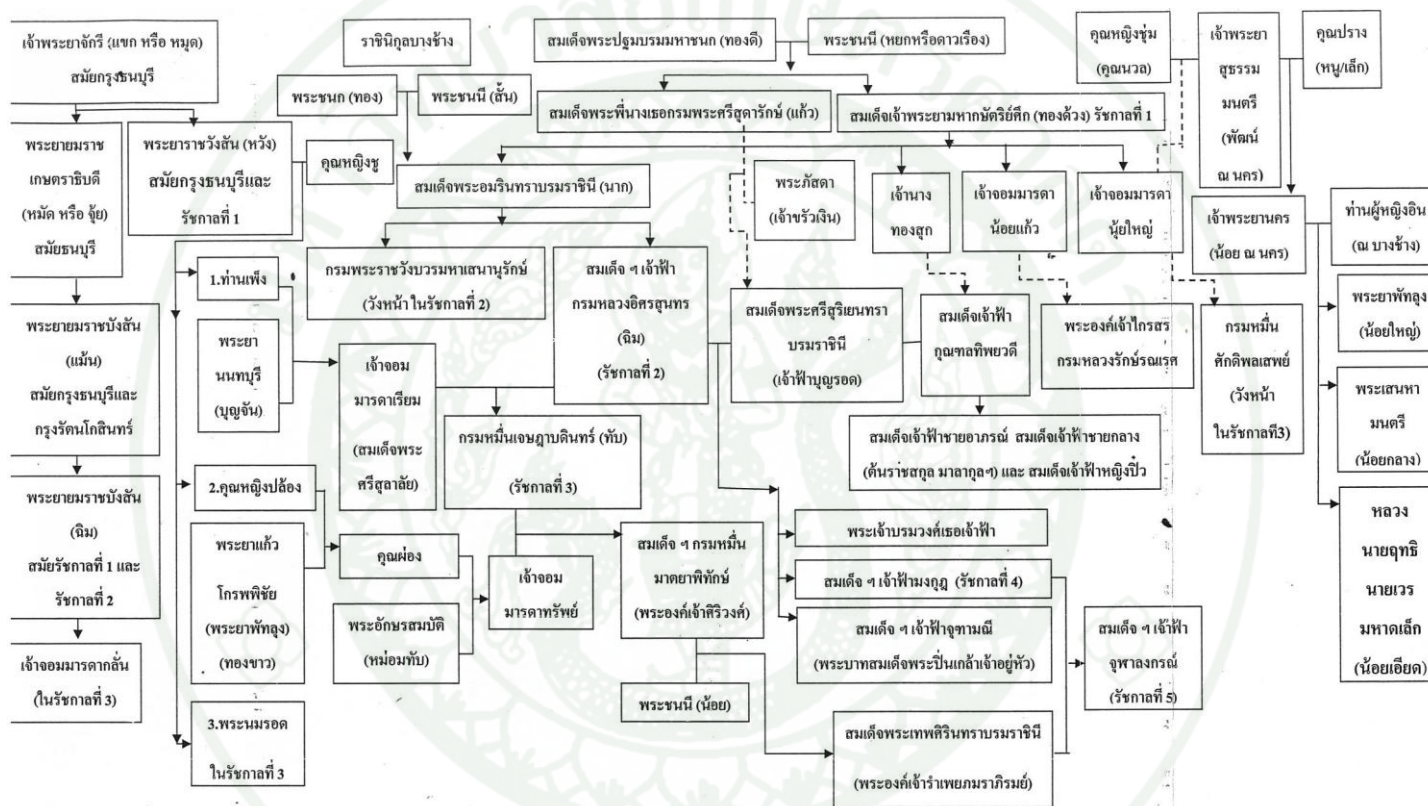
ตารางผนวกที่ 2 เปรียบเทียบชื่อเรียกลมของชาวสยามกับจุดของเข็มทิศ

จุดของอังกฤษ	จุดของสยาม	ชื่อเรียกลม
เหนือ (N.)	เหนือ	ลมว่าว
ออกเฉียงเหนือ (N.E.)	ตะวันออกเฉียงเหนือ	ลมอุตรา (Ut Kra)
ออก (E.)	ตะวันออก (พระอาทิตย์ขึ้น)	ลมตะวันออก
ออกเฉียงใต้ (S.E.)	ตะวันออกเฉียงใต้	ลมหัวเขา (Hua kao)
ใต้ (S.)	ใต้	ลมตะเภา
ตะวันตกเฉียงใต้ (S.W.)	ตะวันตกเฉียงใต้	ลมสลาตัน
ตก (W.)	ตะวันตก (พระอาทิตย์ตก)	ลมตะวันตก
ตะวันตกเฉียงเหนือ (N.W.)	ตะวันตกเฉียงเหนือ	ลมยีโก (Yego)
ลมพายุเรียกว่า ลมฝน (Lom Fon)		

ที่มา: ชาญัญญา ทองซ้อนกลีบ (2548)

ภาคผนวก ง
แผนผังแสดงลำดับพระมหากษัตริย์ในพระบรมราชจักรีวงศ์

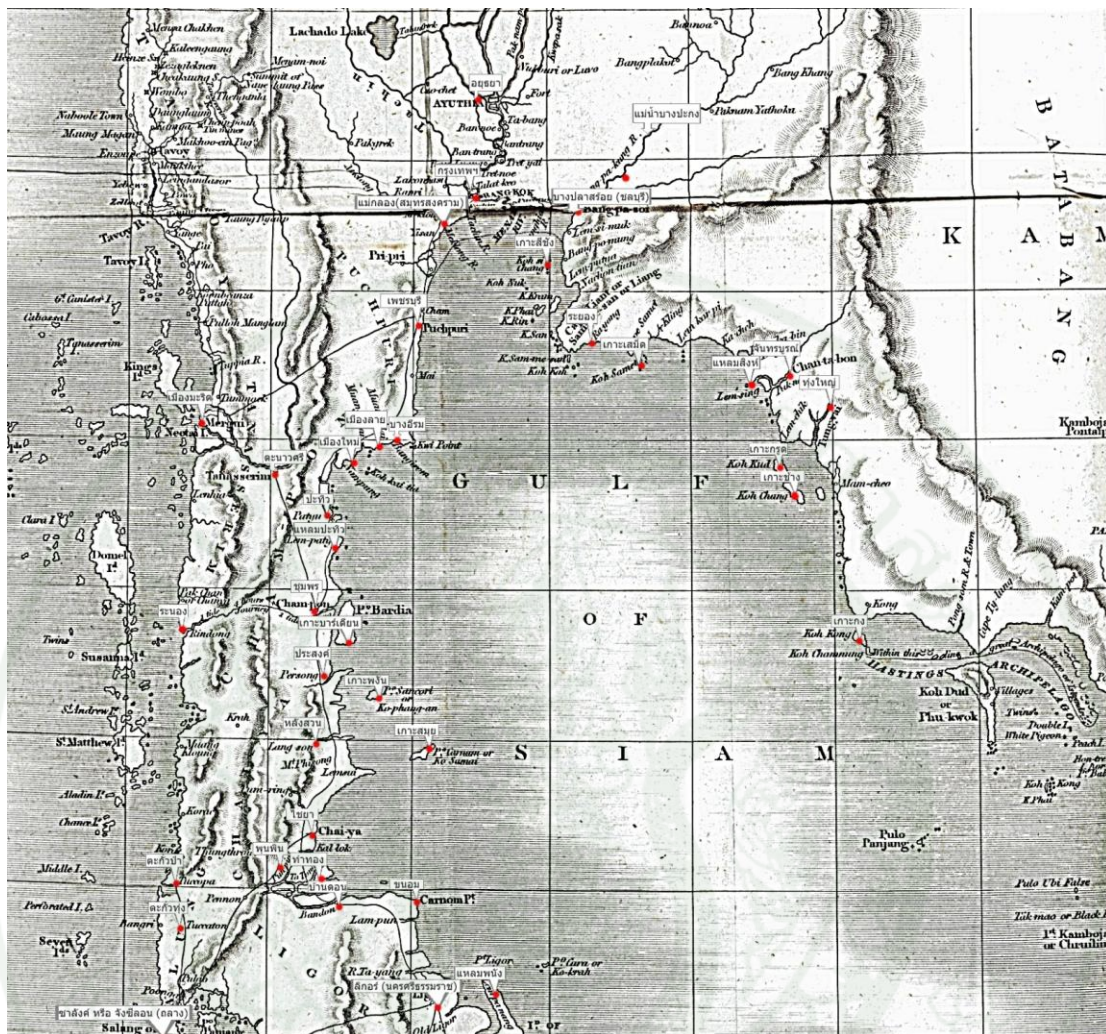

ภาพผนวก 2 แผนผังแสดงลำดับพระมหากษัตริย์ในพระบรมราชจักรีวงศ์

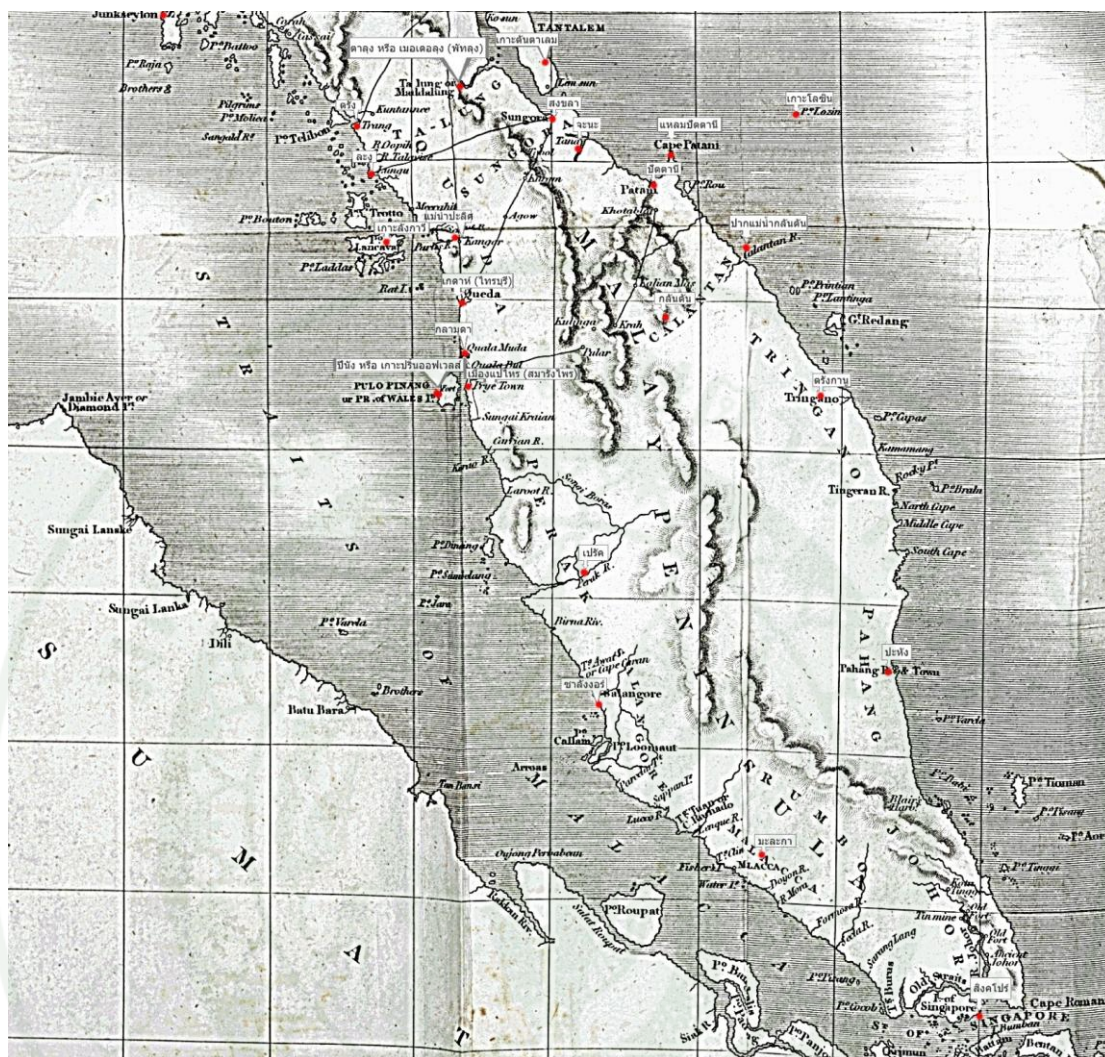
ที่มา: สำนักราชเลขาธิการ (2552) คณะกรรมการประมวลประวัติสายสกุลสุลต่านสุลัยมาน (2531) และ สันติ เสือสมิง (2555)

ภาคผนวก จ

แผนที่แสดงหัวเมืองปักษ์ใต้ และบรรดาหัวเมืองประเทศราชสมัย
กรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ปรากฏในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ

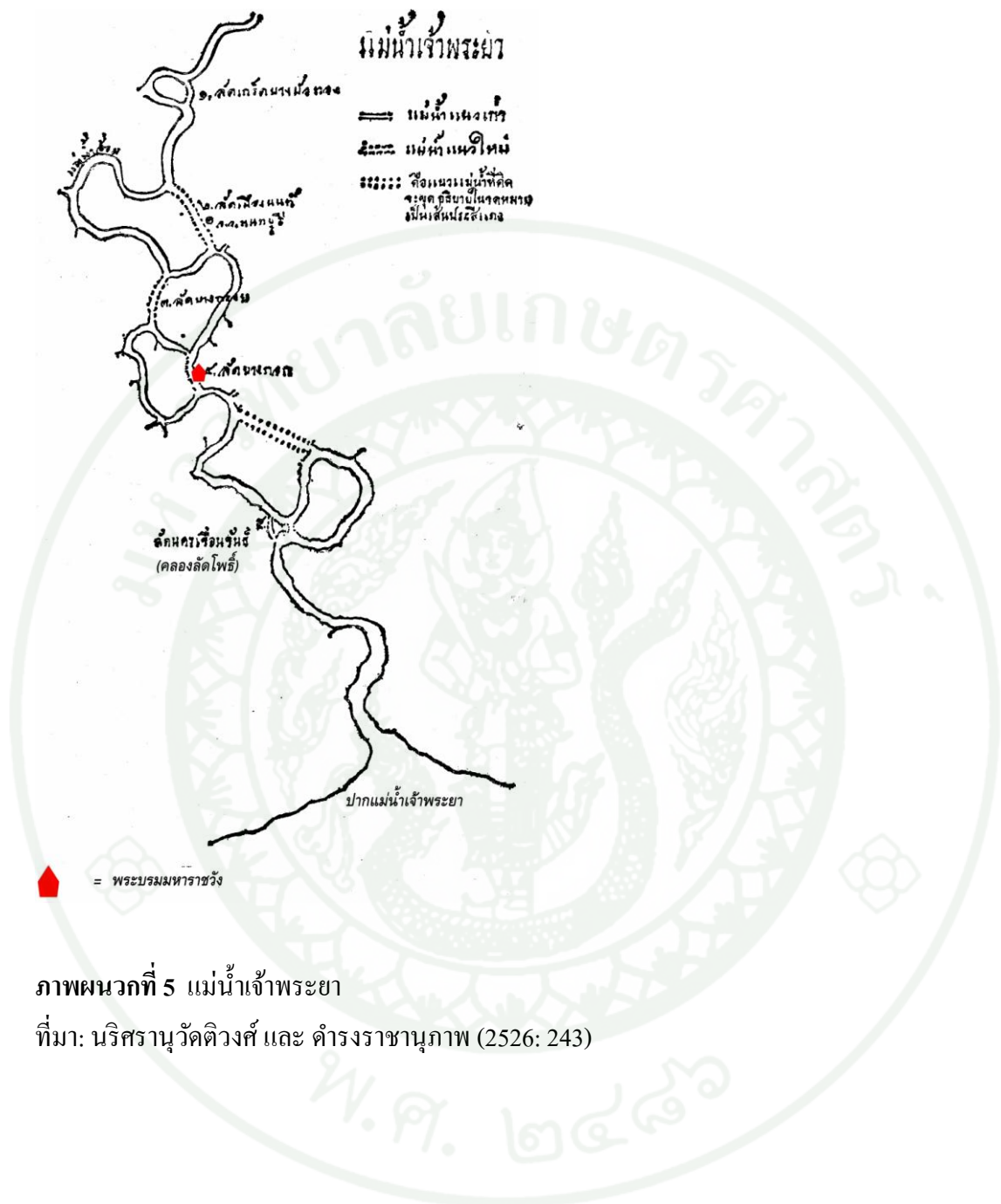

ภาพผนวกที่ 3 แผนที่แสดงหัวเมืองปักษ์ใต้และบรรดาหัวเมืองประเทศราชมลายูสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ปรากฏในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ ส่วนที่ 1

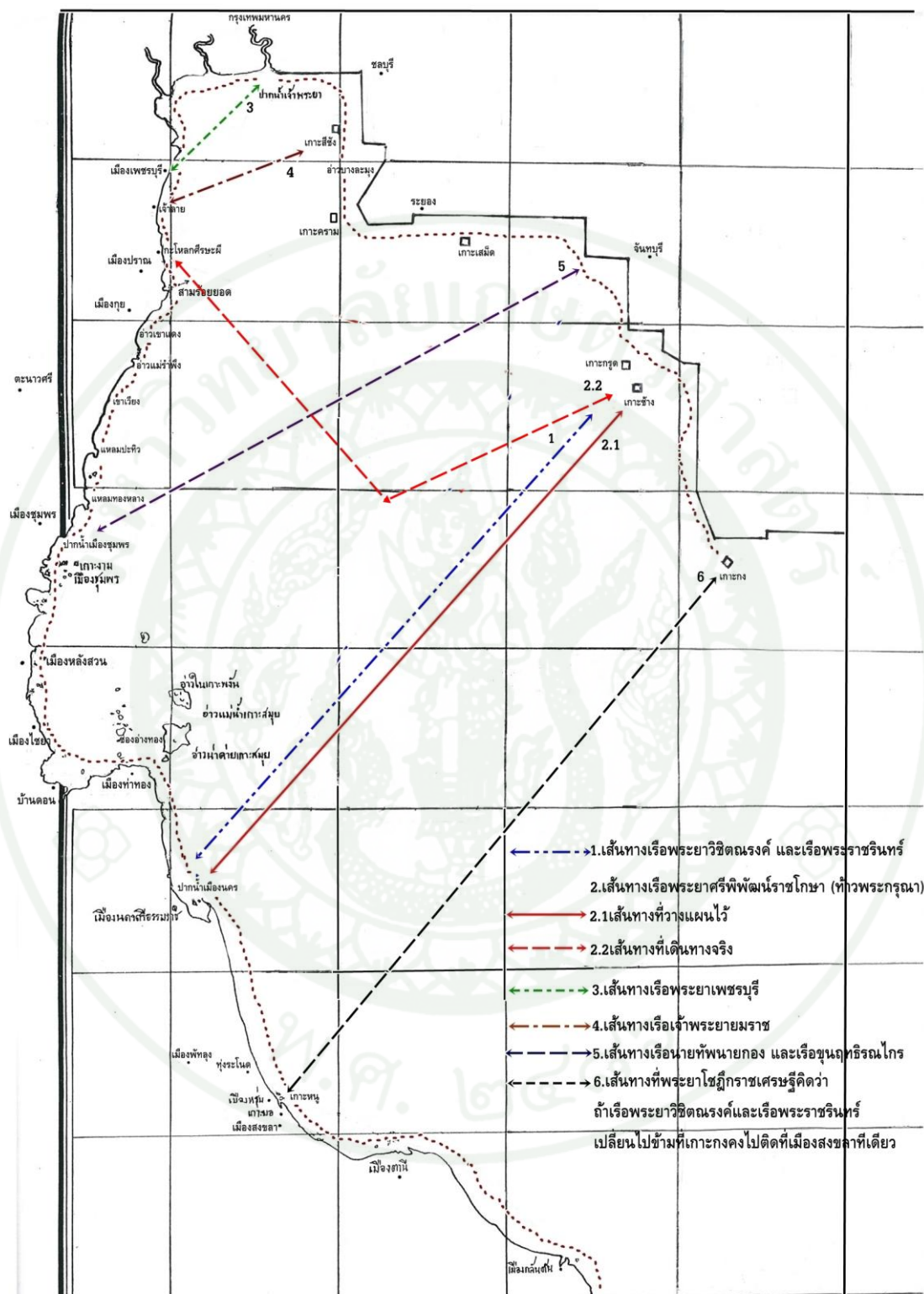
ภาพผนวกที่ 4 แผนที่แสดงหัวเมืองปักษ์ใต้ และบรรดาหัวเมืองประเทศราชมลายูสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ปรากฏในจดหมายเหตุสมเด็จพระนารายณ์ ส่วนที่ 2

ภาพผนวกที่ 5 แม่น้ำเจ้าพระยา

ที่มา: นริศรานุวัดติวงศ์ และ ดำรงราชานุภาพ (2526: 243)

ภาพผนวกที่ 6 แผนที่เส้นทางเดินทัพเรือที่ปรากฏในจดหมายเหตุสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

เส้นทางกองทัพเรือที่ปรากฏในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ

1. เรือพระยาวิชัยณรงค์ และเรือพระราชรินทร์ (อุดมสมบัติ, 2505: 143, 144, 154, 167, 168)
2. เรือพระยาศรีพิพัฒน์ราชโกษา (ท้าวพระกรุณา)
 - 2.1 เส้นทางที่วางแผนไว้ (อุดมสมบัติ, 2554: 299, 2505: 146, 149, 153, 161)
 - 2.2 เส้นทางที่เดินทางจริง (อุดมสมบัติ, 2505: 163, 164, 172, 176, 177, 186, 192, 194, 198, 210)
3. เรือพระยาเพชรบุรี (อุดมสมบัติ, 2505: 161, 162)
4. เรือเจ้าพระยาชมราช (อุดมสมบัติ, 2505: 160, 178, 183, 184, 209)
5. เรือนายทัพนายกอง และเรือขุนฤทธิธำไกร (อุดมสมบัติ, 2505: 124, 149-151)
6. ถ้าเรือพระยาวิชัยณรงค์ และเรือพระราชรินทร์ข้ามที่เกาะกงลงไปติดที่เมืองสงขลาที่เดียว (อุดมสมบัติ, 2505: 155)

ประวัติการศึกษา และการทำงาน

ชื่อ-นามสกุล	นายปฏิพัทธ์ วรโพธิพัฒน์
วัน เดือน ปี ที่เกิด	วันที่ 4 เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2529
สถานที่เกิด	จังหวัดนครศรีธรรมราช
ประวัติการศึกษา	ศิลปศาสตรบัณฑิต (รัฐศาสตร์) มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	สำนักพระราชพิธีการ สำนักราชเลขาธิการ

